

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

ROMSICS GERGELY – CSAPLÁR-DEGOVICS
KRISZTIÁN RÓL
ÉS A BIRODALMISÁG KÍSÉRTETÉRŐL
NÉMETH ÁKOS – TAKÁTS JÓZSEF RÓL ÉS JÁSZI
OSZKÁRRÓL
LAUTNER PÉTER – SIMON ATTILA AZ
ARISZTOTELÉSZI BARÁTSÁGRÓL
DOMBROVSZKI ÁRON – A FIKCIONALIZMUS RÓL
SZALISZNYÓ LILLA – SZENDREY JÚLIÁ RÓL

PROBLÉMA

TÓTH G. ATTILA – SÓLYOM LÁSZLÓ RÓL
PATRICK GEARY – A TÖRTÉNÉSZEK DOLGÁRÓL

SZEMLE

ANGYALOSI GERGELY – PÓR PÉTERRŐL
ILLÉS GÁBOR – TAKÓ FERENC RÓL
HORNÍK SÁNDOR – BICSKEI ÉVÁ RÓL
KINDE ANNA – LŐVEI PÁL RÓL
MRÁZ ATTILA – KIS JÁNOS RÓL
SZÉCSÉNYI ENDRE – RADNÓTI SÁNDOR RÓL
NYIRKOS TAMÁS – KISS CSABÁ RÓL
SIK DOMONKOS – KRÉMER BALÁZS RÓL
SOMORJAI SZABOLCS – HALMOS KÁROLY RÓL

MI A PÁLYA?

SIMONOVITS ANDRÁS – NEUMANN JÁNOS RÓL
A NEOLIBERALIZMUS RÓL

FONTOS KÖNYVEK

BUDAIKISZA

Főszerkesztő: Wessely Anna

Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)

A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály

Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Gyáni Gábor, Klaniczay Gábor, Lakner Judit,

Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

34. évfolyam 2. szám

2022. ősz – tél

BÍRÁLAT

Romsics Gergely: A birodalmiság kísértete	Csaplár-Degovics Krisztián: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink” Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben	115
Németh Ákos: Monográfia helyett	Takáts József: Jászi és a liberális szocializmus Eszmetörténeti tanulmányok	120
Lautner Péter: Barátság és megértés	Simon Attila: Barátság és megértés Arisztotelész filozófiájában	129
Dombrovski Áron: „Népi” pszichológia: valóban csak fikció?	Tamás Demeter – Ted Parent – Adam Toon (eds.): Mental Fictionalism Philosophical Explorations	136
Szalisznyó Lilla: A Szendrey Júlia-kutatás megújítása	Gyimesi Emese: Szendrey Júlia irodalmi pályafutása Társadalomtörténeti kontextusok	142
	Gyimesi Emese: Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában Szendrey Júlia, Petőfi Zoltán, Horvát Attila, Árpád és Ilona gyermekkorai levelei, versei és játéka 1840-1870	
	Szendrey Júlia összes verse Szerk. Gyimesi Emese	
	Szendrey Júlia összes elbeszélései és meséi Kiad. Gyimesi Emese	

PROBLÉMA

Tóth G. Attila	Az alkotmányos demokrácia oldalán A nyolcvanéves Sólyom László életművéről	149
Patrick Geary	Történelmi lecke mindenkinek	157

SZEMLE

Mráz Attila	Kis János: Szabadságra ítélve Életrajzi beszélgetések Meszerics Tamással és Mink Andrással	163
Szécsényi Endre	Radnóti Sándor: A táj keletkezéstörténetei „Ők, akik nézték Hannibál hadát”	166

SZEMLE		
Kinde Anna	Lővei Pál: Porfir, kő, márvány Kőanyagok, kőfaragók, kőberakások a középkori Magyarországon	169
Angyalosi Gergely	Pór Péter: Utolsó útítársak Költők, esztéták	171
Hornyik Sándor	Bicskei Éva: akadémia (körbejárás)	179
Nyirkos Tamás	Kiss Csaba: Forradalom és szabadság Tocqueville kontra Marx	182
Illés Gábor	Takó Ferenc: Max Weber Kinája A protestáns etika és a mandarinátus szelleme	185
Stark Tamás	Kovács Szabolcs: A nagysármási zsidók meggyilkolása (1944. szeptember 16–17.) Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai megszállás időszakában	188
Apor Péter	Boros Anikó: Pusztavám 1944 Tanú(ság) – vallomás – emlékezet	190
Somorjay Szabolcs	Halmos Károly: Költség és költészet Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete	193
Sik Domonkos	Krémer Balázs: A valakik társadalma Az ember társadalmi jelentőségéről és annak hanyatlásáról	196
MI A PÁLYA?		
Simonovits András	Ananyo Bhattacharya: The Man from the Future The visionary life of John von Neumann	198
Quinn Slobodian – Dieter Plehwe	A neoliberalizmus a forrásvidéken túl	199
BIBLIOGRÁFIA		
Fontos könyvek – A <i>BUKSZ</i> válogatott bibliográfiája, 2021. IV. negyedév – 2022. II. negyedév		203

BUKSZ szerkesztősége
E-mail <BUKSZ@c3.hu>
Kiadja a Budapesti Könyvszemle Alapítvány.

A *BUKSZ* hálózaton a
<http://buksz.c3.hu>
címen érhető el.

A grafikai-tipográfiai arculatot Pohárnok Mihály
és Harsányi Tamás tervezte. Szedte a *BUKSZ*-
Stúdió. Nyomta a mondAt Kft., Vác. Felelős
vezető: Nagy László

Előfizetési díj évi 5000 Ft.
Befizethető a Budapesti Könyvszemle Alapítvány KHB számlájára.
Számiaszám: 10402166-21634716 K & H Bank

ISSN 0865-4247

A BIRODALMISÁG KÍSÉRTÉSE

ROMSICS GERGELY

Csaplár-Degovics Krisztián:

„Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási
szándékaink”

Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási
törekvéseiben a Balkánon (1867–1914).

Bölcsészettudományi Kutatóközpont,

Történettudományi Intézet, Budapest, 2022.

436 oldal, 2900 Ft

A birodalmak veszélyes dolgok. Az ókorban úgy vélték, a sikeres közösségek – törzsek, poliszok – jelentős vezetői birodalmakat alapítanak, ám ezzel saját hazájuk hanyatlásának ágyaznak meg, mert egy birodalomban a polgári erények elsatnyulnak. Európai örököseik újabb ellenvetéseket fogalmaztak meg: a jogfosztó hódítás a keresztény politikafelfogás és a felvilágosodás természetjogi hagyománya szerint egyaránt ellentétes az erkölccsel, s ezért a gyarmatosítás, lévén mások kizsákmányolását célzó területszerzés, nem egyeztethető össze az isteni és természeti rend normáival. Az újkor imperialistái – a keresztény hagyomány és a felvilágosodás örökösei – így sokszor arra kényszerültek, hogy saját gyarmataikat a civilizáció felé vezető út állomásaiként fogják fel, ahol a gyermek vadak felnőtté nevelése zajlik – bármi volt is a valóság. A kelet-közép-európai nemzetek szabadságharcos önképe pedig végképp nem tűrte a gyarmatosítás gondolatát sem, hiszen szomszédos, erősebb birodalmak uralma ellen lázadva épp a maguk sorsát állították párhuzamba az amerikai vagy ír gyarmatok őslakosainak viszontagságaival.

Igaz volt ez a reformkor idején ébredező magyar liberális nacionalizmusra is. A dualizmus egész rend-

je azonban ennek a fontos emancipatorikus tézisnek a zárójelbe tételén alapult, s egyre jobban összeforrott a soknemzetiségű Magyar Királyságban megőrzendő magyar hegemonia gondolatával. A magyar történelemben így polgárjogot nyert nyílt, birodalmi-as beszéd utolsó nagy, ám egyben katasztrofális pillanata Apponyi Albert Trianonban elmondott híres szónoklata volt. Apponyi azt remélte, a francia és brit hallgatóság megérti, milyen *mission civilisatrice* a magyarság örök feladata Szent István – mondjuk így – „belbirodalmában”. Bár érvei valóban hasonlítottak az általa szimpátiával figyelt és személyesen is ismert brit „birodalmi liberálisok” argumentációjára, a magyar belbirodalmi ambíciók hangoztatása a nemzetek Európájának megkésett születése idején nem csengett jól az utódállami elitekkel szimpatizáló békekonferencia közönsége előtt.¹ A Magyar Királyság széthullása nyomán kialakult történelmi helyzetben pedig egyre kevésbé volt „illő” feleleveníteni a magyar politikai gondolkodás birodalmi-as hagyományát, még ha ennek középkori és újkori alakváltozatai a történetírásban – Hóman Bálint és mások munkásságában – megjelentek is.²

Csaplár Krisztián könyve nagy előrelépés történetírásunkban, mert – elsősorban Ress Imre és Demeter Gábor munkáinak eredményeire építve – a kolonializmus és az újkori imperializmus paradigmáin belül helyezi el a magyar történelem egy részlegesen feltárt szeletét, s ennek során a történetírást úgy műveli, hogy, miként Jacques Le Goff egykor javasolta, a társadalom kritikai emlékezeteként működhesen.³ Olyan folyamatokat tár fel, amelyekre a társadalmi felejtés fátyla borult, s rámutat arra, hogy a magyar történelem dualista periódusát jellemző politikai mentalitások teljességükben nem értelmezhetők a magyar nacionalizmus által fűtött külpolitikai ambíciók számbavétele nélkül. Az asszimilációra törekvő nemzet- és államépítési folyamatok jobban ismert történetei mellé Csaplár az expanziós gondolkodásnak a politikai közösség emlékezetéből száműzött mozzanatait igyekszik visszahelyezni, s ezzel hozzájárul a késő dualista időszak teljesebb feltáráshoz és árnyaltabb értelmezéséhez.

A dualizmus kori Magyarország furcsa kentaur volt. Nagyhatalom és felszuverén, gyorsan fejlődő, de még viszonylag elmaradott, tökeszegény ország, soknemzetiségű nemzetállam, egy elvesztett szabadságharc és egy megnyert birodalmi alku örököse. Ennyi ambivalencia mellett elfért még egy: a kor szo-

1 ■ Apponyi Albert gróf delegációvezető szóbeli válasza a magyar békedelegációnak átadott békefeltételekre (Párizs, 1920. január 16.) Közli: Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon (Nemzet és emlékezet)*. Osiris, Bp., 2008. 2. kiad. 122–129. old.

2 ■ Ennek szintézise Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1935–1936. 2. kiad. 1–2. kötet, különösen. 1. köt. 387–417. és 2. köt. 208–263. old.

3 ■ Demeter Gábor: *A modernizációtól az expanziós törekvésekig, a liberalizmustól a turanizmusig: A balkáni behatolás gazdasági és ideológiai alapjai*. Bp. – Szófia, Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Sciences, 2018.; Ress Imre: *Bosznia-Hercegovina mint a magyar impérium része? In: Csibi Norbert – Schwarczwölfer Adám (szerk.): Modernizáció és nemzetállamépítés*. Kronosz, Pécs, 2018. 73–103. old.

kásai szerint a nemzet erejének bizonyítása a geopolitikai sakktáblán, egy idegen tartomány védnökség alá vonása, még ha e magyar projekt nem magyar, hanem osztrák–magyar színekben valósul is meg. Ezt a funkciót töltötte volna be elsősorban Bosznia-Hercegovina, utóbb pedig esetleg Albánia az európai nagy nemzetek közé vágyódó magyar politikai és gazdasági elit erre nyitott része számára. Éppen akkor, amikor az erejét próbára tenni igyekvő magyar nacionalizmus, amelynek e késő dualista alakváltozatát és a birodalmisághoz való viszonyát legutóbb Varga Bálint elemezte alaposan,⁴ igyekezett a belső, nem magyar többségű területek asszimilációját és/vagy biztosítását is felgyorsítani, kialakult az a határokon túlra tekintő gondolkodásmód, amely a nyugatias nemzeti fejlődés fontos dimenziójaként igyekezett pozicionálni az elsősorban dél–déleleti irányú befolyás- és területszerzést, illetve az ellenőrzés alá vont térségek „civilizáló” igazgatását.

A politikai-gazdasági expanziós tervek elemzését Csaplár könyve kétszeresen is kontextualizálja. Az első fejezetben a nemzetközi kolonializmusirodalom legjobb elérhető magyar összefoglalását nyújtja, s ebbe ágyazza bele a sajátos osztrák és osztrák–magyar koloniális gondolkodás vázlatát. Ez utóbbi magyar nyelven szintén fontos, eddig ritkán hivatkozott irodalmat szintetizál magas színvonalon. Tulajdonképpen témájának, a koloniális gondolkodás magyar változatának értelmezéséhez e kettős kiindulópont felől lát hozzá, elősegítve, hogy a magyar expanziós tervek európai párhuzamai láthatóbbá váljanak az elemzés során, s a magyar birodalmias politika ezt követő elemzésekor jobban kirajzolódjon a koloniális gondolkodás e kelet-közép-európai transzfertörténete. Alaposan szemléli, és maga is tovább írja az osztrák kolonializmus történetét, a Monarchia sajátos viszonyát a maga nagyhatalmi státuszához, amelyet bécsi körök egyszerre kívánnak demonstrálni s némi bölcsességgel a fölösleges globális kalandokat mégis elkerülni. Ebből fél szívvel elvégzett szudáni, kínai s egyéb gyarmati flórtók keletkeznek, abban azonban az állítását bőven adatóló szerzőnek igaza van, hogy e a kísérletek mögött a XIX. század végére hálózatszerűen működni kezdett egy kormányzati, gazdasági és egyéb társadalmi szereplőket magába foglaló koloniális minielit, mondhatni lobbicsoport, és kialakult, ha részleteiben kidolgozatlanul is, egy osztrák–magyar civilizációs-kolonizációs diskurzus. Ez ráadásul akkor történt, amikor a világpolitikában a hagyományos gyarmatszerzés gyakorlatait egyre inkább felváltotta a protektorátusok, az informális birodalmak és érdekszférák kiépítésének praxisa, tehát amikor a földterület megszállása már egyre idejémtöbbnek kezdett tűnni, s civilizációs maszkban folyt tovább az erőforrások és vágyott piacok megszállása, biztosítása. Ez már jobban illett a Monarchia hagyományos geopolitikai perspektíváihoz és korlátozott expanziós vágyaihoz: az 1870-es évektől a posztoszmán világ és maguk az oszmán romok váltak

a távolba tekintő osztrák–magyar szemek *Sehnsuchtslandschaftjaivá*, a vágy földrajzi tárgyává.

A specifikusan magyar kolonializmus tanulmányozásához a belépési pont egy liberális világfi, aki nemzetét az európai nagyok közé kívánja juttatni, s ezt a Monarchián keresztül látja kivitelezhetőnek. Ha a leírás mögött felismerhető Kállay Benjámint – közös pénzügyminiszternek (1882–1903) és ekként Bosznia-Hercegovina osztrák–magyar adminisztrátorának – id. Andrássy Gyulára emlékeztető ambíciója, az nem véletlen, hiszen Kállayt éppen Andrássy indítja el politikai pályáján, és fordítja figyelmét a mai Bosznia kérdései felé. Csaplár műve meggyőzően mutatja be, hogy egy szűk aktivista kör – köztük Thallóczy Lajos, Rákosi Jenő és Asbóth János – hogyan igyekszik a magyar nemzeti „nagy-lét” e fontos hatalmi és civilizációs kritériumát, a civilizálandó gyarmat megszerzését a magyar közvéleménnyel elfogadtatni. Fontos kiemelni, hogy a kétségtelenül nagy formátumú Kállay kiváló „élcsapatot” szervezett: a kor közéletének fontos alakítóiról van szó, akiket összeköt a liberális, reformkori nacionalizmusban gyökerező, de ambiciózusabbá érett magyar nemzeteszme elhivatott és sokszor harsány képviselője, az európai politikai térbe betörni igyekvő új elit szorongó nagyravágása.

Feladatuk nehézsége méltó a tehetségükhöz. Amint arra korábban úttörő tanulmányában Dán Károly rámutatott, Kállay gondolkodásának kiindulópontja a dualizmus szükségességének elfogadása, a magyar nemzet relatív gyengeségének és egy független állam kiszolgáltatottságának felismerése – az a politikai bölcsesség tehát, amelyet Kemény Zsigmond, majd Deák Ferenc és maga Andrássy is meggyökereztetni igyekezett a magyar politikai osztály köreiben.⁵ A dunai konföderációt és a magyar függetlenségi gondolatot elvetve lesz csak vonzó a közép-európai nagyhatalom „kebelében” elérhető közvetett területszerzés, amellyel Magyarország egyszerre válik hasonlóbbá a kontinens nyugati felének nagy nemzetéhez s tesz szert a korszakban gyakran emlegetett, nemzetek közötti „versenyfutás” során hasznos erőforrásokra.

Csaplár nem hallgatja el: Kállayt saját hazájában többen támadják, mint támogatják, ám mégis van hatása. Amit javasol, az a kossuthi örökséget ápoló magyar függetlenségi hagyomány megtagadása is, hiszen balkáni birodalomépítésről szól, túllépve a kis nemzetek felszabadulásának útját egyengető, jóindulatú „idősebb testvér” szerepén. Ez beilleszkedésnek tűnik a bécsi politikai kultúrába, amely a birodalmi főváros gondolkodásmódját „importálja” a magyar

4 ■ Varga Bálint: A Magyar Birodalom koncepciói a hosszú 19. században. *Századok*, 154 (2020), 6. szám, 1187–1206. old.

5 ■ Dán Károly: Kállay Béni és a magyar imperializmus: Egy bátorítatlan kísérlet maradványai. *Aetas*, 15 (2000), 1. szám, 220–248. old.

politikai életbe, s ezért kétszeresen is ellenállásba ütközik. A számos kritika – a parlamentben és a sajtóban egyaránt – érdekes eredményre vezet. Kállay elképzeléseit – főleg a függetlenségi, 48-as tábor – hangos kritikával illeti, s látszólag elutasítja. Mégis: a magyar politikai elit egyre nagyobb része fokról fokra elfogadja a gyarmatosítás jogosságát, beleéli magát ebbe a nagyhatalmi álomba és státuszba, és valóban beindít egy számos erőforrást mozgósító társadalmi folyamatot, amelynek az 1908-as annexió után bekövetkezett kiteljesedését Kállay már nem érte meg.

A fenti kitekintés is jelzi: Kállay-életrajznál szélesebb merítésű munkáról van szó. A könyv alaposan elemzi a sajtó és a politikai osztály tanulási erőfeszítéseit, alkalmazkodását az új nyelvhez, ahhoz a komplex, kettős transzferfolyamat nyomán Magyarországra érkező gyarmatosító-civilizáló diskurzushoz, amelyet a politikai elit tagjai saját agendájukhoz hajlítanak. Ez különösen a Kállayt legélesebben támadó függetlenségiekre igaz, akik a kör négyszögesítésével próbálkoznak: a kis nemzetek felszabadításának megöröklött elvét kellene alkalmazniuk a balkáni helyzetre olyan pillanatban, amikor a pánszláv rémet látják a félsziget minden rezdülésében. S mire jutnak? Boszniát a magyar alkotmány sáncai mögé jó lesz venni: a gyarmatosítást szóban elutasítják, de a délszláv egységet is akadályozó vállalkozást mégiscsak elfogadják, ha jogfosztó expanzió helyett jogkiterjesztő integrációként hivatkoznak is rá. Vajon nem értették saját nyelvük ellentmondásait? Vagy: nagyon is értették, de annál jobban hallgattak róla? Akárhogy volt is, Csaplár könyvében pontos és érzéletes látteleket kapunk, amely híven tükrözi a gyarmatosítást már akkor is elutasító, ám a nagyhatalmi befolyásszerzést, a nagy európai nemzetek gyakorlatainak követését üdvözlő hazai közbeszéd ambivalenciáit.

Kállay javaslatának és politikai tevékenységének hazai recepciótörténete a testes monográfia egyik legkiválóbb része, komoly történetírói teljesítmény. Csaplár teljesítményét értékelve két történetírói erényt is indokolt kiemelni. Az első általában véve

fontos intés a szakmához. A szerző nem akar mindig minden jelenséget végérvényesen megmagyarázni. Könyve megérteni igyekvő és töprengő vállalkozás, amely annyit mond ki, amennyi gondos és hatalmas forrásfeltárás árán és szakirodalmi inspirációk nyomán valóban alátámasztható. Ebben bizonyos esetekben politikai szereplők, csoportok „legmélyebb”, titkos meggyőződéseit jellegükkel fogva nem tartozhatnak bele. Akarva-akaratlan, a naplóírók is értelmeznek, és újraírják személyes történelmüket, hiszen sokszor a jövődőlő olvasókra vagy saját aspirációikra, idealizált önképükre gondolva vetnek papírra gondolatokat. A nyilvánosságának szánt szövegek pedig ismert módon a legtöbbet arról mondják el, amiről a szerzők szándéka szerint nem is szólnak. Így aztán Csaplár bizonytalanságokra és ambivalenciákra érzékeny könyvében vannak elvarratlan szálak, eldöntetlen kérdések: nem derül ki például, hogy a magyar elitcsoportok utóbb mennyire barátkoztak meg Kállay egykor elutasított javaslataival, vagy a balkáni expanzió hirdetéséhez csatlakozó turanisták hogyan tekintettek tevékenységük ezen politikai dimenziójára. Ezek alighanem eldönthetetlen kérdések, amelyek megválaszolása a fennma-

radt forrásokra hagyatkozva nem oldható meg, és Csaplárnak igaza van, amikor a választ függőben hagyja. (Önkorlátozása nagyon is követendő gyakorlat lehetne a kivételesen erős narratív hagyományokkal rendelkező magyar politikatörténet-írás számára, nehogy ezen műfaj művelőiként egy reggel mindentudó regényíróként ébredjünk.)

A második kiemelendő historiográfiai teljesítmény specifikusabb. Nagyon fontos mozzanat és meggyőző módszertani demonstráció, ahogy Csaplár a politikai elit nyelvhasználatát elemzi. Ritka vállalkozás a magyar történetírásban egy korszakban egy vagy több (ám kapcsolódó) kifejezés – ez esetben: gyarmat, gyarmatosítás, birodalom – rendszeres vizsgálata. Nem egyenként – bizonytalan szempontok alapján – kiválasztott, „forrásértékűnek” nyilvánított szövegek vélt jelentését, hanem egy csoport, a választott képviselők kollektív parlamenti nyelvhasználatá-

ban kimutatható szabályszerűségeket és varianciát rekonstruálja a munka vonatkozó fejezete. Ennek révén Csaplár meggyőzően mutatja be a gyarmatokról szóló beszéd hazai kialakulatlanságát, Kállay körének erre vonatkozó fontos útmutatásait és innovációit, majd demonstrálja, hogy a XX. század első évtizedében ez a diskurzus konvergálni kezdett egy olyan koloniális beszédmód körül, amely valóban a klasszikus gyarmati lehetőségeket és feladatokat, a gyarmatosító és a gyarmat kapcsolatának „kölcsonös” előnyeit igyekezett meghatározni. A könyv sajnos nem teszi hozzá, hogy az a diskurzus, amely a parlamentben és a nyilvánosságban körvonalazódni kezdett, azért is működhetett egyre jobban a magyar közéletben, mert civilizációs dimenziója (a gazdasági-kulturális fejlődés eredményeinek meggyökereztetése az elmaradt régióban) megőrzött valamennyit a régi liberális nacionalizmus emancipációs elképzeléseiből: a modernizáló kvázigyarmatosítás, ha csűrve-csavarva is, a balkáni kis nemzetek fejlődésének támogatását előíró örökség kereteiben értelmezhető vállalkozás maradt.

A magyar politikai gondolkodás koloniális horizontja Bosznia-Hercegovináig terjedt. Messzebbre csak a világháborús viszontagságok, majd győzelmek nyomán új erőre kapó gazdasági és kulturális érdekcsoportok kitartó munkája nyomán tekintett, illetve, mint azt Csaplár úttörő módon dokumentálja, 1914 előtt egy színes és lebilincselő „politikai vállalkozó” – Nopcsa Ferenc báró – tevékenysége nyomán az Albánia feletti befolyás-szerzés lehetősége merült fel. Ez utóbbi azonban Bécsben vitatott maradt, Budapesten pedig végképp nem hozta lázba az eliteket. Nem véletlen, hogy azok a magyarok, akik a legelhivatottabban szolgálták a kettős monarchia albániai fellépésének ügyét, sok szállal kötődtek a császárvároshoz. Ilyen volt a már említett Thallóczy Lajos, az albán diplomatika úttörője, s mindenekelőtt az albán tervekkel foglalkozó testes fejezet már említett főszereplője. Öröndetes Csaplár fegyelme, hiszen korábbi kutatásai révén talán minden tudhatót tud Nopcsa báróról, aki paleontológusként, geográfusként, társasági emberként legalább annyira fontos jelensége volt a kozmopolita késő-Monarchiának, mint amennyire kémként és propagandistaként központi szerepet játszott az Albániára vonatkozó kormányzati és egyéb elitdiskurzusok formálásában.⁶ A könyv azonban, őrizve koherenciáját, az összetett személyiségnek és életútnak az előző fejezetek kontextusában releváns részeivel foglalkozik csak érdemben: Nopcsa arra vonatkozó erőfeszítéseivel, hogy Albánia újabb Bosznia-Hercegovinaként bővítse a balkáni, koloniális vállalkozások sorát. Míg azonban Kállay egy régi magyar ambíció új ruhákba öltöztetett programját kínálta fel a magyar társadalom vezető rétegeinek, Nopcsa a semmiből teremtetett volna albániai magyar

ambíciókat – kudarcot is vallott. A nagy formátumú adminisztrátor és tudós politikai gondolkodó Kállayval szemben a nemzetközi tudománytörténetben természettudományos munkássága miatt sokkal fontosabb helyet betöltő, ám kalandor, és végső soron a politika logikáját nem értő, nem elfogadó lobbista alakján keresztül értjük meg a gyarmati ambíciók korlátosságát Magyarországon. A nagyhatalmi logika, amely Olaszország kiszorítását írta elő a forrongó Balkánról, a délebbi, új kikötő csábítása (Fiumén túlra miért is nézne a magyar?), a félsziget folyamatai felett stratégiai pozícióból gyakorolt befolyás – mindez nem rezonált a magyar elitek nemzetiségi és egyéb örökölt problémák és félelmek által meghatározott világképével. Hiszen Albániát nem kellett a pánszláv befolyás karmaiból kiszabadítani, és megszerzése a Monarchia trialista vagy föderatív átalakulását sem befolyásolta volna semmilyen módon...

Az albániai kaland és a hazai elutasítás története a könyvben talán jobban, részletesebben is kontextualizálható lett volna. Nemcsak Boszniával és a csábító-nak vélt kis-ázsiai török gazdasági lehetőségekkel, de a belső birodalomépítés – Kárpátalja, Erdély – egyre nagyobb társadalmi súlyra szert tevő kérdésével is versengenie kellett az albán ügynek, és ez túlságosan nagy falatnak bizonyult a hazai bázis nélkül operáló Nopcsának. Ezzel együtt, az albánkérdés napirendre kerülése is azt mutatja, hogy a birodalmias és koloniális perspektíva a világháború előestéjén csak erősödött. Ebben a vonatkozásban a létező irodalomnak értékes kiegészítése a balkáni kulturális és gazdasági expanzióra vonatkozó elképzeléseknek a turanizmus és a gazdasági elit kapcsolatát is bemutató tárgyalása, mely elképzeléseket külön fejezet szemléli. Ennek fókuszsa a közvetlenül 1914 előtti és világháborús ambíciókra irányul, melyek szenvtelen tárgyalása historiográfiai szempontból különösen üdvözlendő, mivel az eddigi irodalom sokszor az irreális, nagyvási hóbortban fogant tervekre összpontosított. Pedig volt jó adag realizmus is az expanzió szószólóiban: ennek jele, hogy a turanisták a bolgár és török kapcsolatra koncentráltak, a magyar gazdasági elit pedig a boszniai mellett a szerb–bolgár–török irányban munkálkodott. A világháború előestéjére, majd különösen 1916-tól valóban sok cserediák érkezett Magyarországra Bulgáriából, Albániából, az Oszmán Birodalomból – s nem egy magyar bankfiók működött a Balkánon is túl, a kis-ázsiai tengerparton. Az expanziós realizmus további bizonyítékát adja a gyengék, azaz az osztrák és magyar koloniális vállalkozók egymásra találása a világháború előestéjén. Olyan potenciális versenytársak zártak össze,

6 ■ Csaplár Nopcsa-kutatásai immár két évtizedes múltta tekintenek vissza, a számos terjedelmes tanulmány sorát megnyitotta: Nopcsa Ferenc báró és a Monarchia albániai politikája 1910–1911-ben. *FONS*, 8 (2001), 3. szám, 311–359. old.

7 ■ Diószegi István: A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája, 1900–1914. *Századok*, 107. évf. 1. sz. (1973) 3–24.

akiknek az erősektől, a Német Birodalom tőkéseitől és diplomatáitól nem kevés félnivalójuk volt – mint a világháborús években kiteljesedő német térfoglalás nyomán kiderült, teljes joggal.

Csaplár Krisztián könyve alaposan bemutatja: Magyarország politikai és gazdasági elitjének egy része 1900 körül igenis gyarmatokat kívánt, más része ambícióit nem nevezte volna annak, de hasonlóra gondolt, s egy mérsékeltlen érdeklődő nagy szegmens mellett a gyarmatosító paradigmának kevés igazi ellenzője volt, az is főleg az establishmenten belül. Ebben a kontextusban sajnálatos, hogy Tisza István alakja nem jelenik meg kidolgozottabban a könyvben – az ő szorongásai és a magyar államiság aládúcolásának érdekében folytatott makacs munkája, önkorlátozó külpolitikai gondolkodása érdekes ellenpontjait mutatná fel annak a lelkesedésnek, amelyet a koloniális projektek lobbistái sugároztak. Tisza miniszterelnöki éveiben egyébként senki sem tett annyit a magyar expanziós tervek előmozdítása érdekében, mint a számtalan egyesületi tisztség mellett a Pesti Első Magyar Kereskedelmi Bankot vezető Lánczy Leó. Őröla többször esik szó a könyvben, alakja azonban megérdemelné a Kállayéhoz hasonlóan alapos tárgyalást – egy másik monográfiában persze, hiszen a Csaplár által követett alapos forrásfeltárással és részletességgel mindezt egyetlen könyvben valóban nem lehetséges áttekinteni.

A kötet legfontosabb hiányossága, hogy nem mutatja be alaposabban a magyar nacionalizmus intézményesült hagyományai és a birodalmi ambíciók között érvényesülő dinamikát. Ennek szükségességét érzékelteti, hogy e rövid recenzióban is több ízben felbukkant a XIX. század második felének magyar nemzeti-politikai gondolkodását meghatározó egyik nagy, külpolitikai vonatkozásokkal is rendelkező dilemma, amely nélkül a balkáni ambíciók nem tárgyalhatók kimerítően. A magyar nemzeti küldetésstudat és az állami fejlődés, függetlenség biztonsági garanciái egymást metsző gondolati irányként találkoztak az (állam)szövetségi politika 1848–49-ből megörökölt kérdése kapcsán. A magyar nacionalizmus liberális elitje befolyása balkáni kiterjesztésével akarta növelni a nemzet erejét, ám a kelet-európai kis nemzetek felszabadulásának folyamatában is részt kívánt venni. A reálpolitikai és a liberális nacionalista – Lamartine-t és Mazzinit idéző – elképzelések mindig is kölcsönhatásban léteztek, és jelentősen hatottak is egymásra. Ismeretes, hogy Kossuth 1849-től inkább a dunai szabadságharcos dimenziót képviselte, a deáki kiegyezés pedig ennek ellenében, egy birodalom kereteit elfogadó és utóbb a magyarországi külpolitikai gondolkodást is ilyen irányban eltérítő alku eredménye volt. Az ebből adódó feszültségeket Diószegi István tárta fel néhány igen érzékeny, elemző tanulmányában, melyek azonban hiányoznak az irodalomjegyzékből. Különösen kiemelkedik közülük a függetlenségi képviselők színvallása az annexiós válság idején, amely megmutatta: Kossuth örökösei-

nek többsége szintén elfogadta, hogy a magyar állam védelme és a magyar elitek hegemoniája érdekében a Monarchia Bosznia-Hercegovina és általában a Balkán irányában expanzív, birodalmias külpolitikát folytasson.⁷

E kritika dacára le kell szögezni: Csaplár Krisztián vaskos és fontos monográfiája így is nagyon nagy és nagyon újszerű hozzájárulás a magyar történetíráshoz, izgalmas, de megfontolt könyv. Kiemelkedő előrelépés az új – a mentalitásokra, diskurzusokra, csoportviszonyokra érzékeny – politikatörténet területén, melynek eredményeit a szakmának a késő dualizmus külpolitikai és birodalmi horizontjainak tárgyalásakor a jövőben nyomatékosan figyelembe kell vennie. □

MONOGRÁFIA HELYETT

NÉMETH ÁKOS

Takáts József:

Jászi és a liberális szocializmus

Eszmetörténeti tanulmányok

Osiris Kiadó, Budapest, 2021.

312 oldal, 2980 Ft

Most Amerikában él, ahol 1925 óta a sok ismeretlen kis amerikai egyetem egyikén, Oberlinben (Ohio államban) politikát ad elő” – zárta a kortárs *Napkelet Lexikon* Jászi Oszkár-ról szóló, meglehetősen vitriolos hangvételű szócikket.¹ A hazai közgondolkodás gyakran hálátlan az emigránsokkal szemben, ami Jászi Oszkár 1919 utáni bécsi és amerikai munkásságának utóéletét is meghatározta. Noha a politikatudós örökségét az 1970-es évektől kezdve egyre inkább felértékelte az utókor, a Jászi-portré középpontjában továbbra is a Litván György címadása nyomán „a szociológia első magyar műhelyeként” tisztelt Társadalomtudományi Társaságban és a *Huszedik Század* szerkesztésében vállalt szerepe, valamint a tizes évek végén megfogalmazott dunai konföderációs tervei álltak.²

Jászi külföldi munkásságának kutatását ugyanakkor gyakorlati akadályok is hátráltatták: az emigráns tudós irathagyatékát máig a New York-i Columbia Egyetem Butler Könyvtára őrzi, a külföldi folyóiratokban megjelent, zömében angol nyelvű Jászi-publikációk jó része ma már nehezen fellelhető, kiterjedt levelezésén pedig különböző hazai és külföldi közgyűjtemények osztoznak. Az első fontos lépést Jászi emigráns évtizedeinek alaposabb megismerése felé Litván biográfiája jelentette, amely már valós arányainak megfelelő terjedelemben tárgyalja a tudós külföldi munkásságát.³ Ezen lép túl Takáts József, aki tanulmánykötetében kifejezetten a Jászi-életmű közepső, illetve kései szakaszára irányítja a figyelmet. A *Jászi és a liberális szocializmus* tizennégy írást gyűjt egybe, melyek között a tudós életében kiadatlan, könyv terjedelmű tanulmány, naplójegyzetek, levelek, nekrológ és előadott szöveg elemzése, illetve (analógia gyanánt) magyar nyelven nem olvasható külföldi eszmetörténeti művek bemutatása egyaránt megtalálható. Nem reprezentatív alkotások, sokkal inkább egy tudományos oeuvre periferikus szövegei ezek – érvel a szerző, aki már csak ezért sem tart igényt monográfusi babérokra. A közös pon-

tot a liberális szocializmus nézetrendszere jelenti, melyet legalább két évtizeden át magáénak vallott az emigráns politikai gondolkodó. Takáts megvilágítja Jászi nézeteit, nyomon követi változásait a szerző hazai és külföldi kapcsolatrendszerének függvényében, gyakran szembesítve őket ifjúkori állításaival. A tanulmányok egy része ismerős lehet Takáts előző politikai eszmetörténeti kötetéből (*Jóság vagy igazságosság? Jászi és Lukács vitája Lesznai Anna naplójában; Eötvös-revizió. Jászi Oszkár levele az Uralkodó eszméről 1935-ben; Jászi és A jó társadalom. A Lippmann-felfedezés és -csalódás története; Főmű helyett. Jászi Oszkár utolsó budapesti előadása*),⁴ míg a *Jászi Oszkár és Az Ember Városa* az utóbbi magyar nyelvű kiadásához írt utószóként látott először napvilágot.⁵

A kötet nagy értéke, hogy alapos olaszországi kutatómunka eredményeként feltárja Jászi mindeddig jórészt ismeretlen olasz kapcsolatait. Egy másik kérdés Jászinak az Egyesült Államokban betöltött egyetemi-tudományos szerepére, kapcsolatrendszerére és publicisztikájára vonatkozik. Menczer Béla visszaemlékezése szerint

1 ■ A *Napkelet Lexikona* I–II. Szerk. Heller Farkas et al. Magyar Irodalmi Társaság, Bp., 1927. 612. old.

2 ■ Lásd többek között: Litván György: A szociológia első magyar műhelye. In: *A szociológia első magyar műhelye*. Szerk. Litván György, Szűcs László. Gondolat, Bp., 1973.; Litván György: „Magyar gondolat – szabad gondolat”. *Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon*. Magvető, Bp., 1978.; Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Magvető, Bp., 1985.

3 ■ Litván György: *Jászi Oszkár*. Osiris, Bp., 2003.

4 ■ Takáts József: *A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok*. Osiris, Bp., 2014. 193–208., 209–226., 227–253., 255–268. old.

5 ■ Takáts József: *Jászi Oszkár és Az Ember Városa*. In: *Az Ember Városa. Nyilatkozat a világdemokráciáról*. Osiris, Bp., 2020. 89–143. old.

6 ■ Lásd: J. G. A. Pocock: *Politics, Language, and Time. Essays on Political Thought and History*. University of Chicago Press, Chicago, 1971.

7 ■ Takáts József: *Eszmék, beszédmódok vagy szövegek? Előadás a politikai eszmetörténet-írás módszertanáról*. In: *uő: A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok*. Osiris, Bp., 2014. 22. old.

8 ■ *Uo.* 23. old.

9 ■ „Skinner [...] nagy módszertani tanulmányában elutasította, hogy »a jelen kérdéseinek olvasatához [kellene] illeszteni a múlt olvasatát«. En ebben a vitában Skinner mellé állnék.” *Uo.* 23. old. Lásd: Quentin Skinner: *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*. In: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i lát képe. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*. Szerk. Horkay Hörcher Ferenc. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997. 7–54. old.

10 ■ Litván György: *Előszó*. In: *uő: Októberek üzenete. Válogatott történeti írások*. Osiris, Bp., 1996. 6. old.

„Jászi a két háború között bizonyosan hatással volt az amerikai gondolkodásra. A Hamilton Fish Armstrong szerkesztette *Foreign Affairs*-be írott cikkei széles körben hivatkoztak voltak, és ő volt az első európai az Egyesült Államokban, aki Amerikát a bolsevizmus, a faszizmus és a náciizmus iránti helyzetének tisztázására ösztönözte” (idézte, 288. old.).

Takáts ezzel kapcsolatban feltételezi, „hogy Jászi amerikai munkásságából az emigráns politikával kapcsolatos cikkeknél fontosabbak a korszak aktuális politikai-politikaelméleti témáiról szóló írásai” (uo.), hangsúlyozva, hogy ennek eldöntése az amerikai Jászi-hagyaték kutatóira vár. Más alkalommal is előfordul, hogy nyitva hagy egy-egy kérdést, mondván, az életmű ma még feltáratlan részeinek ismeretében lehetne végleges választ adni rájuk. Ez a másik oka annak is, hogy a könyv monográfia helyett esettanulmányok sorozataként látott napvilágot. Az önálló tanulmányok időnként megismételnék, illetve röviden összefoglalnak bizonyos információkat, más-más megvilágításba helyezve a korábban elmondottakat, a szükségből kovácsolva erényt. A jelentős részben új kutatásokra támaszkodó, állításait számtalan adattal és forrásközléssel alátámasztó szerző végső soron jó kompromisszumot kötött a munkáját nehezítő körülményekkel.

A SZERZŐ ÉS KÖTETE

Takáts József az 1990-es évektől hazánkban is kibontakozó, legnagyobb részben a cambridge-i iskola és a kosellecki fogalomtörténet-kutatás által inspirált „új esztétörténet-írás” jelentős teoretikusa. Jászi-tanulmányai azon tudásszociológiai alapvetésből indulnak ki, hogy az emberi gondolkodás társas tevékenység, így a politikai nyelvhasználat fogalmaiban is csoportos tapasztalatok sűrűsödnek össze. Különös érdeklődéssel fordul a vitahelyzetekben keletkezett szövegek felé, amelyeket elsődleges kontextusukban értelmez. A levelezés vizsgálata például a kapcsolati hálók rekonstruálására, valamint a különböző esztétörténeti toposzok cseréjének és módosulásainak nyomon követésére is alkalmas. A textuális elemzéstől hamar eljutunk a transztextualitás azon szintjéhez, amelyet a politikai nyelvek (és az őket használó beszélőközösségek) képviselnek.⁶ Így közeledve az emigráns Jászi szövegeihez, életműve különösen izgalmas vizsgálati terepnek ígérkezik, hiszen gyakran vitahelyzetben született leveleit és egyéb, többé-kevésbé alkalmi jellegű írásait különböző politikai nyelvek változó arányú keveredése jellemzi.

A kötetben mindössze egy tanulmány megközelítésmódja más: ez épp a bevezető, amely bemutatja a liberális szocializmus fogalomtörténetét (*Bevezetés: a liberális szocializmus*). A fogalom legtágabb értelmezése szerint az egyéni szabadság és a társadalmi egyenlőség együttes érvényesülését jelöli. Azaz

a liberális szocialisták jellemzően a liberalizmus folytatójaként, beteljesítőjeként tekintenek a (nem kollektivistá, nem forradalmi – és ebből következően nem marxista) szocializmusra. Ilyen értelemben tekinthető liberális szocialistának mindenekelőtt Franz Oppenheimer, Carlo Rosselli, egy ideig Karl Popper, valamint Jászi és Bibó István is. Számolva az egykori önelnevezések és utólagos besorolások változékonyságával, a különböző nyelvtérületek más-más hagyományaival, valamint a megnevezések ingadozásával, Takáts árnyalja ezt a képet: az „újliberális”, a „szociálliberális” vagy a „liberális szocialista” sok esetben nehezen megkülönböztethető meghatározás, mint ahogyan a különböző szerzők az irányzatot is más-más elődökre vezetik vissza.

Oppenheimer és Rosselli, Jászi és Lippmann munkásságát összevetve láthatjuk, hogy a liberális szocializmus fogalma a politikai gondolkodás különböző hagyományaiban gyökerezik. A bevezető tanulmány ezáltal illusztrálhatja Takáts korábbi állítását, mely szerint a fogalomtörténeti megközelítés „voltaképpen átmetszi a beszédmódvizsgálatokat, hiszen ugyanazok a fogalmak eltérő politikai nyelvekben is előfordulhatnak, vagy olyan kevert nyelvhasználatokban, amelyeknek mások és mások a domináns nyelvei”.⁷ Takáts bármiféle, a fogalomtörténeti módszerrel gyakran együtt járó jelenbeli érdeket, önlegitimációs célzatot kizár azáltal, hogy a liberális szocializmust mintegy a kosellecki „elmúlt jövő” világába sorolja, azaz a múltnak olyan részeként tárja fel, „amely nem ért el a jelenbe”,⁸ vagy legalábbis a jelenből nem látszik folytatódó-folytatható hagyománynak. Így kerüli el a jelen kérdéseire a múltban választ kereső elemző prezentista tévedését, összhangban korábbi állításával.⁹

Takáts Jászi-tanulmányainak elsődleges kontextusát bevallottan Litván György életrajza jelenti. Már-már túlzottan tűnő szerénységgel jelenti ki, hogy a kötet egyes írásai „voltaképpen az ő művének egy-egy oldalához, bekezdéséhez, mondatához fűzött hosszás kiegészítéseknek is tekinthetők” (8. old.). A tisztelet ugyanakkor nem akadályozza abban, hogy az általa „ritka bölcsességgel és egyensúlyérzékkel létrehozott műnek” (8. old.) nevezett biográfia egyes állításait korrigálja (pl. 33., 53., 170., 258. old.), miközben esztétörténeti önképe és szerepértelmezése jelentősen eltér Litvánétól. Amikor Litván a századelő politikai-társadalmi-művészeti modernizációs törekvéseit egyfajta összefüggő „ellenkultúráként” határozta meg, abban benne rejtett az 1970-es, 1980-as évek második nyilvánosságában zajló értelmiségi reformtörekvések történelmi legitimációjának kimondatlan szándéka: „a századelő modernizáló és radikális mozgalmaival való foglalkozásnak természetesen politikai funkciója is volt: demokratikus eszméket, gondolatmeneteket lehetett – legalisan! – reprodukálni, s forró demokratikus és szabadságküzdelmeket ábrázolni” – írta visszaemlékezésében.¹⁰ A cambridge-iek nyomdokain haladó Takáts ezzel szemben kerül minden aktualizálást: „Nem azért kezdtem

el Jászi liberális szocializmusával foglalkozni, mert liberális szocialista vagyok (nem vagyok az), hanem mert eszmetörténészként intellektuálisan érdekesnek találtam a témát [...]. Ha politikai művet akarnék írni, [...] nem eszmetörténetit írnék.” (10. old.)

A „BÉCSI FŐMŰ”

A kötet egyik legfontosabb és legterjedelmesebb írása a szerző által Jászi Oszkár „bécsi főművének” nevezett értekezést tárgyalja, amely kéziratban fennmaradt, többféle címen ismeretes szöveg. Takáts Kende Péter 1983-as címádása mellett dönt (*Marxizmus vagy liberális szocializmus*). Később bizonyos mértékig korrigálja a kiinduló értékelést, hiszen Jászi két jelentős könyvet is publikált ekkoriban (*A Habsburg Monarchia felbomlása; Magyar kálvária – magyar feltámadás*). Az „Anti-Marx könyv” valójában inkább kulcsmű, avagy olyan elméleti „mesterterv”, amely mintegy előzetes koncepcióba rendezve foglalja össze Jászi későbbi, a liberális szocializmussal foglalkozó, hosszabb-rövidebb publicisztikai írásainak főbb állításait.

Takáts alapos kontextusvizsgálat során tekinti át a valószínű előzményeket Jászi pályáján, majd kiter naplója alapján Jászi 1919-es olvasmányaira és a bécsi emigráns környezetre is. Jogosan állapítja meg, hogy a kérdéses művet – Jászi munkacímét korrigálva – „akár »Anti-bolsevizmus könyvként« is lehetne emlegetni”, hiszen „[n]em Marx itt az igazi elemzendő eszmei ellenfél, hanem a bolsevizmus” (25. old.), amelynek legfontosabb vonásait a marxizmus elméleti hibáira – etikai, közgazdasági és történetbölcsleti tévedéseire vezeti vissza. Ezzel azonban Jászi a kommunistákat erősíti meg, akik Lenin eszméit a marxi tanok egyenes folytatásának tekintették, amint erre már a kortárs Gábor Andor is felhívta a figyelmet (41. old.). A forradalmi marxizmusnak mint e világi vallásnak befogadására vonatkozó észrevételek és a vallási metaforika használata a szöveg meghatározó elemei. Talán érdemes megjegyezni, hogy Jászi írása ebben a tekintetben közel áll Nyikolaj Bergyajev szóhasználatához.¹¹ Amíg Bergyajev a

keleti szláv lélek miszticizmusában véli felfedezni a bolsevik hitvallás gyökereit, addig ő közvetlenül Marx elméletének utópisztikus vonásaiból vezeti le egyfajta kommunista eszkatológia lehetőségét, ami – mint a magyar Tanácsköztársaság példája mutatja – a szlavofil világon kívül is virulensnek bizonyulhat. Jászi egyik legfontosabb felismerése, hogy a marxizmus-leninizmus forradalmi mitológiája a transzcenden-

cia társadalmi igényéből táplálkozik. Közgazdasági és jogfilozófiai elemekből építkező, liberális szocialista programjának meghirdetése ezért a bolsevik kihívásra adott összetett válaszkísérlet: nem pusztán gazdasági programadás, mert a célja egy hatékony ellenmitológia, egy rivális világmagyarázat kidolgozása. Takáts szerint ez avatja „Jászi legambiciózusabb politikai írásművévé” (26. old.) most tárgyalt könyvét. A magántulajdon és a piaci viszonyok kiiktatásán alapuló, hatóságilag szabályozott termelés és elosztás helyett munka nélküli jövedelmet termelő „erőszak-tulajdon”, monopóliumok és vámok nélküli, „munka-tulajdon” elvű szabadpiac; osztályalapú erkölcsi relativizmus helyett a természet-jog örök érvényű normái; erőszakos osztályharc helyett szerves társadalmi evolúció. Ez Jászi liberális szocialista válasza a legfontosabb kérdésekre.

A *Marxizmus, vagy liberális szocializmust* különböző politikai nyelvek keveredése jellemzi, amely – Takáts József korábbi kötetének címét idézve – sok tekintetben nem tekinthető „megfelelő ötvözetnek”.

11 ■ „A kommunista párt [...] szerkezete és híveinek lelki alkata szempontjából nem más, mint egy, a hatalmat is megkaparintó, vallásos ateista szekta.” Nyikolaj Bergyajev: *A orosz kommunizmus értelme és eredete*. Ford. Kiss Ilona. Századvég, Bp., 1989. 178. old.

12 ■ „Ortodox marxista szempontból tényleg csak árulásról lehet beszélni, és nem lehet a legcsekélyebb kétely sem aziránt, hogy a Liebknechtek és a Luxemburg Rózáék a próféta lelkének igazi letéteményesei, nem pedig a Nostké, sőt nem is a Kautskyak és a Bauerek. Leninék égő, fogcsikorgató gyűlölete velük szemben nagyon is érthető és indokolt. Ámde a tudományos megfigyelő tárgyilagosságával nézve a dolgokat nyilvánvaló, hogy a német és az osztrák proletariátus nem követett el árulást, hanem súlyos kényszerűségek hatása alatt cselekedett.” Jászi Oszkár: A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja. In: uő: *A kommunizmus kilátástalansága és*

A marxizmus éles szemű bírálata, valamint a liberális szocializmus programhirdetése és az elődök (a fizikokraták, Adam Smith, H. C. Carey, Eugen Dühring, Henry George, Franz Oppenheimer) seregszemléje mellett jelen van a bolsevik narratívával szembeni „védekezés kényszere” (38. old.), ami néha már-már a hatásiszony alakját ölti. Ezt jelzi, hogy „[a]z evolutív politika és a katasztrofista pillantás kettőssége mindvégig fennmarad a szövegben” (49. old.). Jellemző példa: a revizionizmus tárgyalásában Jászi a marxizmus belső logikája alapján Leninnek ad igazat, miközben osztja Kautsky erkölcsi aggályait.¹² Megjelenik a műben a háború utáni társadalmi feszültségeket etnicizáló narratíva is. Az 1919-es kommün, illetve az orosz bolsevizmus egyes jelenségeinek visszavezetése a zsidóság „faji tulajdonságaira” (48. old.) a korszak értelmiségi közbeszédében elterjedt toposz lehetett – ezt jelzi, hogy Jászi mellett olyan, máskülönben antiszemitizmussal aligha vádolható szerző tolla alól is kicsúsztak hasonló utalások, mint a *Magyar költő kilencszázötvenkilencben* című vallomásos esszéjét papírra vető Babits Mihály. Ahogy – más-más módon – a korrekció gesztusa is mindkettejük-nél megfigyelhető: Jászi néhány évvel később publikált írásában jóval árnyaltabban fogalmaz,¹³ Babits pedig kihagyja a kötetben közölt szövegváltozatból az ominózus sorokat. A társadalmi szövetkezés és az emberi természet durvaságával számoló „sötét antro-

pológia” (47. old.), evolúció és revolúció kettőssége, valamint a demokratikus politika és a felette kontrollt gyakorló, meritokratikus alapon szerveződő Szellemi Internacionálé elitizmusa további ellentmondásokat jelez Jászi gondolatmenetében.

A szemtanú Bergyajev szerint 1917-re Oroszországban a mérsékelt reformtörekvések bizonyultak utópisztikusnak, és a bolsevik forradalom jelentette a

reális alternatívát.¹⁴ Joggal merülhet fel a kérdés, Jászi reformista nézetei mennyiben voltak utópisztikusak kora Európájában? Mint Takáts megjegyzi, Jászi liberális szocializmusa nem tartalmazza, de nem is zárja ki a liberális demokrácia intézményeinek elfogadását. Így már találhatunk vele rokon európai példákat: a könyvben időről időre felmerülő brit Munkáspártnál talán még közelebbnek tűnhetnek az agrárius-decentralizációs politikát folytató, harmadik utas, liberális gyökerű északi agrárpártok, melyeknek a világképétől korántsem volt idegen a parasztság individualizmusáról Jászi által adott, a kelet-közép-európai kontextusban szokatlan jellemzés.¹⁵

Takáts József könyve saját szerkesztésmódjával is igazolhatja az újrakontextualizálás jelentésteremtő erejét. A Lesznai Anna naplóját elemző,

korábban már publikált tanulmánya jelen kötetben az „Anti-Marx könyv” eszmétörténeti, társadalom-lélektani háttérét világíthatja meg. Takáts a Jászi és Lukács György etikai nézeteit szabad függő beszédben felidéző naplóró jegyzeteit a szerzők saját szövegeivel szembeveti. Célja két szellemi arcél kirajzolása, s ennek során egy harmadik perspektíva, a naplóróé is láthatóvá válik. A feljegyzésekből rekonstruálható a Vasárnapi Kör „beszélőközösségében” zajló diskurzusok nyelve, jelezve, hogy a forradalmi évek apokaliptikus szellemi légkörében „[i]lyesfajta mesianisztikus érzelmek és várakozások közepette élt 1920-ban, a »vita« idején Lesznai” (72. old.) – illetve közvetett értelemben maga Jászi is. A „vasárnaposok” politikai miszticizmusának elutasítása Jászi antimarxizmusának személyes gyökereire világíthat rá. Marxizmus és liberális szocializmus szembenállása mögött voltaképpen a „jog nihilizálására” (62.

a szocializmus reformációja. Válogatás politikaelméleti írásaiból. Szerk. Gyurgyák János, Kövér Szilárd. Héttorony, Bp., 1989. 69. old.

13 ■ „a nép naivan szimbolizáló hajlandósága a bolsevista rémuralmat a zsidóság egy részének vezető szerepével azonosította.” Jászi Oszkár: Szocializmus és kommunizmus. Kautsky Károly vádirata a harmadik internacionálé ellen. In: uő: A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja, 132. old.

14 ■ Bergyajev: Az orosz kommunizmus értelme és eredete, 123. old.

15 ■ Vö. Török Gábor: Ahol a bal (volt?) a jobb. A skandináv pártrendszer a komparatistika tükrében. II. Politikatudományi Szemle, 1996. 3. szám, 159–161. old.; Finnország története. Szerk. Anssi Halmesvirta. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002. 254. old.

old.) törekvő messianizmusnak és a felvilágosodás igazságosságát célzó természetjogi hagyományának ellentéte áll. Talán nem túlzás tehát úgy fogalmazni, hogy „Lukács-Naphtával” „Jászi-Settembrini” vívja képzeletbeli vitáját Lesznai Anna naplójának lapjain.

PAJZZSAL ÉS DÁRDÁVAL

Jászi emigráns korszakának világképét, magatartását alapjaiban határozták meg az 1918–19-es élmények és a bécsi kéziratban 1919 őszén megfogalmazott alapelvek. Amerikai politikatudós munkásságának hátterét Takáts a magyar származású Paul Hollander műve alapján mutatja be. Rávilágít, hogy Jászi épp ellentétes szellemi utat járt be, mint számos nyugati baloldali értelmiségi az 1920–30-as években: ők hazájuk politikai-gazdasági rendjétől idegenedtek el, Jászi viszont amerikai progresszív környezetének a nézeteivel került ellentétbe.¹⁶ Mindehhez érdemes hozzátenni, hogy a szellemi tájékozódás egymást keresztező útjai nem választhatók el a földrajzi mozgás irányától, mivel a Hollander által tárgyalt, Szovjet-Oroszországba „zarándokoló” utópista nyugati írókkal szemben Jászi egy megvalósult utópia, a budapesti kommun elől menekült, előbb a szociáldemokrata Bécsbe, majd a tőkés világrend centrumországának számító Egyesült Államokba.

Az európai szemtanú a gazdasági világviszály éveiben aggódva érzékelte a marxi „prófécia” virulens hatását az amerikai progresszív értelmiség körében: „Amerika ideológiájában ott tart, a hol mi voltunk 25 év előtt” – írta 1935-ben Polányi Mihálynak (idézi: 213. old.). „[A]z amerikai és az európai ideológiai idő eltolódása” (169. old.) iránti türelmetlenségről tanúszkodnak leveleinek vitriolos utalásai is: „Roosevelt neo-bolsevizmusa” (164. old.), „Marx–Dewey–Sztálin féle formulák” (167–168. old.). Jászi harmincas évekbeli szerepértelmezésével kapcsolatban nagyon is indokolt lehet a Takáts által idézett babitsi metafora, hiszen az antiintellektualizmus ellen harcot hirdető költőhöz hasonlóan az oberlini emigráns is „pajzzsal és dárdával” (215. old.) lépett fel kora „veszedelmes világnézeteivel” szemben. A politikai nyilatkozatként olvasható „elvi levelek” mellett Jászi recenzensi tevékenysége is ezt a célt szolgálta: az évtized végétől kezdve születő tanulmányaiban kulcsmotívum a totalitarizmus fogalma, amellyel párhuzam vonható a világi államvallást teremtő politikai ideológiák között. Mivel a bolsevizmus és a fasizmus/nácizmus egyaránt az egyéni szabadság felszámolására és teljhatalomra törekszik, Jászi nem hisz a totalitárius ideológiák „domesztikálásában”. Ezen az alapon utasítja el a szociáldemokraták kritikai marxizmusát és az általa „naiv utópiának” (179. old.) ítélt tervgazdaságot is, melyet „logikussá és rendszeressé csak a jól bevált orosz módszerekkel lehetne tenni” (idézte: 178. old.).

Jászi ebből a szemszögből értékelte újra saját múltbeli megnyilvánulásait is, aminek Takáts könyve két példáját tárgyalja (*Eötvös-revizió. Jászi Oszkár*

levele az Uralkodó eszmékről 1935-ben; Találkozás egy fiatalemberrel. Jászi és Mannheim vitája 1936-ban). Régi harcostársának, Braun Róbertnek írt levelében Jászi arról számol be 1935-ben, hogy Eötvös József politikaelméleti főművét újraolvasva felfedezte benne a saját koruk égető problémáinak gyökerét: már Eötvös is úgy látta, hogy az egyenlőség előbb-utóbb szükségszerűen szembekerül a szabadság elvével. Amikor ezúttal igazat ad Eötvösnek, saját 1913-as előadásának (*Báró Eötvös József állambölcselete és politikája*) szocialista-kollektivistá állításait bírálja felül. Takáts arra is felhívja a figyelmet, hogy Jászi gondolatmenete egyúttal egy korábbi műve, egy elképzelt apa és fiú vitáját megszólaltató *Új Magyarország felé* (1907) című párbeszédese értekezés domináns fiúi szolamának revízióját is jelenti. Ami Jászi század eleji nézeteiből az 1930-as évek derekára megmaradt, az mindössze az az állítása, hogy a szocializmus az egyéni szabadság eszméjéből született. Ily módon „Eötvös-reviziója önrevízió is” (185. old.).

Jászi „veszedelmes világnézete” bemutatató kritikáinak sorába illeszkedik Mannheim Károly *Ember és társadalom az átépítés korában* (1935) címmel magyarra fordított, utolsó német nyelvű művének bírálata, mely a *The American Political Science Review*-ban látott napvilágot.¹⁷ Az emigráns Jászi ekkoriban – saját korábbi kollektivistá, köztulajdon- és tervezéspárti nézeteit is felülbírlva – szabadpiacpárti antikapitalistának vallja magát, mivel a társadalmi tervezést immár nem tartja összeférhetőnek a demokráciával. Ezért utasítja el F. D. Rooseveltnök állami gazdaságirányításon alapuló válságkezelő politikáját, a New Dealt, és lesújtó véleménye van a társadalmi tervezés Mannheim által kifejtett koncepciójáról is: „az »autoriter demokrácia« általános tervezése, ha hatékony, csak olyan diktatúrához vezethet, amely nem kevésbé elnyomó, mint a fasiszta vagy a bolsevik típusú” (215. old.) – szögezi

16 ■ Vö. Paul Hollander: *Politikai zarándokok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába 1928–1978*. Ford. Náday Judit, Lukács Katalin. Cserépfalvi, Bp., [2005].

17 ■ Oscar Jászi: Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus by Karl Mannheim. *The American Political Science Review*, 1936. 1. szám, 168–170. old.

18 ■ Cs. Szabó László: *Hűlő árményekben. Életrajzi írások*. Munkos Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 2004, 70–71. old.

19 ■ „De lehet, hogy a köztünk levő legfontosabb választóvonalat elfeledtem: ez bizonyára a generáció különbségében keresendő.” Jászi Oszkár válogatott levelei. Összeáll., jegyz. Litván György, Varga F. János. Magvető, Bp., 1991. 393. old.

20 ■ Mannheim Károly: A nemzedékek problémája. In: uő: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Szerk. Szántó Zoltán, Wessely Anna. Ford. Bendl Júlia et al. Osiris, Bp., 2000. 201–253. old.

21 ■ Takáts: Eszmék, beszédmódok vagy szövegek? Előadás a politikai eszmetörténet-írás módszertanáról. In: uő: *A megfelelő ötvözet*, 21. old.

22 ■ Csécsy Imre: Megbukott-e a demokrácia? In: uő: *Radikalizmus és demokrácia. Válogatott írások*. Szerk. Valuch Tibor. Aetas, Szeged, 1988. 117. old. [Kiemelés az eredetiben.]

23 ■ Jászi Oszkár válogatott levelei, 345. old.

24 ■ Csécsy: Megbukott-e a demokrácia? 125. old.

25 ■ Jászi Oszkár válogatott levelei, 521. old. [Kiemelés az eredetiben.]

26 ■ Uo. 338. old.

le. A recenziót kísérő (magyarázó?), Mannheimnek írt magánlevelében Jászi saját korukat a XVI–XVII. századi vallásháborúk korához hasonlítja, Mannheimre osztja az abszolutizmus tervezőinek szerepét, önmagát pedig az ellenállás teoretikusaihoz hasonlítja. Takáts a Jászi által felvetett, majd Mannheim válaszlevelében tovább gondolt generációs eredetű különbségben az 1907-es *Új Magyarország felé* nemzedéki vitaszituációjának ironikus ismétlődését látja: Jászi ezúttal a liberális módon érvelő apa szerepébe kerül, a társadalmi tervezést hirdető, szocialista nyelven beszélő fiával szemben. A generációs különbség hangoztatásával valószínűleg rátapintott a lényegre: a társadalmi tervezés új elméleteihez való viszonyulás az 1930-as évek Magyarországon nem jobb- vagy baloldaliságon, de még csak nem is a demokráciához fűződő viszonyon múltott, mert ebben a kérdésben inkább a nemzedéki hovatarozás bizonyulhatott meghatározónak. A Roosevelti reformkísérletének egykor terjedelmes tanulmányt szentelő Cs. Szabó László önéletrajzi művében leírja ifjúkori nézeteltérését a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara elnökével, a Jászi nemzedékéhez tartozó, szabadkereskedelm-párti Éber Antallal, akinek akkoriban a titkára volt.¹⁸ A nemzedéki szempont felvetése (a sajtó alá rendezett szövegváltozatban kurziválva!) ugyanakkor akár udvariassági gesztusként is értékelhető Jászi részéről, hiszen vitapartnerre, a nemzedéki jelenség egyik legfontosabb teoretikusa,¹⁹ *A nemzedékek problémája* (1928) című tanulmányában amellett érvelt, hogy a szellemi életben megmutatkozó különbségek és szembenállások gyakran az egymástól elkülönülő tudattal rendelkező nemzedéki formációknak tudhatók be.²⁰

A politikai élet válságtüneteinek gyakran éles szemű diagnózisa ellenére a Jászi által ambicionált, szervesen összefüggő liberális szocialista eszmerendszer kidolgozása a harmincas években sem haladt előre. Oberlini levelezéséből rekonstruálható, a liberális és a szocialista szótár elemeiből építkező nyelvhasználat meglehetősen képlékeny, ráadásul – mint Takáts rámutat – „[p]olitikai identitás (a meggyőződés, hogy mik is vagyunk) és politikai beszélés (a ténylegesen használt szótár) gyakran áll aszimmetrikus viszonyban egymással” (230. old.). Az érvelést befolyásolja a kontextus, azaz a vitahelyzetek, illetve a befogadók és a médiumok: „Másfajta közönségnek, ösztönösen vagy tudatosan, gyakran más politikai nyelven beszél ugyanaz a beszélő” – állapítja meg Takáts a politikai eszmetörténet-írás módszertanáról tartott előadásában.²¹ Bár szerinte a Jászi és a *Huszadik Század* utódlapját Budapestén szerkesztő Csécsy Imre közötti 1935-ös nézeteltérés hátterében a liberális szocializmus és az új (Csécsy által képviselt) liberalizmus lappangó elvi ellentéte állt, a körülmények már önmagukban is alkalmasak lehetnek vitás helyzetek előidézésére. Iránymutatónak szánt tanulmányában Csécsy az 1910-es évekbeli radikális programot fogalmazta újra a liberális demokrácia nyelvén:

„A demokrácia csak forma, a tartalom (az »anyag«) az általános szabadság eszméje. Amint általában a közösségi élet csak formája az egyedül valóságos egyéni életnek. De forma és tartalom, azaz közösség és egyén, *demokrácia és liberalizmus: egy.*”²²

Csécsy itt a Cobden Szövetség konzervatív-liberális közönségének szóló beszédében hallgatósága politikai szótárát használta, majd e szöveget változtatás nélkül jelentette meg a *Századunkban*, egy másfajta mediális térben, ahol „a régi radikálisoknak nem nagyon tetszett Csécsy liberális beszéde” (199. old.). Pedig törekvései talán nem is mondtak ellent a Jászitól 1933-ban kapott, „elvi levélnek”, amelyben többek között ez állt: „Akkor is a lelkemből beszéltem, amikor a helyzet lényegét a liberalizmus talpra állításában látod”; és „A szocializmusról nem beszéllek, az már meghalt hazugságaiban s álforradalmiságában”.²³ Annál is inkább, hiszen Csécsy itt talán Jászinál is pontosabban fogalmazta meg annak egyik legfontosabb alapvetését: „Hiába különbözött a szociáldemokraták taktikája a kommunistákétól: *ideológiájuk közös volt* s így nem volt erkölcsi alapjuk arra, hogy szembeszálljanak a forradalmi törekvésekkel.”²⁴

A sors iróniája, hogy 1945 után Csécsy közeledett a társutas pozícióhoz, és a „baloldal mítosza” jegyében nem ítélte el a kommunistákat, miközben Jászi gazdasági-politikai nézeteiben viszont a piacgazdaság szociális korrekciója került előtérbe. „Véleményem szerint a *kommunizmus nem folytatója azoknak a küzdelmeknek, melyek a szabadságjogokért folytak.* Ellenkezőleg, itt megszakadt a sok évszázados küzdelem” – emlékeztette Csécsyt egy 1949-ben kelt levelében.²⁵

FELFEDEZÉSEK ÉS CSALÓDÁSOK

„A világnak egy új igazi szocialista szintézisre van szüksége, s én minden nap, mint valami oberlini Robinson, kémlelem a szellemi tenger horizontjait, hogy vajon nem bontogatja-e szárnyait egy megváltó új világnézet sirálya?” – írta Jászi 1932-ben Károlyi Mihálynak.²⁶

Az elkövetkező években két alkalommal is úgy érezhette, rátalált a megváltó új világnézetre. Mindkettő csalódással végződött (vö. *Az elmaradt találkozás. A Giustizia e Libertà-felfedezés és -csalódás története; Jászi és A jó társadalom. A Lippmann-felfedezés és -csalódás története*) mutatja, hogy a két szellemi találkozás koreográfiája hasonló módon írható le. Jászit vagy unokaöccse, az akkoriban Párizsban élő Menczer Béla, vagy pedig amerikai kollégája és barátja, Gaetano Salvemini ismertette meg a *Giustizia e Libertà* mozgalommal és folyóiratával, amelyben Menczer is publikált. 1933 őszén írt, lelkes hangú levelei arra vallanak, hogy a maga liberális szocialista törekvéseinek folytatóit vélte felfedezni a Párizsban működő olasz antifasiszta mozgalomban és vezetőjének, Carlo Rossellinek a tevékenységé-

ben. Ám néhány hónap múlva unokaöccsének írt levelében már iránytalansággal, a marxizmussal és a „tervgazdasági bálványtól” (86. old.) való elhatárolódás elmulasztásával vádolta a folyóirat körét. Takáts igyekszik megvilágítani Jászi reménykedésének, majd csalódásának mélyebb okait a Jásziról és Rosselliről készült, címadásában Plutarkhoszt idéző „párhuzamos eszmerajzaiban” (*Párhuzamos eszmerajzok. Jászi Oszkár és Carlo Rosselli*).

Tagadhatatlan, hogy vannak hasonlóságok a *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* és a *Socialismo liberale* szerzője között, mint ahogy könyvüknek az életpályájukon betöltött szerepe is párhuzamba állítható. Ám szellemi alkatukat tekintve szembetűnnek a különbségek. Míg Rosselli ösztönzője a fasiszta diktatúra volt, és a liberális szocializmus kiterjedt olasz hagyományaira támaszkodhatott, addig az 1919-es kommunista kihívásra válaszoló Jászi műve lényegében egyedülálló a magyar politikai eszmétörténetben. Egészen más példákat követnek: Rosselli jórészt angolokat (J. S. Millt, Hobhouse-t, G. D. H. Cole-t és a fabiánusokat), míg Jászi liberális szocialista kánonjának Franz Oppenheimer a kulcsszereplője. Meghatározó a nemzedéki és habitusbeli különbség is: Jászi és kortársai gondolkodását a századelő pozitívista-materialista természettudományos világképe formálta, a nála közel negyedszázaddal fiatalabb Rosselli (és Menczer) már inkább az idealista történetfilozófiához vonzódott. Rosselli mindekelőtt mozgalmárszervező aktivista volt, részt vett a spanyol polgárháborúban is; Jászi vele szemben inkább teoretikus elme, aki gyakorló politikusként is elméleti alapokon nyugvó politikai cselekvésre törekedett. Jászit 1918–1919 óta áthatja a felkorbácsolt tömegszendélyektől való, már-már tocqueville-i viszolygás és a benne gyökerező, borúlátó antropológia és katasztrofizmus, ami Rossellitől idegen. Marx örökségéhez és a mozgalmi szocializmushoz fűződő viszonyuk is eltérően alakult. A munkásmozgalomhoz kapcsolódó Rosselli a szocializmus liberális értékekkel való feltöltésével kívánta meghaladni a marxizmust, a mozgalmakon kívüli, „szabad szocialista” Jászi viszont inkább a marxizmus kikerülésére és egy alternatív hagyomány felvázolására törekedett. A közös az egész társadalomra kiterjedő erkölcsi megújulás vágya volt bennük.

Takáts kutatásainak „kapcsolattörténeti mellékágaként” (114. old.) tárgyalja Menczer Béla munkásságát (*A cikkíró mint tanár és történész. Menczer Béla az 1920–1930-as években*), aki mintegy közvetítő volt a két liberális szocialista, Jászi és Rosselli között. Menczer kalandos pályája a Galilei Körtől a bécsi emigráción át Berlinig, Párizsig, majd Londonig vezetett. Bemutatása középpontjában a Rosselli és a Giustizia e Libertà közelében töltött évek (1933–34), majd Menczer konzervatív fordulata áll.

A Jászi olasz kapcsolatát tárgyaló ciklus utolsó darabja *Három magyar nekrológ a Rosselli-testvérekről* címmel kommentált szövegközlés. Takáts az OSZK

Kézírttárában található dokumentumok alapján rekonstruálja Menczer és Csécsy, illetve Jászi és Csécsy 1937 nyári levélváltását, és közli Menczer és Jászi eddig teljes terjedelmében nem olvasható nekrológját Rosselliről. A levelezés a sajtószabadság korabeli magyarországi állapotaira is rávilágít: „Ha ezt tenném, a *Századunkat* nyomban véglegesen betiltanák” (149. old.) – válaszolja Csécsy Menczer első levelére, amelyben a londoni Rosselli-emlékünnepeken felolvasandó beszédének közlését kérte tőle. A szöveg végül jelentősen lerövidítve, a személyes vonatkozások elhagyásával, „a tudósítás műfaja felé tolva” (156. old.) jelenhetett csak meg. Menczer szónokias hangvételű nekrológjai mint a republikánus római polgárerények hordozóit búcsúztatják a Normandiában – feltehetően a fasiszta titkosszolgálat által megrendelt – gyilkosság áldozatául esett Rosselli testvéreket. A Carlóra emlékező írása jóval hosszabb, és erősen ideologikus, az identitás vérségi, illetve kultúrgeográfiai (Firenze) gyökereit hangsúlyozva egyben a Giustizia e Libertától való világnézeti távolodását is érzékelteti. Jászi is írt a *Századunkba* a normandiai merénylet áldozatairól, azzal a megjegyzéssel Csécsynek, hogy „[l]ehet, hogy cikkem, pláne nevem alatt, nem bírná ki a pesti nyilvánosságot. Ha kell, adjátok ki anonym. Ha így sem lehet, sokszoroztasd a költségemre...” (150. old.). Jászi jóval tárgyyszerűbb, ugyanakkor – mint Takáts megjegyzi – ő is „beleírta magát” nekrológjába, hiszen „olyan ideológiai szintézis megalapozásán munkálkodó politikai írónak láttatta politikai hősét, amilyenén egykor ő maga is dolgozott” (157. old.).

Jászi szövetségeskeresését dokumentálja levelezése a liberalizmus és a jóléti állam kapcsolatát újragondoló Walter Lippmann-nel is, akivel már első Egyesült Államokban tett látogatása idején megismerkedett, és figyelemmel kísérte *The Good Society* című, folytatásokban folyóiratban közreadott könyvét. Amikor Jászi még csak a tekintélyelvű állam és a kollektívizmus összefüggéseit tárgyaló, az állami gazdaságirányítás minden formáját elítélő első részét ismerhette, hosszú levélben üdvözölte törekvéseit 1936 karácsonyán. Lippmann célja – saját szavaival, „a liberalizmus egyfajta védelmezése és újjáépítése” (243. old.) – csak könyve második részében válik nyilvánvalóvá. Jászi véleményének változását levelezése dokumentálja: „Sok tekintetben rendkívüli könyv, de a lényeges pontokon megfeneklik: nem tud utat mutatni a jövő gyakorlati politikájának” (247. old.) – írta Csécsynek 1937 őszén, a könyv recenziálásának szándékáról azonban ezután sem tett le. A *Journal of Social Philosophy* 1938. januári számában közölt bírálatába szintén „beleírta magát”, amikor a saját, liberális szocialista koncepciója fényé-

27 ■ *The City of Man: A Declaration on World Democracy*. The Viking Press, New York, 1940.

28 ■ Litván György: Fate calls me... Jászi Oszkár 1947 végi Duna-völgyi búcsúlátogatása. *Beszélő*, 1997. 12. szám, 34–40. old. Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/fate-calls-me>

ben értelmezte Lippmann-nek a jóléti piacgazdaság megteremtésére irányuló javaslatait. Hogy Lippmann miként fogadhatta a felemás dicséretet, arról a néhány hónap múlva Csécsynek írt újabb levél alapján alkothatunk képet, amelyben a *The Good Society* magyar nyelvű kiadásának lehetőségéről cseréltek eszmét: „Lippmannnek rövidesen írni fogok, bár nem tudom, hogy jó út vagyok-e hozzá, minthogy az az impresszióm, hogy kritikámat rossz néven vette” (251. old.). A Jászi–Lippmann-kapcsolatot tovább színezi az a körülmény, hogy Polányi Mihályt és munkásságát Jászi mutatta be az amerikai politikatudósaknak, felkeltve kíváncsiságát Polányi politikai írásai iránt. Azt ugyanakkor csak Jászi és Polányi Mihály levelezése ismeretében lehetne megmondani, hatott-e Jászi Polányira.

Jászi liberális szocialista eszmerendszerének széles „feszítávja” láttán nyilvánvaló, mennyire különböző törekvésekben vélt rokon politikai eszméket felfedezni, miközben örök elégedetlensége maximalizmusát is látni engedi. Az idősebb, magánleveleiben gyakran terhessé váló főiskolai elfoglaltságaira és egészségi problémáira panaszkodó Jászi a harmincas években már nem törekszik nagy ideológiai szintézis megalkotására: az interpretáció általi kiemelés és sajátta értelmezés textuális műveletei jellemzik a liberális szocializmus ügyének előbbre jutását célzó tevékenységét.

JÁSZI ÉS AZ EMBER VÁROSA

Jászi egyedüli kelet-közép-európaiként résztvevője lehetett *Az ember városa* című nyilatkozatot²⁷ kidolgozó és aláírásával hitelesítő, írókból, tudósokból, vezető értelmiségiekből álló munkaközösségnek. E dokumentum 1940 novemberében jelent meg New Yorkban, az előkészítő tanácskozások azonban már az év tavaszán elkezdődtek a New Jersey állambelie Atlantic Cityben, többek között Thomas Mann, Hermann Broch, Giuseppe Antonio Borgese, Gaetano Salvemini, Lewis Mumford, Reinhold Niebuhr, valamint az amerikai egyetemi világ számos képviselőjének részvételével. A második világháború „legsötétebb órájában” formálódó nyilatkozat ketős célt tűzött maga elé: az aktuálpolitikai szándék az amerikai társadalom, a politikai döntéshozók és – nem utolsósorban – az elnök meggyőzése volt az európai háborúba való bekapcsolódás szükségszerűségéről a Hitler ellen egyedül harcoló Brit Birodalom oldalán. A távlati célt ezzel szemben egy vízió felvázolása jelentette a háború után megteremtendő föderális világdemokráciáról, amely az „egyetemes demokratikus vallást” (266. old.) szegezné szembe a totalitárius ideológiákkal. Takáts kapcsolattörténeti-tudásszociológiai szempontból vizsgálja a dokumentum keletkezését, illetve a benne megjelenő különböző politikai nyelveket, majd Jászi lehetséges szerepére irányítja a figyelmet. Részvételével kapcsolatban sok a nyitott kérdés. Annyi bizonyos, hogy

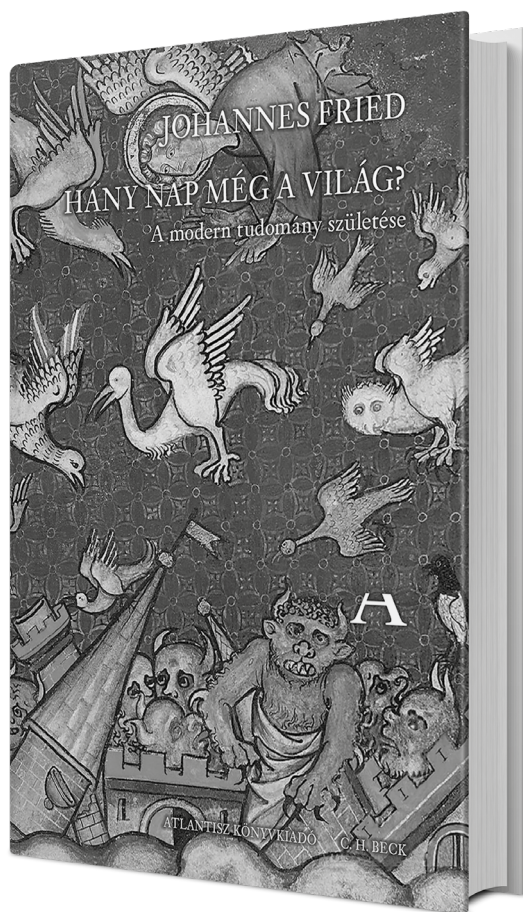
sem az első tanácskozásokon, sem a nyilatkozat végső megszövegezésében nem vett részt, a gazdasági javaslat kidolgozásában azonban – Hermann Broch fennmaradt feljegyzései szerint – szerepet vállalt. Hogy nem véletlenül került e jeles társaságba, azt mindenestre igazolhatja, hogy munkássága számos ponton kapcsolódott a nyilatkozat központi kérdéseéhez. Már a tízes években ismertek voltak föderalista nézetei; amerikai állampolgárként, a harmincas évektől fogva pedig egyre kevésbé hitt abban, hogy új hazája semleges maradhat az „európai pestissel” szemben. A demokrácia „tömegvallással” formálásának szükségessége, a totalitarizmus átfogó megközelítése, valamint a faszizmussal és a bolsevizmussal (illetve a kapitalizmussal és a tervgazdasággal) szembeni „harmadik út” keresése szintén meghatározó elem lett Amerikában született tanulmányjaiban, melyekkel megpróbált „bekapcsolódni az amerikai politikai gondolkodás áramába, és újragondolni saját politikai nézeteit” (258–259. old.). *Az Ember Városa* egyaránt jelzi Jászi maximalizmusát és kompromisszumképességének határait: a nyilatkozat gazdasági részeivel szembeni fenntartásai miatt visszautasította a munka folytatására vonatkozó felkérést, noha W. A. Neilsonnak írt levelében *Az Ember Városát* „erkölcsi, vallási és nemzetközi vonatkozásaiban” egyaránt „mesterműnek” minősítette (270. old.).

POLITIKAI VÉGRENDELET VAGY MEGÍRATLAN FŐMŰ?

Jászi Oszkár 1947 októberében, közel három évtizednyi távollét után még egyszer hazatérhetett. „A valóságban Jászi lelkes vagy udvarias fogadtatása, ha nem is színjáték, de kegyes csalás, öncsalás és anakronizmus volt. Jászi szó szerint az utolsó pillanatban érkezett, amikor ezt még végig lehetett csinálni” – állapította meg Litván György.²⁸

Korábbi megnyilvánulásai alapján nyilvánvaló, hogy legkésőbb 1946 nyara óta mint elkerülhetetlen ténnyel számolt Magyarország szovjetizálásával, a *New York Times* 1947. július 14-i számában *The Hungarian Situation* címmel közölt cikkében pedig nyilvánosan is elhatárolta magát a hazai politikai folyamatoktól. Ezek után a szabadkőműves Martinovics-páholyban tartott beszédével nem lehetett más célja, mint hogy „leszögezze álláspontját a jövő számára” (311. old.). Nem véletlen, hogy már a kortársak közül is többen Jászi politikai végrendeleteként értékelték a beszédet. Takáts azonban inkább olyan „összegző alkotást” (301. old.) lát benne, amelyben Jászi a korábbi évtizedek nagy témáihoz tér vissza – s ilyen értelemben tekinti „megíratlan főműve tartalmi kivonatának” (302. old.).

Beszédének alaptónusát az önrevízió adta meg: ebbe a sorba illeszkedik a dualizmus kori politikai osztállyal szembeni enyhültebb hangnem és a Habsburg-monarchia pozitívabb megítélése is, mely a maga korában a bezárkózó nemzeti szuverenitások fölé tudott kerekedni, valamint a materialista-poziti-

ATLANTISZ KÖNYVSZIGET

1061 Budapest, Király utca 2., Anker Ház

Tel.: (36 1) 267 6258

E-mail: atlbook@t-online.hu

www.atlantiskiado.hu

vista világgépnek és a politika kétosztatú szemléletének elutasítása. Álláspontja szerint a hitleri barbárság csak következménye volt annak, hogy „a civilizáció pillérei meginogtak”, és a természetjog által kijelölt örök értékek helyére a biológiai vagy gazdasági determinizmuson alapuló relativizmus és nihilizmus került.²⁹ Leszögezi, hogy a demokrácia alapvetően nem gazdasági, még csak nem is alkotmányjogi kérdés, mert mélyebb alapja az erkölcs világába nyúlik. A változatlan alapvető értékek (egyenlő emberi méltóság; társadalmi igazságosság; a mindenkori kisebbség jogai; a vallás és a szellem szabadsága; törekvés a háború kiküszöbölésére) az emberiség fejlődésének iránymutatói, csak rajtuk alapulhat demokrácia. Takáts szerint túlzás azt mondani, hogy Jászi visszavonta volna liberális szocialista nézeteit, de a társadalmi igazságosságot az emberi együttélés alapjának tekintő felfogását a korabeli fogalmak szerint „csak szociálisnak lehet nevezni, szocialistának nem” (310. old.). Jászi beszéde korábbi nézeteitől eltérően inkább a szociálliberalizmus, illetve a leendő Bad Godesberg-i európai szociáldemokrácia szemlélete felé mutat. Nem kell nagy képzelőerő hozzá, hogy a mai olvasó is érzékelje, mennyire idegenül hangozhattak szavai a fokozatosan szovjet uralom alá kerülő Magyarország bolsevizálódó politikai légkörében.

ÖSSZEGZÉS

Takáts József munkája azt a benyomást erősíti, hogy Jászi Oszkár az emigrációban vált igazán jelentős politikai gondolkodóvá.

A könyvet lényegre törő stílusa és mértéktartása egyaránt példaszerűvé teszi. Litván György írásainak régi olvasói talán kissé hűvösnek érezhetik Takáts hangsúlyozott érdeknélküliségét; az „alternatív igazságokat” hirdető, szinte leplezetlenül aktuálpolitikai célokat szolgáló és kiszolgáló múlt-újraértelmezések korában azonban szinte üdítően hat az ilyen, elfogultságoktól mentes elemzői hang. A feldolgozott forrásanyag mennyisége impozáns, az adatok sokasága helyenként már-már zavarba ejtő. Nem kétséges, hogy Takáts József Jászi-könyvének Hanák Péter, Litván György művei mellett van a helye a könyvespolcokon. □

29 ■ Jászi Oszkár: Előadás 1947-ben a Martinovics-páholiban. *Beszélő*, 1997. 12. szám. Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/keretes/dokumentumok>

BARÁTSÁG ÉS MEGÉRTÉS

LAUTNER PÉTER

Simon Attila:

**Barátság és megértés Arisztotelész
filozófiájában**

Gondolat, Bp., 2021. 346 old., 3800 Ft

Simon Attila könyve két okból is fontos mű. Egyrészt azért, mert pontosan rávilágít azokra a problémákra, amelyek meghatározzák Arisztotelész felfogását a barátságról, ideértve ennek kognitív feltételeit is. Ezek a kérdések állnak a jelenkori értelmezések középpontjában is. Másrészt pedig azért, mert fontos hozzájárulás lehet ahhoz a kortárs diskusszióhoz, amely – szakítva bizonyos középkori, karteziánus és romantikus elképzelésekkel – az embert mint eredendően közösségi lényt határozza meg. Ez a közösségi jelleg az önmegismerésre is kiterjed, hiszen e nézet szerint saját magunk megismerése is megköveteli a másokkal való interakciót.

A könyv két részre tagolódik: az első rész a barátság fogalmát elemzi, míg a második a megértés etikai szerepét tárgyalja. Eltérően a modern morálfilozófiai munkáktól, amelyek meglehetősen szűkös keretek között tárgyalják a témát, a barátság elemzése a *Nikomakhoszi etika* ötödét foglalja el, ami mutatja a témának azt a fontosságát, amelyet – a modernitástól eltérően – a klasszikus és a hellenisztikus kor folyamán betöltött. A VIII. és IX. könyv leírásai a *φιλία* meglehetősen gazdag jelentésárnyalatait veszik alapul, amelyek eltérő értelmezésekhez nyújtanak alapot. A szerző célja pedig, hogy megmutassa, Arisztotelész ismeri a személyes barátságnak azt a fogalmát, amely a modernitásban van jelen. A jellem alapuló barátság tárgyalásakor Arisztotelész, ha fogalmilag nem is, de a fenomenológiai leírások során implicit módon számol azzal, hogy ez a fajta barátság – amit néha tökéletesnek nevez – az egye-

di jellemvonások figyelembevételét igényli, vagyis a kapcsolat egymás egyedi személyiségének kedvelésén is alapul. Ez akkor is így van, ha Arisztotelész számára nem álltak rendelkezésre azok a fogalmi eszközök, amelyek segítségével ez az összetéveszthetetlen individualitás megragadható lett volna.

Tekintettel arra, hogy ellentétben a hasznosságon vagy élvezeten alapuló barátsággal, a jellem alapuló esetben az illető lényegi vonásai játszanak szerepet, fel kell tárni ezeknek a lényegi vonásoknak a természetét. Ezeket a lényegi vonásokat a *Nikomakhoszi etika* IX. könyvének egy szakasza (1166a10–23) alapján úgy lehetne jellemezni, mint lelkünknek azt a részét, amely a gondolkodást végzi (τὸ νοοῦν, τὸ διανοητικόν). Noha a terminológia első látásra nem ezt sugallja, a szerző csatlakozik azokhoz (37. old. skk), akik szerint itt nem annyira a teoretikus, mint inkább a praktikus gondolkodásról lehet szó. Ezt megmutatva egyúttal kritizálja azokat a magyarázatokat, amelyek szerint a teoretikus értelem hangsúlyozása ennek a barátságnak a személytelen jellegét mutatná, hiszen maga a teoretikus észhasználat általános jellegű, és ennél fogva nélkülöz minden személyes vonást. A praktikus gondolkodás ezzel szemben bizonyos mértékig mindig egyéni. Ez az egyéni jelleg szorosan kapcsolódik Arisztotelész erényleírásához: olyasfajta beállítódás, amely a megfontolás, vagyis a gyakorlati belátás (φρόνησις) által meghatározott, hozzánk viszonyított középben áll (NE, II 3, 1106a29–b7; b36–1107a2). Ez a „hozzánk viszonyított közép” egyedi, éppúgy függ az adott szituációtól, mint a cselekvő belső vonásaitól. Ebből következően az etikailag helyes cselekedet nem általános, kivételt nem ismerő morális szabályok követését jelenti, hanem az adott helyzet sajátosságaihoz idomuló, átgondolt döntésen alapuló viselkedést.¹ Ebben a partikularista értelmezésben az értelem helyes működése mindennek előtt a tényállások egyedi jegyeinek feltárását jelenti.

Ezen a ponton azonban továbbra is megoldatlan-nak látszik egy kérdés. Ha ugyanis a tökéletes barátság az erényes emberek barátsága, amelynek során két ember nem járulékos, hanem lényegi vonásaik miatt barátai egymásnak, akkor ebben a helyzetben mi a szerepük a kiváló érzelmi diszpozícióknak, amelyek a jellembeli erényt hordozzák? Ha a lényegyet elsősorban – fogadjuk el a szerző értelmezését – a gyakorlati ész működésében fedezzük fel, akkor mitől nevezzük ezt a kapcsolatot az erényen (főleg a jellembeli erényen) alapuló barátságnak? Továbbá, miközben kétségkívül

1 ■ Ez a fajta morális partikularizmus tehát nem csupán a helyzet egyedi vonásainak meghatározó jellegét hangsúlyozza, hanem a cselekvőt is, mégsem állítható szembe *en bloc* a modern elméletek univerzalizmusával (49. old.). Ez az univerzalizmus ugyanis egyfelől nagyon restriktív is lehet, amennyiben adott egyedi helyzetben egyetlen helyes cselekvést ismer el, függetlenül a cselekvő egyéb tulajdonságaitól („ebben a helyzetben mondj igazat!”), de ebből nem következik, hogy minden más helyzetben ugyanez lenne a helyes („mindig mondj igazat!”); másfelől pedig jelentős kortárs gondolkodók (gondoljunk csak B. Williams, J. McDowell vagy R. Hursthouse munkásságára) utasítják el eleve, hogy a helyes cselekvés ne volna egyéb, mint általános szabályok követése.

fontos részét alkotják egyedi mivoltunknak, vajon ez mennyiben számít, amikor a tökéletes barátság során az egyedi vonások jelentőségét kívánjuk hangsúlyozni? Ez a kérdés nem azonosítható azzal, vajon a barátok ismerik-e egymás érzelmi beállítottságát. Úgy tűnik, Simon szerint a gyakorlati ész kiválósága mintegy maga után vonná a jellembeli erőket (46–47. old.). Tekintettel azonban arra, hogy a jellem erőnei nem a gondolkodás erőnei, hanem egy ettől különböző fakultásunké, korántsem evidens, hogy az egyik fakultás egy bizonyos kiválóságával velejár egy másik fakultás kiválósága. Ehhez azt kellene bizonyítani, hogy a kérdéses érzelmi diszpozíciók önmagukban hordoznak egyfajta racionalitást.²

A barátság és az idő kapcsolatának elemzésekor három tényező kap különös hangsúlyt: az egymással töltött idő, a jellemek és az együttélés, vagyis az együttes cselekvés. Az egymással töltött idő nem egyszerűen az együtt töltött idő mennyiségére utal, hanem arra az idő- és térbeli meghatározottságra, amely a barátok egymást alakító tevékenységét jellemzi. A szerző ezt a sajátosságot a gadameri életidő fogalmával írja le. Abból az arisztotelészi megállapításból indul ki, hogy a barátság együtt megélt, együtt töltött időt (συνήν) követel meg. Ez az együtt töltött idő hozza létre és tartja fenn azt a személyes elköteleződést, amely a jellemen alapuló tevékenységet feltételez, és ekként ellentétben van a puszta állapottal vagy beállítódással. Két vonása a bensőséges ismeretség és a jellemek összecsiszolódása. Kiegészülve a bizalommal (πίστις), amelynek a kialakulása szintén időt vesz igénybe, ezek a vonások azt mutatják meg, hogy létezésünk időbeli mivolta a maga nyitottságával a másik ember megismerésének lehetőségét is szükségképpen az időbe ágyazza (75. old.). Amikor Arisztotelész azt hangsúlyozza, hogy a barátság „a megszorítás nélkül vett jó és élvezetes dolgoknak a kölcsönös választása” (*Eudemoszi etika*, VII 2, 1237a33), ebben az esetben a megszorítás nélkül (ἀπλῶς) vett jó nem ellentétes a „számunkra jó eszméjével”. A barát nem csupán megszorítás nélkül jó, hanem barátja számára is az (*Eudemoszi etika*, VII 2, 1238a3–4). Ezt a kettőséget Simon kapcsolatba hozza a képzelőerő (φαντασία) és a vélekedés között tett megkülönböztetéssel. Mivel a két képesség a lélek más-más fakultásához tartozik, adódhat a következtetés, hogy a megszorítás nélkül vett jó és a számunkra való jó is eszerint tagolható: az előbbi az értelemmel látható be, az utóbbi pedig az érzékeléshez kötött. A jellemen alapuló barátság időbeli jellegét hangsúlyozzák a barátok közös tevékenységeiről szóló szövegrészek, amelyekben ezekről a tevékenységekről mint a kapcsolat fenntartóiról és állandó megújítóiról esik szó. A szerző mellett is meggyőzően érvel, hogy a versengés az ilyen tevékenységek körébe tartozik (110. old. skk.).

A képzelőerő és a vélekedés viszonya kapcsán tett megjegyzések (81–82. old.) talán némi kiegészítésre és módosításra szorulhatnak. Korántsem evidens ugyanis, hogy a gyakorlati megismerésben élesen elválasztható egymástól a képzetalkotás (vagy inkább reprezentáció) és a vélekedés. Ennek felismeréséhez azonban a lélekfilozófiai írásokhoz kell fordulnunk. Ezek szerint a két képesség ilyenfajta szétválasztása azért sem indokolt, mert Arisztotelész beszél deliberatív képzelőerőről (*A lélek*, III 11, 434a5–12), a gyakorlati belátásról pedig azt állítja, hogy az nem pusztán értelmi állapot (*NE*, VI 5, 1140b17–18). Az előbbi a megfontolásban játszik fontos szerepet, amennyiben a többféle elképzelésből (φάντασμα) képes egyet alkotni. Csak értelmes lényekben van jelen, és a törekvés egy típusán keresztül közvetetten kapcsolódik a vélekedéshez is.³ A deliberatív képze-

2 ■ Ennek bizonyítására tesz kísérletet újabban Duane Long Jr.: *Partaking of Reason in a Way: Aristotle on the Rationality of Human Desire*. *Apeiron*, 55 (2022), 35–63. old. Amellett érvel, hogy a *NE* I. könyvében többször említett „engedelmesség a gondolkodásnak” nem azt jelenti, hogy az ilyen érzelmi állapotok „vakon” követnék a gondolkodás utasításait, hanem azt, hogy racionalitásuknak köszönhetően megértik a gondolkodásból merített magyarázatot és utasítást.

3 ■ Úgy tűnik, mintha egyenesen a vélekedés alapja lenne, vö. 434a10–11: „Ezért gondolják a csak érzéki képzetekkel rendelkező élőlényekről, hogy nem rendelkeznek vélekedéssel: mert nem rendelkeznek következtetésen alapuló törekvéssel.” (ford. Steiger Kornél). Lásd még 433b19–30.

4 ■ Részletesen kifejti Klaus Corcilus: *Streben und Bewegen. Aristoteles' Theorie der animalischen Ortsbewegung*. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2008. 225–228. old.

5 ■ Ehhez Jessica Moss: *Aristotle on the Apparent Good. Perception, Phantasia, Thought, & Desire*. Oxford University Press, Oxford, 2012. 200–234. old.; Jacob Leith Fink: *Aristotle on deliberative phantasia and phronesis*. In: uő (ed.): *Phantasia in Aristotle's Ethics. Reception in the Arabic, Greek, Hebrew and Latin Traditions*. Bloomsbury, London, 2019. 127–147. old.

6 ■ Ezen a ponton a szerző érvelhetett volna amellel, hogy maga az affektív képzelet már eleve – a *phantasia* jellege miatt – magában hordozza az egyediség tudomásulvételét, hiszen az érzékelő fakultás részeként maga a képzelet/reprezentációs képesség is az egyedi dolgokra/tevékenységekre irányul.

7 ■ Talán ehhez kapcsolható kijelentés, hogy maga a jó (τὸ τὸ ἀγαθόν) lehet fájdalmas (1158a24–26). Simon szerint (133. old.) ez lehetetlenség. Ha azonban arra gondolunk, hogy a jó fogalmilag nem implikálja a kellemest, és a jó jelenléte csak szükséges feltétele ennek a barátságnak, akkor belátható, hogy a kellemes nem feltétlen következménye a jónak. Lásd ehhez – a platóni elméletre való kritikai utalás hangsúlyozásával – Aristote. *Éthique à Nicomaque*. Introduction, traduction et commentaire par R. A. Gauthier et J. Y. Jolif. T. II/2. Peeters, Louvain-la-Neuve, 2002², 683. old. (jegyzet a 1158a24–25 sorhoz).

8 ■ Lásd Chiara Thumiger: *Hidden Paths: Self & Characterization in Greek Tragedy: Euripides' Bacchae* (BICS Supplement 99). London, University of London, Institute of Classical Studies, 2007., különösen az 1. fejezet. A reflexivitás fogalmának kialakulásáról lásd Edward T. Jeremiah: *The Emergence of Reflexivity in Greek Language and Thought. From Homer to Plato and Beyond*. Brill, Leiden–Boston, 2012 – ő egyebek mellett az öntudat megtapasztalásának leírásait elemzi V. századi szövegekben a σύννοια ige különböző formáinak előfordulása-ira koncentrálna.

9 ■ Ott ugyanis (1170a17, 19, 33) nem az „és” görög megfelelője (*kai*) áll, hanem „é” (*ti*), amelyet standard módon a „vagy” szócskával fordítunk magyarra. Azt persze nem állíthatjuk, hogy az „é” mindig diszjunktív értelemben állna, hisz lehet használni például magyarázó értelemben is („avagy”).

lőerő képes arra, hogy olyan tartalmakat reprezentáljon, amelyek közvetlen módon nincsenek jelen az érzékelhető tárgyakon. Tehet például összehasonlítást két érzéki tárgy között olyan tulajdonságokra rámutatva, amelyek közvetlen módon, pusztán az egyik tárgyat izoláltan szemügyre véve nem érzékelhetők (ilyenek például a viszonyok).⁴ A megfontolással analóg folyamat révén olyan reprezentációkat képes tehát alkotni, amelyek alapjául szolgálhatnak bizonyos válaszadásoknak. Ebből pedig az önmagában vett jó és a számunkra jó megkülönböztetésére nézve annyi következne, hogy a racionális motiváció (az önmagában vett jóra való irányultság) megszerzése és megtartása nem olyasvalami, ami nélkülözné a morális képzelőerőt. A racionális kívánság (βούλησις) oksági eredete abban a képességben keresendő, amely képes több képzetből egyet alkotni.⁵

Barátság és jellem kapcsolatának tárgyalásakor egy sajátos kettősséget látunk. Egyfelől jellemem nem az egyén individuális karaktervonásait kellene értenünk, hanem a természet és a szokásaiban egységes közösség által meghatározott „típuszerű alakzatot” (119. old.), másfelől azonban az ezen alapuló barátság az egyedi jellegzetességek figyelembevételét is megköveteli. Az ilyen kapcsolatnak a fenntartása ugyanis tapintatot és a tapasztalatok együttes megélését („együtt-érzés”) igényli. Az előbbi során a tapintatos (ἐπιδήμιος) társat egyebek mellett empatikus megértés jellemzi; tudja, mi okoz örömet vagy fájdalmat a barátjának. Ez a tudás szükségképpen tartalmazza az egyéni vonások ismeretét is, hiszen a megfelelő reakciót nem valamiféle kiszámítható és gépies egyöntetűség jellemzi. A másik öröme és fájdalma iránti empátia egyfajta affektív képzetet követel meg (126. old.), emiatt pedig az „együtt-érzés”, a tapasztalatok együttes megélése feltételezi a másik egyediségének ismeretét.⁶ Az együttes tapasztalás viszont azzal jár, hogy a barátoknak időt kell együtt tölteniük. Az efféle együttes időtöltés pedig csak akkor lehetséges, ha örömet okoz nekik (1158a22–26). A jó jelenléte mellett az örömrzés vezet el ennek a bensőséges érzelmi viszonynak a kialakulásához, amiből az következik, hogy a jó jelenléte nem elégséges, csak szükséges feltétele a tökéletes barátságnak.⁷ Mivel ez a fajta barátság együttes időtöltést követel meg, nem lehet egyszerre sok barátunk. A szerelemmel pedig, amely a barátság túlzó formája (1171a10–13), még inkább ez a helyzet. Ennyiben még inkább a személyes jelleget hangsúlyozza Arisztotelész.

Nézetem szerint, miközben Simon konklúziójával a barátság személyes jellegével kapcsolatban egyet lehet érteni, az általa is vallott elképzelés, miszerint a jellem a „természet és a morálisan egységes közösség értékrendje által meghatározott típuszerű” (119. old.) alakzat lenne, problematikus. Először is, általában véve, ha jellemem a különböző karaktervonások összességét

értjük, semmi nem zárja ki, hogy ezek a karaktervonások különbözőképpen rendeződjenek össze, és nyilvánuljanak meg. Másrészt az a fajta oppozíció, amelyet a szerző is alkalmaz a szubjektivitás és a személy mint társadalmi produktum között, nehezen működik az akkori kontextus alapján. Az arisztotelészi szöveg, különösen a gyönyörök és fájdalmak tárgyalásakor, megenged olyan értelmezést, amely az egyes szám első személyben megfogalmazott tapasztalatot hangsúlyozza, annak minden etikai hozadékkal együtt. Ez nem lenne idegen a kor kulturális miliójétől sem. Úgy tűnik, hogy a szubjektivitás valamilyen formája megjelenik az antik tragédiában is, jelesül Euripidésznel.⁸

Az együttélés témájának tárgyalásakor, a könyv egyik legfontosabb fejezetében Simon nagy figyelmet fordít arra a két érvre, amelyek azt hivatottak bizonyítani, hogy a boldog embernek szüksége van barátára. A „természettudományosabb” ún. *phüszikóteron* érvt nem elemzi részletesen, de több fontos vonására felhívja a figyelmet. Amikor arról olvasunk, hogy a baráthoz való viszonyunk analóg az önmagunkhoz való viszonnal, és a barát egy másik én, akkor ez a viszony nem az önérzékelés vagy az öntudat analógiájára gondolandó el. Nem arról van szó, hogy az öntudatban megvalósuló reflexivitást mintegy kiterjesztenénk a másokra, és arra következtetnénk, hogy neki a miénkkal egyedi jellegében hasonló a mentális működése. Ennélfogva nem lehet szó a két én misztikus egybeolvadásáról sem. Már csak azért sem, mert az öntudat nem a szubjektum struktúráját jelenti, hanem a különböző élettevékenységekbe integrált működést, vagyis összességében a megélt emberi élet tudatát. Innen válik érthetővé, miért helyez akkora hangsúlyt Arisztotelész az érv kifejtésére; a barátok érzékelése a világról nem pusztán két, egymással párhuzamos tevékenység, hiszen összefonódnak és erősítik egymást, ami közös örömet okoz. A barát nem a külső javak egyike, hanem „integrált jó” (167. old.) – általa teljesebb értelemben lehetünk boldogok. Az ún. „dialektikusabb” érv a barát életének megfigyeléséből adódó következtetéseket bontja ki. Az ő cselekedeteit jobban meg tudjuk figyelni, mint a sajátjainkat. Tekintettel a köztünk fennálló hasonlóságra, örömet találunk ezekben a kiváló cselekedetekben, melyek ezzel hozzájárulnak a mi boldogságunkhoz. Az együttes cselekvés leginkább a gondolatok megosztásában, a beszélgetésben nyilvánul meg. Ennek legfőbb formája az együtt elmélkedés (*szümphiloszophein*), de ez teszi lehetővé olyan tevékenységek együttesét is, amelyek amúgy szigorúan individuálisak, mint például az elhatározás (*proaireszisz*) (184–85. old.).

Apróságnak tűnhet első látásra, de amikor a „természettudományosabb” érv fordítását alapul véve Simon többször is hangsúlyozza, hogy az ember élete az érzékeléssel és a gondolkodással azonosítható (pl. 157. old.), akkor olyan állítást tesz, ami a görög szövegből nem jön ki egyértelműen.⁹ Ha maradunk a standard jelentésnél, akkor azt kell mondanunk,

hogy Arisztotelész szerint az emberi élet az érzékeléssel vagy a gondolkodással azonosítható. A megfogalmazás utalhat egy nyitott problémára. Kifejezhet egyfajta bizonytalanságot is. Noha az érv teljes egészében az érzékelés egy sajátosságának az elemzésére épül, a gondolkodásról alig esik benne szó. Ebben a szövegben tehát Arisztotelész elkötelezett az érzékelés fontossága mellett. Ugyanakkor az emberi lélek sajátossága mégiscsak az értelem.¹⁰ Ezzel összefüggésben, amikor azt olvassuk, hogy a perceptuális tudat („érzékeljük azt, hogy érzékelünk”, 1170a31–32) nem önreflexív működés (158. old.), akkor ezzel nézetem szerint csak azzal a feltétellel lehet egyetérteni, ha önreflexív működésen szándékos odafigyeléssel kísért tevékenységet értünk. Ha azonban pusztán egy önkéntelen, egyfajta reflexió előtti tudatosságot kellene rajta érteni, akkor ez összhangban állna a perceptuális tudatosság egyéb szöveghelyekből (*A lélek*, III 2) megismert vonásaival. Ennek alapján ez nem egy másik elsőrendű tevékenység, például a sétálás érzékelése, hanem valóban másodrendű érzékelés; annak megragadása, hogy érzékelünk valamit.¹¹ Másik különben aligha volna értelme annak a kérdésnek, hogy vajon a látás érzéke-e az, ami a tárgy látásával együtt magát a látás aktusát is érzékeli, vagy valami más képesség (*A lélek*, III 2, 425b12–13), mondjuk az érzékelőképesség egésze (*Az alvás és ébrenlét*, 455a15–22). Ebben az érvben az érzékelés vagy gondolkodás aktusára irányuló tudatosság a barátnak mint egy másik énnak a felfogásával kiegészülve mutatja meg azt, hogy a kiváló embernek is – miközben autark személység – szüksége van barátokra.

A könyv második része a megértés (σύνεσις) fogalmának vizsgálatát tartalmazza, amit megkövetel a baráttal való együttlét és a barátnak mint másik énnak a fogalma. A megértés az együttlét olyan mozzanataiban kap szerepet, mint a másik jellemének megismerése, a tapintat és a tapasztalatok közös átélése. Mivel intellektuális erényről beszélünk, elengedhetetlen, hogy kijelöljük helyét a többi intellektuális erény között. Mindenekelőtt a gyakorlati okossághoz (*phronésisz*) való viszonya vár tisztázásra, hiszen mindkettő az értelemnek a gyakorlati életben megnyilvánuló kiválósága. Simon elemzésében ez a viszony két, ugyanolyan tárgyra vonatkozó, de egymástól mégiscsak különböző képesség viszonya. A tézis a *Nikomakhoszi etika* VI 11, 1142b34–1143a18 szöveghelyének elemzésében bontakozik ki. A különbözőség úgy válik érthetővé, ha belátjuk, hogy a megértés mint egyfajta felfogás érintkezik a teoretikus tudással, amennyiben annak elsajátításakor is beszélhetünk megértésről (202. old.). Ez a fajta teoretikus vetület azonban – mint azt a szerző szépen bemutatja – történetileg egy kései szakasz terméke. Eredetileg a megértés gyakorlati ismeretekre vonatkozott, vagy gyakorlati helyzetek felmérésére. Az Arisztotelész által is felhasznált jelentésre a preszókratikus elméletekben tesz szert, amennyiben nem annyira a világ objektív megismerésére, mint inkább a megértésére

utal, hiszen a kozmosz maga egy értelmes konstrikció. A megértés és a gyakorlati okosság között fennálló fontos különbségek egyike, hogy a megértés mindig személyközi situációkban nyilvánul meg; a gyakorlati okosság tárgyaival foglalkozik ugyan, de olyan esetekben, amikor valaki más beszél róluk (1143a15). Ebből arra következtethetnénk, hogy a megértés a gyakorlati okosság alkalmazása sajátos körülmények között. Simon szerint ez nincs így (207. old.), mivel valaki rendelkezhet megértéssel gyakorlati okosság nélkül, fordítva viszont nem ez a helyzet. A másik fontos különbségre a megfontolás elemzésekor derül fény. Amikor megfontolunk valamit, azt mindig cselekvési lehetőségekre tekintettel tesszük; megpróbáljuk kideríteni, hogy az adott helyzetben mi az optimális cselekvés. Ezzel szemben, a megértés esetében nem cselekvőként vagyunk részesei a helyzetnek. Ugyanakkor a megértésnek fontos közvetett szerepe van a cselekvést megelőző megfontolásban, hiszen a másik ember megértése bővíti a morális (és a cselekvésekkel kapcsolatos) tapasztalatunkat. Ennek a tapasztalatnak pedig fontos szerepe van az igazságossággal kapcsolatos és a tapasztalatok egyediségére építő tevékenységben, hiszen a méltányosság fogalma, amely elsősorban jogelméleti kérdésekben kerül elő, és a *Nikomakhoszi etikában* az igazságosság

10 ■ A problémára nem itt kell megoldást keresni, de annyit érdemes jelezni: az érzékelés kiemelt szerepe az érvben arra utalhat, hogy miközben az ember kitüntetett tulajdonsága valóban az értelem, poliszalkotó lényként – amely az ember definicionális tulajdonsága – és az emberi nyelv egyedi sajátosságát figyelembe véve (lásd *Politika* I. 2), az érzékelés nem csupán feltétele, hanem eszköze is a poliszban való sajátosan emberi létezésnek.

11 ■ Fontos látni, hogy ebben az esetben Arisztotelész nem egy tárgy érzékelését mondja ki. Az „érzékeljük, hogy” megfogalmazás éppen ezt a sajátosságot emeli ki anélkül, hogy egyben tagadná a másodrendű érzékelés intencionális jellegét.

12 ■ A 1143a11–12. sorokban ezt olvassuk: „a megértés nem jelenti a gyakorlati okosságnak sem a birtoklását, sem a megszerzését.” A birtoklás (*ekhein*) esetén megértés és gyakorlati okosság nyilvánvalóan egyidejűleg áll fenn, míg a megszerzés (*lambanein*) esetén ez nem kötelező.

13 ■ Ezen a ponton mindenképpen érdemes lett volna megjegyezni, hogy Arisztotelész szerint a politikában is érvényesül az anyag-forma megkülönböztetés (*Politika*, VII 4, 1325b40–1326a5). Az anyagot a népesség, a formát pedig az államszerkezet (*politeia*) jelenti. Tekintettel arra, hogy egy adott anyag nem képes bármilyen formát befogadni, a törvényhozónak olyan törvényt kell választania vagy megalkotnia, amit az adott politikai anyag be tud fogadni. Ez az egyedi helyzet felmérését igényli, vagyis egyebek mellett a megértést is.

14 ■ A megértés és gyakorlati okosság politikai szerepét tárgyalva talán ezen a ponton is érdemes lett volna a barátságnak (a könyv egyik fő témájának) a politikai kontextusban megjelenő problémájára is kitérni. Miközben a következő, 8. fejezetben a szerző röviden tárgyalja ezt a kérdést, azonban mégsem elemzi a megértés és gyakorlati okosság viszonyában. Simon hangsúlyozza, hogy Arisztotelész beszél politikai barátságról, ami a hasznosságon alapuló barátság egyik formája (pl. *Nikomakhoszi etika*, IX 1, *Eudémioszi etika*, VII 10), miközben úgy tűnik, mintha néha ennél jóval átfogóbb szerepet kapna, lásd ehhez M. Jang: Aristotle's political friendship (*politike philia*) as solidarity. In: Liesbeth Huppes-Cluysenaer – Nuno M.M.S. Coelho (eds.): *Aristotle on Emotions in Law and Politics*. Cham, Springer, 2018. 417–434. old.; Ann Ward: Friendship and politics in Aristotle's *Nicomachean Ethics*. *European Journal of Political Theory*, 10 (2011), 4. szám, 443–462. old.

kiegészítőjének vagy kiigazítójának a szerepét kapja (V 10), éppenséggel a megértésben is kifejezésre jutó egyedi minőséget, az általánosságban megfogalmazott igazságosságnak az egyedi helyzet szempontjából történő korrekcióját jelenti.

Vajon a megértés kapcsolódik-e és ha igen, hogyan kapcsolódik a teoretikus megismeréshez? A kérdés súlyát az adja, hogy Arisztotelész nagyon élesen elválasztja egymástól a teoretikus és a praktikus tudományokat, amelyek mind tárgyakban, mind módszereikben különböznek egymástól. Ha van olyan értelmi kiválóság, amely mindkét területen megnyilvánul, akkor az éles elkülönítés nem lehet teljes körű. Egy lehetőség a probléma elkerülésére az, ha teoretikus és a praktikus megértés közös nevük ellenére két különböző tevékenységet jelent; egy matematikai tételt másként értünk meg, mint a másik ember szándékait. A másik, ezzel összefüggő probléma megértés és gyakorlati okosság viszonyát érinti. Simon szerint a megértés részben független erény, mert valaki rendelkezhet vele anélkül is, hogy rendelkezne gyakorlati okossággal, viszont az utóbbi magával vonja a megértés birtoklását is. A megfogalmazás megenged bizonyos függőségi viszonyt, legalább két szempontból. Egyfelől szó lehet egy részegész viszonyról. Ahhoz, hogy szert tegyünk összetett egészekre, először a részt kell megszerezniünk, míg az egész birtoklásába már beletartozik a rész birtoklása is. A másik lehetőség szerint a megértés a gyakorlati okosságnak nem része, hanem valamilyen feltétele. Ez nem von magával egyidejűséget, hiszen ha a viszonyt oksági kapcsolatnak fogjuk fel, akkor a megelőző ok létezésének nem kell végigkísérnie az okozat létezését. Arisztotelész mind a két lehetőséget tagadja.¹² A megértés tehát semmilyen formában nem lehet alapja vagy része a gyakorlati okosságnak. Mivel azonban mindkét erény ugyanazokra a dolgokra vonatkozik, és Arisztotelész a képességet a legtöbb esetben a tárgy felől határozza meg – különböző tárgy különböző képességet implikál –, a két képesség voltaképpen egy, vagy együvé tartozik, és különbségük csak működési módjukban érhető tetten. Ebből viszont nem következik bármiféle függőség.

A megértés szerepe a *Politikában* nem teljesen azonos a *Nikomakhoszi etikában* leírtakkal. A 7. fejezetben, amely a megértés politikai vonatkozásait tárgyalja, Simon magyarázatot ad erre az eltérésre. Tézise szerint a „politikai megértés” (*Politika*, IV 4, 1291a28–29) a megértés egy sajátos formája, nem pedig általános értelemben vett megértés vagy megismerés. Ezt bizonyítandó először a gyakorlati okosságnak a politikában betöltött szerepét vizsgálja meg. A politikában betöltött szerepről lévén szó, felvetődik a kérdés, hogy mi teszi lehetővé a gyakorlati okosság interperszonális jellegét. Adódik a nem is meglepő válasz, hogy a megértés a döntő tényező ebben a folyamatban. A megértés fogalma már korábbi szerzőknél

is, jelesül Thuküdidészénél, kiterjed a politika világára. Arisztotelésznél a társas kapcsolatok elemibb formáinál, a háztartásnál, a szülő–gyerek viszonyban is jelen van a társas jellegű megértés, amennyiben a gyermek saját magához tartozónak ismeri fel szüleit (*Nikomakhoszi etika*, VIII 12, 1161b16–30). A megértés a szülő–gyermek viszonyban nem az ember sajátossága, hisz egyes állatfajoknál is megfigyelhető. Ez a társas dimenzió – most már a politikai teret figyelembe véve – jelenik meg a megértés és a törvényhozás kapcsolatának arisztotelészi elemzésében. A szofista elméleteket bírálva Arisztotelész hangsúlyozza, hogy a jó törvények kiválasztása nem úgy történik, hogy összegyűjtjük a törvényeket, majd elvont elvek alapján kiválasztjuk közülük a legjobbakat. A megfelelő törvények kiválasztása megértést és helyes ítéletet igényel, ami viszont az egyedi tények ismeretén nyugvó tapasztalatot követel meg. A megértés szerepe a törvényalkotásban az, hogy az idegen jogi gyakorlat elemzését és megítélését szolgálja.¹³ Ha pedig a politikai megfontolást tekintjük, akkor először is azt látjuk, hogy a politikai megértés dolga a megfontolás (*Politika*, 1291a28, idézve 251. old.). Simon ezt összefüggésbe hozza egy fontos témával. Egyfelől azt látjuk, hogy a megértés a szó szoros értelmében nem megfontolás, így nem ír elő cselekvést sem (míg a gyakorlati okosság igen), másfelől az is feltűnő (*Politika*, IV 4, 1291a28), hogy a megfontolás-tanácskozás a politikai megértéshez van rendelve (252. old.). Simon megoldási javaslata támaszkodik az uralkodók és alávetettek erényei közötti arisztotelészi különbségtételre. Az uralkodók a gyakorlati okosság segítségével irányítják és fontolják meg az államügyeket, míg az alávetettek számára elegendő, ha megfontolásuk a megértésre támaszkodik.

Simon meglátásai fontosak, de a gyakorlati okosság és a megértés viszonyának kérdésére nem adnak teljesen kidolgozott választ. Ha a gyakorlati okosság politikai alkalmazása a megértésnek köszönhető, akkor azt kell mondani, hogy a megértés segíti a gyakorlati okosság érvényesülését a politikában. Akkor azonban miért zárjuk ki, hogy ez egyúttal a gyakorlati okosság megszerzéséhez is elvezethet (1143a11–12)? Egy lehetséges válasz: a megértés nem vezet ugyan el a gyakorlati okosság megszerzéséhez, ám alkalmazásához a politikában elvezethet, mert a közösségi jelleg a másik ember megértését is megkívánja. Ezzel függ össze a politikai tudás és a gyakorlati okosság viszonyának tárgyalása. Arisztotelész azt állítja, hogy beállítódás (*hexisz*) szempontjából e kettő ugyanaz, mibenlétük azonban különbözik (1141b23–24). Simon szerint itt mibenlétben a működési mód értendő (229. old.). Talán pontosabb lenne azt mondani, hogy a mibenlét különbözősége elsősorban definíció szerinti különbséget jelöl, aminek csak egyik következménye a működésbeli különbség. (És most tegyük félre azt a kérdést, vajon itt numerikus azonosságról van-e szó, vagyis egyetlen beállítódásról beszélünk-e, vagy pedig típusazonosságról.)¹⁴

Barátság és politikum kapcsolatát az emberi nyelvhasználat sajátosságából kiindulva is értelmezni lehet. Simon szerint e kapcsolat elemzése három szempontból történhet. Egyrészt a jellemen alapuló barátság és az ember poliszalkotó (*politikon*) természete közti kapcsolat alapján. Másrészt, mivel a polisz a közös haszon végett is jött létre, és ezt a hasznos igazságosságnak nevezik, a barátság pedig a polisz összetartó köteléke (*Nikomakhoszi etika*, VIII 1, 1155a22–23; *Politika*, II 4, 1262b7–10), a politikai barátság összefüggésében; harmadrészt pedig az egyetértés (*homonoia*) és a barátság viszonyát tanulmányozva. Simon hangsúlyozza, hogy a polisz egyfelől természeti képződmény, mert eleve van bennünk egy ilyen késztetés, másfelől azonban emberi alkotás eredménye (266. old.). A hangsúly azonban annak a szövegrésznek (*Politika*, I 2, 1253a7–18) az elemzésére esik, ahol Arisztotelész az emberi nyelvhasználat sajátosságához kapcsolja a poliszalkotó képességet. Az emberi nyelvhasználat ugyanis nem csupán értelmes, hanem a hasznos és haszontalan, s így az igazságos és igazságtalan közti különbséget is képes kifejezni. Ez választja el az emberi poliszt az állati közösségektől. Az emberi kommunikációnak ez a sajátossága az elemzés során összekapcsolódik az arisztotelészi *szümbolon* (Simon fordításában: „értelmező jel”) vizsgálatával. A *Herméneutika* első két fejezetében olvassuk, hogy a beszéd tartalmai a lélekben lévő tartalmak (*pathoszok*) szimbólumai, a név(-szó) pedig nem természettől fogva az, ami, hanem csak az után, hogy szimbólummá vált a konvenció révén. A vizsgálat arra az eredményre jut, hogy a nyelvi jel konvencionálisága különíti el az emberi beszédet az állati jeladástól, az emberi beszéd elemei pedig eszerint megállapodás eredményei (280. old.). A természetes jelleg merevségétől elszakított emberi nyelvhasználat rugalmas, ami nyitottságot eredményez. Ez a nyelvi nyitottság tenné lehetővé a közös ügyek elgondolhatóságának *nyitott horizontját*.¹⁵

Két problémát szeretnék felvetni ezzel kapcsolatban. Egyrészt számomra nem világos, milyen alapon választja el egymástól Simon a polisz természetes jellegét nem természetes (266. old.) vonásaitól. Úgy véli, feloldandó különbség van két nézet között; az egyik szerint a polisz természeti képződmény, a másik szerint emberi alkotás. A különbség alapja pedig az, hogy a társas ösztön szükséges, de nem elégséges feltétele az ember sajátosan jellemző politikai életnek. Talán csak a nem túl szerencsés megfogalmazás sugallja, de ez a fajta szétválasztás Arisztotelésznel nehezen tartható. Nála a természeti folyamatok eleve teleologikus jellegűek, az ember esetében a szándékok stb. jelenléte a cselekedetek oksági magyarázatában nem természetén kívüli elem.¹⁶ A polisz is ebbe a teleologikus rendbe illeszkedik. Különbséget legfeljebb egy normatív természetfogalom alapján tehetnénk, azt vizsgálva,

vajon egy adott polisz mennyiben tesz eleget annak a természeti célnak, amelyet ez az államszerkezet általában elérni hivatott. Másrészt *szümbolon* és konvencionális kapcsolatáról annyit mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a *Herméneutika* szövege alapján felvetődik a kérdés, pontosan milyen viszonyt is jelez a *szümbolon*. Az efféle megfeleltethetőség nem csupán a lelki tartalom és a beszéd tartalmai között áll fenn, hanem ez utóbbiak és a leírt szavak között is (1, 16a2–4). Ugyanaz a létező, a beszéd tartalma, tehát egyszerre lehet *szümbolon* és egy másik *szümbolon*, a leírt szó létezésének az oka vagy valamiféle következménye. Továbbá, ez a viszony különbözik a hasonlósági viszonytól, amely a lelki tartalom és a külső tárgy között áll fenn (16a5–6). A Simon által is hangsúlyozott nyelvi nyitottság abból eredhet, hogy a szimbolikus viszony nem hasonlósági viszony – ez utóbbi jóval kötöttebb.¹⁷ A konvenció ebből a szempontból valóban sugallhat bizonyos fokú kötetlenséget. A név csak akkor lehet név a szó igazi értelmében, ha *szümbolon* lesz belőle, és ez az, amit a „konvenció szerint” jelent (2, 16b26–29, idézet 278. old.). A kérdés innen fogva az, hogy a szimbolikus viszony azonos-e a konvencionálissal. Azonosságuk egyáltalán nem evidens.¹⁸ Ha viszont megengedjük a különbséget, akkor a nyelvi nyitottság nem a konvencionális termék, nincs is köztük közvetlen oksági viszony.

*

Az utolsó fejezet egy függelék, amelynek már nincs köze a barátság témájához. A szerző itt azt vizsgálja, miként kap szerepet a megértés a drámai művek befogadásában. Azt mutatja ki, hogy a tragédia esztétikai megtapasztalásáról szóló arisztotelészi elmélet hangsúlyozza az etikai vonatkozást. Mivel az etikai tapasztalat jelentős részben – mások etikai megítélésekor – a megértésen alapul, ez a képességünk az esztétikai tapasztalatban is fontos szerepet játszik. Noha ezt Arisztotelész nem hangsúlyozza, az esztétikai tapasztalat a gyakorlati okosság alakításához is hozzájárul, ami a tragédiák esetében annál is könnyebb, mivel bennük artikulálódnak a kor politikai és erkölcsi konfliktusai (307. old.) A *Poiétika* ilyesfajta értelmezése korántsem széles körben elfogadott, és Simon hosszasan érvel azon antikognitivisták nézete ellen, amelyek szerint az esztétikai befogadás alapvetően érzelmi jellegű, és a tragédiának pusztán érzelmi-indulati hatása van.

Simon kritikájának éle itt egy szerző „szélsőségesen reduktív” (308. old.) érvekkel előálló írása ellen irányul.¹⁹ E kritika bizonyos fokig elrajzolt: Lear ugyanis nem állítja, hogy Arisztotelész mindenféle kognitív tartalmat (ítéletet) számuízne a tragédiákra adott reakciókból. Maga is utal arra, hogy a tragédia szemlélésekor érzett gyönyör lehetetlen vélekedés nélkül.²⁰ Másfelől az arisztotelészi érzelmelmélet sem enged meg redukcionizmust, hiszen – mint azt a

Rétorika II. könyvéből tudjuk – a komplex érzelmeknek, mint például a sajnálatnak, van kognitív tartalma, amely nélkül az adott érzelmi állapot nem állna elő. Ez a tartalom lehet reprezentáció, lehet vélekedés, vagy éppenséggel általános ítélet (a gyűlölet esetén), de nincs kognitív tartalom nélküli érzelm.²¹

★

Simon Attila nagyon fontos könyvet tett le az asztalra. Nem csupán Arisztotelész-interpretációként érdekes elmélyült munkája, amely számot vet a kortárs kutatás eredményeivel, hanem lényeges helyeken rezonál azokra a modern filozófiai elképzelésekre is, amelyek az ember társas mivoltából eredő morálfilozófiai és lélekelméleti következményeket tematizálják.²²

A könyv stílusa világos. Mutatók sajnos nincsenek.²³ □

15 ■ Kiemelés a szerzőtől (283. old.).

16 ■ Lásd ehhez pl. *Az állatok mozgása* 7, 701a32–701b1, ahol az állat (ideértve az embert is) cselekvését leíró praktikus szillogizmus kisebbik premisszáját éppen úgy szolgáltathatja a reprezentáció és az érzékelés, mint az értelem (vö. 8, 702a18–19; a gondolkodás is alakíthat ki cselekvés iránti vágyakat és affekciókat [πάθος]).

17 ■ A hasonlóság onnan ered, hogy a lélek kognitív tartalmai az érzékelt vagy elgondolt tárgy formai másolatai, mert ezek a kognitív tevékenységek a megismert tárgy formájának befogadását jelentik (lásd *A lélek*, II 5, 12; III 4). „Másolaton” természetesen nem képszerű másolat értendő.

18 ■ Ehhez bővebben lásd Ludovic de Cuypere – Klaas Willem: Meaning and reference in Aristotle's concept of the linguistic sign. *Foundations of Science*, 13 (2008) 307–324. old.

19 ■ Jonathan Lear: Katharsis. *Phronesis*, 1988, 33. szám, 297–326. old.

20 ■ A katharsis-tanulmányt a következő kötetből idézem: Jonathan Lear: *Open Minded. Working Out the Logic of the Soul*. Harvard University Press, Cambridge, 1999. 191–218, 215. old.

21 ■ Lear maga is eleméz ilyen szövegrészeket, hangsúlyozva, hogy az érzelmek nyújtják azt a keretet, amelyben a világot szemléljük, lásd Jonathan Lear: *Love and Its Place in Nature. A Philosophical Interpretation of Freudian Psychoanalysis*. Yale University Press, New Haven – London, 1998², 47. old. sk. Ez az álláspont nem redukcionizmus, noha a hangsúlyeltolódás az érzelmek felé nyilvánvaló.

22 ■ Simon bőségesen sorol ilyen munkákat bibliográfiájában, talán két fontos munkát még hozzá lehet tenni: T. M. Scanlon: *What We Owe to Each Other*. Harvard University Press, Cambridge, 1998.; Richard Wollheim: *The Thread of Life*. Yale University Press, New Haven – London, 1984.

23 ■ Az egyetlen zavaró fogalom az „elhasonulás” (57–58. old.), amelynek sem a görög megfelelője nem látható, sem a pontos jelentése nem világos. Vajon hasonlónak válást jelent, vagy épp az ellenkezőjét?

MEGJELENT A REPLIKA 125. LAPSZÁMA

Osztály/szerkezet

Szerkesztette: Gregor Anikó és Éber Márk Áron

Éber Márk Áron és Gregor Anikó

Osztály/szerkezet: mit tudunk ma a magyar társadalom osztályszerkezetéről?

Körműes Dániel

Az „osztály halála” Tamás Gáspár Miklós és az értékkritikai iskola szemléletének tükrében

Éber Márk Áron

A „középosztály” eszménye és a köztes-közvetítő osztályok

Osztályhelyzetek és mozgósító ideálok a félperifériás magyar társadalomban

Nagy Ákos és Nagy Klára

Kölcsönvett életek

Munkaerő-kölcsönzés és elhomályosított osztályviszonyok Magyarországon

Huszár Ákos

Létminimum és osztályelemzés

Éber Márk Áron

Ígéret, illúzió, ideológiák: A középosztály, a polgárosodás és a felzárkózás eszményei Szalai Júlia számvetésében

Lukács regényelmélete

Daradics Boglárka

Lukács György regényelméletének terminológiai hálója

„Fehérek” között

Böröcz József

„Eurofehér” gőg és „piszkosfehér” sérelemérzet: A „rassz” – Európában

Loïc Wacquant

A „rasszal” kapcsolatos problémák tisztázása

Recenzió

András Csaba

Egy szociológiai beszédmód hegemoniája

„NÉPI” PSZICHOLOGIA: VALÓBAN CSAK FIKCIÓ?

DOMBROVSZKI ÁRON

Tamás Demeter, Ted Parent, Adam Toon (eds.):

Mental Fictionalism

Philosophical Explorations

Routledge, 2022. 376 oldal, £120

Hacsak nem vagyunk magunk is filozófusok, a „mentális állapot” kifejezés idegennek tűnhet, és valószínűleg nem igazán tudjuk, mi az. Ehhez képest érdekes, hogy mindannyian nap mint nap utalunk a magunk és mások mentális állapotaira, amikor egyes személyeknek vélekedéseket, vágyakat vagy szándékokat tulajdonítunk. Nem kell nagyon elvont állításokra gondolni, hanem például ilyenekre: „Szabolcs a megbeszéltnél később érkezett a találkozóra, mert azt *hitte*, hogy barátai sem érnek időben oda”; „Réka inkább hazament a váróból, mert *félt* a fogorvostól”; „András nem ment el egyből a fogadás után, mert *akart* még egy kicsit beszélgetni a többiekkel”. Azokat a diskurzusokat, amelyek ilyen mentális állapotokra hivatkozó mondatokat tartalmaznak, a szaknyelv a *népi pszichológiai* beszédmódhoz sorolja.

A népi pszichológiai társalgás áthatja a hétköznapiakat, lehetőségfeltételeként annak, hogy másokkal emberi kapcsolatokat teremthessünk azáltal, hogy igyekszünk megérteni őket, hogy oksági magyarázatokat és előrejelzéseket alkossunk az emberek viselkedésével kapcsolatban. Informális társalgásaink során az egyik leggyakoribb időtöltésünk a mások mentális állapotairól való spekuláció, legyen szó baráti érdeklődésről vagy rosszindulatú pletykálkodásról. Sőt, a saját viselkedésünket is a népi pszichológia terminusaiban értelmezzük. Általában emiatt feltételezzük, hogy a népi pszichológia mondatai értelmesek, van jelentésük és van igazságértékük (tehát vagy igazak, vagy hamisak). E feltételezések nélkül a magunkhoz és másokhoz fűződő viszonyunk – és így végső soron az emberi társadalom, ahogyan ma ismerjük – radikálisan másként festene.

A filozófusok szerint nem ennyire egyértelmű a helyzet. A népi pszichológiai diskurzussal kapcsolatban a legtriviálisabb aggály a mentális entitások létezését érinti: kezdve azon, hogy a mentális entitások rejtélyes és megfigyelhetetlen létezőknek tűnnek, egészen olyan, természettudományosan megalapozott tézisekig, miszerint az agyunkban kizárólag fizikai-kémiai folyamatok játszódnak le, amelyek kizárólagosan felelnek a viselkedésért, tehát nincsen benne

helyük extra entitásoknak. Akármilyen legyen is az elutasítás oka, egy dolog biztos: aki nem fogadja el a mentális létezőket, az nem lehet *realista* a népi pszichológia vonatkozásában, azaz nem gondolhatja azt, hogy a mondatok szó szerint azt jelentik, amit kimondanak, hiszen aki szó szerint veszi ezeket a mondatokat, akkor valamennyit hamisnak, avagy igazságérték nélkülinek tekinti.

A realizmustól való eltávolodással természetesen módosul a viszony a népi pszichológiához: mi lenne, ha egyszerűen számúznánk ezeket a mondatokat a hétköznapijainkból? Elvégre szó szerint hamis kijelentésekkel van dolgunk, és még csak nem is lenne példa nélküli egy ilyen jellegű nyelvi reform. Nap mint nap beszélünk gravitációról, vírusokról, különböző égi jelenségekről olyan fogalmakra és háttérfeltevésekre támaszkodva, amelyek csak a legutóbbi időkben szivárogtak be a természettudományból a hétköznapiokba, felváltva bizonyos jelenségek teológiai vagy babonás népi magyarázatait. Lehetséges-e, hogy a népi pszichológiát is egy szigorúbb, tudományos kifejezés mód váltsa fel a jövőben? Az *eliminativistáknak* éppen ez a programja: álláspontjuk szerint a népi pszichológiát számúznunk (eliminálnunk) kell, hogy átadhassa helyét a valóban igaz mondatoknak. Például a „Kata *örült*, mert nyert a lottón” helyett a következő mondatot kellene használnunk: „Kata *dopaminszintje megemelkedett*, mert nyert a lottón”. Ez utóbbi állítás már nem furcsa mentális állapotokra hivatkozik, hanem kizárólag a Kata szervezetében lejátszódó fizikai folyamatokra. Még ha ezzel valami tényleg igaz dolgot mondtunk is ki, a legtöbb ember idegenkedne, ha a népi pszichológia helyett ilyen tudományos jellegű beszéd mód uralná a hétköznapi társalgást.

Adott tehát egy diskurzus, amely – tegyük fel – nem igaz mondatokból áll, mégis nélkülözhetetlen a számunkra. Ez különös helyzet, hiszen úgy vélnénk, hogy a mondatoknak nem nagyon lehet más célja, mint igazságok kifejezése, a diskurzusok pedig haszontalanok, ha nem az igazságra irányulnak. Hogy eltávolodjunk ettől az intuíciónál, idézzük fel a klaszszikus (a GPS-korszak előtti) hajós navigációt, amely a számítások megkönnyítése érdekében a geocentrikus világmépből indul ki. Azt a hajós és asszisztense is tudja, hogy a geocentrikus világmépből hamis, mégis részt vesznek a társalgásban, mert gyakorlati haszna van: leegyszerűsíti a tájékozódást a vízen. Ha el tudjuk fogadni azt, hogy léteznek beszélgetések, amelyeknek nem az igazság a fő ereje – sőt lényegében

irreleváns az, hogy a mondatai igazságot fejeznek-e ki, vagy sem – akkor a népi pszichológia helyzete sem reménytelen.

A *mentális fikcionalizmus* a fenti koncepció mentén igyekszik átértelmezni a népi pszichológiát. Tehát elfogadja, hogy a diskurzus megőrzendő, ugyanakkor tagadja, hogy benne a mondatok szó szerint igazak volnának. Előjáróban érdemes megjegyezni, hogy nemcsak a mentális entitásokra utaló népi pszichológiai diskurzussal kapcsolatban lehetünk fikcionalisták. Gondoljunk például a matematikai fikcionalizmusra – a halmazok vagy számok létezése ugyanolyan zavarbaejtő, mint a mentális entitásoké – vagy a morális fikcionalizmusra, amivel azok élnek, akik valamilyen okból szkeptikusak az objektív módon létező morális tényekkel kapcsolatban.

Mindezek tükrében remélhetően a mentális fikcionalizmus gondolata sem tűnik már annyira hihetőnek. Demeter Tamás 2008-ban elsőként dolgozta ki részletesen, hogy mit jelent népi pszichológiai mondatokkal kapcsolatban fikcionalistának lenni.¹ A jelen tanulmánygyűjtemény tartalmazza az újabb nemzetközi hozzászólásokat a témához.

MI A MENTÁLIS FIKCIONALIZMUS?

A mentális fikcionalizmus tehát oly módon értelmez át egy elsőre igaznak tűnő diskurzust, amellyel kapcsolatban kételyek merültek fel, hogy az bizonyos pragmatikus előnyei miatt a továbbiakban is használható legyen. Ez valamennyi fikcionalista álláspont alapja. A pontosabb definíció nem könnyű, mert a mentális fikcionalizmus meghatározását minden képviselője igyekszik a maga céljainak és elképzeléseinek megfelelően alakítani. Ezt szem előtt tartva nézzük meg, mit jelent mentális fikcionalistának lenni!

Az egyik legfontosabb kérdés az, hogy egy adott szerző leíró (hermeneutikai), előíró (normatív) vagy leplezett módon jeleníti-e meg álláspontját. A hermeneutikai fikcionalisták azt vallják, hogy ők megfigyeltek és helytállóan leírták, hogyan működik a népi pszichológia: a beszédmód ténylegesen nem az igazságot célozza, inkább a fikciókkal mutat rokonságot. Mivel a beszélők maguk ennek nincsenek tudatában, a hermeneutikai fikcionalista nem tesz mást, mint rávilágít a tévedésükre.

Az előíró fikcionalistákat egészen más cél vezérli. Ők elfogadják azt, hogy a népi pszichológia jelenleg is tényekről tesz állításokat, és a beszélők is tudják, miket állítanak. Ám ismerve a mentális entitások létezésével kapcsolatos problémákat, az előíró fikcionalisták is a diskurzus fikcionalista értelmezését javasolják, jelezve, hogyan kívánják atformálni a népi pszichológiát. Végül a leplezett fikcionalisták szerint ahhoz, hogy a diskurzus pragmatikusan használható legyen,

a beszélőknek – tévesen – realistáknak kell maradniuk vele kapcsolatban, mert ha kiderülne, hogy a szóban forgó mondatok hamisak, semmi hasznuk nem volna. Ennek szemléltetésére a morális fikcionalizmus adja a legtriviálisabb példát: tegyük fel, hogy kutatók egy csoportja teljes bizonyossággal fényt derített arra, hogy a morális ítéletek (például az, hogy lopni rossz vagy hogy az elesetteknek segíteni jó) valójában nem igazak, mert nem létezik olyan tény a világban, amely igazná tenné őket. Amíg ezzel csak egy szűk kör van tisztában, végső soron semmi sem változik a társadalomban, ám ha publikálják az eredményeiket és a laikusok közt is elterjed, hogy egyik ilyen ítéletük sem lehet igaz, az súlyos gyakorlati következményekkel járhat a büntető törvények megkérdőjelezésétől kezdve egészen a jelenlegi fogalmaink szerint morálisan rossz cselekedetek általános elfogadásáig. Demeter is a morális felelősségre hivatkozik a leplezett megközelítésmódról szólva a mentális fikcionalizmusban: „A manifest kép alapján a morális értékelést az teszi lehetővé, hogy cselekedeteinket mentális állapotok okozzák. Ha a hétköznapi mentális állapottulajdonításainkat tények helyett fikcióknak tekintjük, ezt a gondolatot többé nem tarthatjuk fenn, vagyis a népi pszichológia csak akkor képes funkcióját betölteni, ha fiktív természetű rejtve marad” (*A mental fictionalism worthy of its name*, 99. old.). Ezzel pedig nehéz vitatkozni, hiszen másokról alkotott morális ítéleteinket nagymértékben arra alapozzuk, amit az illető szándékairól és vélekedéseiről gondolunk.

Mivel motiválható a fikcionalizmus egy adott diskurzus kapcsán? Aggályaink lehetnek ontológiai jellegűek: nem fogadjuk el olyan entitások létezését, amelyeket az adott diskurzus feltételez. Ez az álláspont az úgynevezett *erős fikcionalizmus*hoz vezet, amely szerint a szóban forgó diskurzus – jelen esetben a népi pszichológia – mondatai hamisak. Álláspontunk ennél visszafogottabb, ha kételyünk ismeretelméleti: nem zárjuk ki a mentális entitások létezését, de nem is fogadjuk el őket, és agnosztikusan a fikcionalizmus *gyenge változatát* képviseljük: nem gondoljuk, hogy a népi pszichológia hamis, csak elismerjük, hogy nem tudjuk, igaz-e vagy sem. A gyenge változat ezért mind ontológiailag, mind nyelvfilozófiailag semleges opció, mivel továbbra is „megengedi”, hogy a diskurzus állításait úgy kezeljük, *mintha* igazak volnának.

Egy további irányzat a *lingvisztikai* fikcionalizmus, amelynek fő tézise nem a mentális entitások létezését érinti, hanem azt hangsúlyozza, hogy a népi pszichológiai diskurzus bizonyos hasonlatosságokat vagy analógiákat mutat a „hagyományos” fikciókkal. Ennek kapcsán Amber Ross tanulmánya a kötetben (*Mental fictionalism: The costly combination of magic and the mind*) azzal foglalkozik, hogy amennyiben a népi pszichológia irodalmi fikció, akkor vajon mi lehet a műfaja.

Az eddig ismertetett, eléggé általános megkülönböztetések valamilyen formában minden, a fikciona-

¹ ■ Demeter Tamás: *Mentális fikcionalizmus*. Gondolat, Bp., 2008. Tózsér János recenziálta a BUKSZ 2009. tavaszi számában (30–33. old.).

lizmussal foglalkozó szakszövegben megtalálhatók. A következő kérdés az, hogy a fikcionalisták konkrétan miként képzelik el a mondatok elkötelező erejének felfüggesztését. A legegyszerűbb megoldás bevezetni az úgynevezett *fikciós operátort*, egy olyan előtagot (prefix), amely megváltoztatja a mondatok jelentését és felmenti a beszélőt a mondat tartalmának vizsgálata alól. Általános képlete: „az *f* fikció szerint *p*”, ahol *f* a diskurzus, *p* pedig ennek a diskurzusnak egy mondata. A prefix-fikcionalisták azt feltételezik, hogy a beszélők – akár tudattalanul is – a diskurzus minden mondata elé odaértik ezt, példánkban így: „*a népi pszichológia fikciója szerint* Réka félt a fogorvostól, ezért inkább hazament.” Tehát az új mondat jelentése már nem az, hogy Réka a tényleges világ tényei szerint félt a fogorvostól. Pusztán a népi pszichológia egy fikciójáról van szó, és mi tudjuk, hogy a fikciók nem a valóságra irányulnak.

A *kontextuális fikcionalizmus* már nem az egyes mondatok jelentésére fókuszál, hanem a pragmatikai elemekre. Searle beszédaktus-elméletének² értelmében megkülönböztethető a kijelentések (lokúció) jelentése és illokúciós ereje (kimondójuk szándéka). A beszédcselekvés-elmélet centrális tézise az, hogy a nyelvi megnyilatkozás végső soron cselekedet, s ennek fényében pedig különbség tehető a kimondott mondatok (propozíciók) jelentése és a beszélők szándékai (illokúciós erő) között. Például, a „csukd be az ablakot” mondat rendelkezik egy jól meghatározható jelentéssel, ám ez a mondat soha nem egy absztrakt térben helyezkedik el, hanem egy bizonyos személy valamilyen szándékkal (kérdés, kérés, utasítás vagy parancs) mondta ki.

A mondat kimondható a *pretenzió* (tettetés, színlelés) illokúciós erejével is a fiktív diskurzusokban. Jó példa a játék: ha a gyerekek játék közben a kertben ágakat szednek fel, majd egyikük bizonyos mozdulatokat hajt végre és varázsigék kíséretében pretenziós szándékkal kijelenti: „most mormotává változtatlak téged, Elemér”, akkor ennek a mondatnak a fikció világán kívül nincs tartalma, ám a fikció világán belül – feltéve, hogy a varázsló betartotta a játék szabályait (helyes varázsigét használt, megfelelő mozdulatokat tett stb.), Elemér *valóban* mormotává változott.

Talán elsőre hátránynak tűnhet ez a kettősség: a mondat lehet igaz is és hamis is attól függően, hogy milyen kontextusban vizsgáljuk. Valójában egy teljesen hétköznapi jelenségről van szó. Komolyan megvitathatjuk, mit láttunk a tegnapi esti filmben, és ki-jelentéseink lehetnek igaz mondatok, hiszen a *filmben* tényleg megtörténtek ezek a dolgok, még ha mind tisztában vagyunk is azzal, hogy pusztán fiktív történetek. Vegyük észre, hogy a megoldás során nem feltételeztük semmiféle rejtett előtag használatát, amely befolyásolná a mondatjelentést, csak a társalgások implicit szabályaira és a beszélők szándékaira hivatkoztunk. Igaz, ez a megoldás nem vihető át egyszerűen a népi pszichológiára, ahol a beszélők szándéka az aktuális világban igaz mondatok kimondása.

A kontextuális változat részleteinek kidolgozásában fontos szerepet játszanak a *kellékek*. Például a varázslós játékban az ágak kellékek, a valóságban is létező eszközök, amelyek aktívan közreműködnek a fikción belüli történetekben. Valódi tulajdonságaik pedig akár relevánsak is lehetnek a képzeletbeli világon belül, ha például egy hosszabb ág erősebb varázslatokra is képes varázspálcának számítani. Kendall Walton pretenzió-elméletében³ a valódi és a fiktív világ közti áthidaló szabályokat *generatív elveknek* nevezi. Legfontosabb tulajdonságuk, hogy nemcsak a valóságból képesek a fikcióra hatni, hanem – feltéve, hogy ismerjük a vonatkozó generatív elveket – a fikciók a valódi világról is szólhatnak. Ha a gyerekek másnap az iskolában elmesélik a többieknek, hogy a játékban Elemérnek volt a legkisebb a varázsereje, akkor azok már azt is tudják, hogy neki jutott a legrövidebb bot. Walton *tartalom-orientált* pretenzióról beszél, ha a kellékek előreviszik a fiktív cselekményt, és *kellék-orientált* pretenzióról, ha a kellékek révén tudunk meg valamit a külvilágról.

Ezekkel a részletekkel gazdagítva kimondható, hogy a mentális fikcionalizmus kontextuális változata szerint a népi pszichológia olyan kellék-orientált pretenzió, amelyben a fikció segítségével információkat szerezhetünk az emberek viselkedéséről. A modellben a kellékek szerepét az emberek töltik be, a fikció természetesen a népi pszichológia, a generatív elvek alapján pedig bizonyos viselkedések vagy viselkedési mintázatok miatt igaznak gondoljuk a fikciót. Érdemes megjegyezni, hogy szó szerint igaz mondatokat állíthatunk a fikción belül is, így a kontextuális fikcionalizmus a mentális fikcionalizmus gyenge, agnosztikus kidolgozását is lehetővé teszi.

Hátra van még az *affektív mentális fikcionalizmus*. Ez abból indul ki, hogy a diskurzus célja segítséget nyújtani a beszélőknek a társas térben való eligazodáshoz. Függetlenül attól, hogy az elhangzottaknak van-e bármilyen közük a valósághoz, támpontokat adnak ahhoz, hogy kiben bízhatunk meg, kit érdemes elkerülnünk, és lehetővé teszi a személyek morális értékelését is. Az affektív fikcionalizmus nem kezdetleges elméletnek tekinti a népi pszichológiát, hanem bizonyos konvenciók és narratív eszközök halmozának, amelyeket megfelelő módon használva mások számára is egyszerűen befogadható történeteket konstruálhatunk érzéseinkről és érzelmeinkről.

★

A bevezető tanulmányt követően a kötet első szakasza öt olyan cikket tartalmaz, amelyek konkrétan kidolgozott mentális fikcionalista álláspontokat mutatnak be. Ezeket követik a második szakaszban az ellenvetések a mentális fikcionalizmussal szemben – nézzünk meg közülük négyet!

Kocsis László és Pete Krisztián (*The Sellarsian fate of mental fictionalism*) azt kérdezi, mégis miként lehet a népi pszichológiai diskurzus sikeres, ha egyszer a

benne szereplő mondatok nem igazak. Itt érdemes arra gondolni, hogy a vélekedéseket és szándékokat tulajdonító mondatok segítségével nemcsak arra vagyunk képesek, hogy konszenzuálisan elfogadott megállapításokat tegyünk másokról, személyek viselkedését is megmagyarázhatjuk, sőt akár előre jelezhetjük is: ha Aladárrol tudni vélem, hogy az esti kabaré vendégeit ellenszenvesnek tartja, akkor jó eséllyel számíthatok arra, hogy a kabaréra szóló meghívásom vissza fogja utasítani. Ez pedig pontosan így is lesz – mint általában az Aladár-ra vonatkozó jóslataim nagy részével: el szoktam találni, mi a kedvére való, és mely tevékenységekhez kell inkább más partnert keresnem. Hogyan lehetséges ez, ha az Aladárnak tulajdonított vélekedések és vágyak nem valóságosak, pusztán a népi pszichológiai fikció termékei?

A mentális fikcionalista számára természetesen adódnak bizonyos védekezési útvonalak. Elsőmentsvárként egyszerűen letagadhatja, hogy a népi pszichológia – minden látszat ellenére – sikeres elmélet, azt bizonygatva, hogy nagyrészt a véletlennek köszönhető, ha az emberek a diskurzusban alkotott hipotéziseknek megfelelően viselkednek. Ami különös felelősség, ha meggondoljuk, hogy ez a diskurzus évezredekken keresztül fenn tudott maradni. Ennél frappánsabb az a válasz, amelyik a fikcionalizmus keretelméletére hivatkozik: ténylegesen vannak olyan diskurzusok, amelyek akkor is betölthetik pragmatikus funkciójukat, ha szó szerint nem igazak, emlékezzünk vissza a hajós navigáció példájára. A mentális fikcionalistának nem szükséges magyarázattal szolgálnia arra, miként lehet sikeres a diskurzus, hiszen több példa is akad arra, amikor a véletlennek köszönhetően egyes elméleteink egyszerűen képesek helyes előrejelzéseket tenni, így ebben az esetben sincs semmi különös.

Zoe Drayson (*What we talk about when we talk about mental states?*) ellenvetése a mentális fikcionalizmussal szemben az, hogy – ellentétben más típusú, például a matematikai vagy a morális fikcionalizmussal – hiányzik mögüle a kellően erős motiváció. Egyrészt, azok, akik kételkednek a mentális entitások létezésében, gyakorlatilag semmilyen ontológiai megfontolással nem álltak még elő arra vonatkozóan, hogy végső soron mit kifogásolnak bennük. Ez az ellenvetés ugyanakkor nem áll a legerősebb lábakon. Bár tény, hogy a mentális fikcionalizmussal foglalkozó tanulmányokban elenyésző számban található a fizikalizmus mellett szóló érveket, ennek inkább prózai oka van: a szerzők igyekeztek megtartani cikkeik fókuszáltságát. Hiszen erről a kérdésről igen élénk viták zajlanak a metafizikában olyan kutatók

közt, akik hosszú évek óta csak a mentális és fizikai tárgyak létezésével foglalkoznak. Így aki a fizikalista érvekre kíváncsi, jobban jár, ha az erre szakosodott filozófusok tanulmányait olvassa. Ugyanakkor még a metafizikán belül sem biztosan lefektetett alap a fizikalizmus, hiszen sokan kétségbe vonják, és a mentális entitások létezése mellett érvelnek. A szakértők közti egyet nem értésnél azonban keresve sem találhatnánk jobb bizonyítékot arra, hogy nekünk, laikusoknak érdemes legalábbis agnosztikusnak maradnunk a mentális entitások létezésével kapcsolatban – ami már elő is hívja a fikcionalizmus gyenge változatát. Azt se felejtjük el, hogy az entitáscentrikus megközelítés csak a fikcionalizmus bizonyos változataira érvényes; a lingvisztikai fikcionalistának nem szükséges sem igenlő, sem elutasító állást foglalnia a mentális entitások létezéséről.

Ennek az álláspontnak a hívei elméletük előterjesztése során nem térnek ki arra, hogy pontosan mi-
ben volna jobb a mentális fikcionalizmus olyan alternatívákkal szemben, mint például az eliminativizmus. Pedig az eliminativizmus korántsem annyira implauzibilis, mint ahogy azt gondolni szokás, ezt bizonyítja Adrien Downey tanulmánya is (*Enactive-ecological fictionalism: an eliminativism that works*). Az eliminatív materialisták szintén szkeptikusak a népi pszichológiai diskurzussal kapcsolatban, mégsem gondolják megőrzendőnek. Hogy a fikcionalizmus továbbra is kompetitív álláspont maradjon, érvelni kellene amellest, hogy a népi pszichológia igenis megőrzendő, ami nehezebb feladat, mint elsőre tűnik. Daniel Hutto tanulmánya (*A brickhouse defence for folk psychology: how to defeat „Big Bad Wolf” eliminativism?*) szerencsére épp erre a problémára is igyekszik megoldást találni: az általa javasolt *mindshaping hypothesis* értelmében a megőrzés legjobban akkor indokolható, ha a népi pszichológiát elsősorban etikai elméletként fogjuk fel, amely a társas viselkedés szabályozására szolgál. Vagyis amikor mások vélekedéseiről vagy szándékairól társalgunk, valójában nem proto-tudományos viselkedéselemzést végzünk mintegy a kognitív tudomány egyik alternatívájaként, hanem egészen másfajta célok vezérelnek bennünket, például az, hogy másokat morálisan értékelni tudjunk. Erkölcsei ítéleteket márpedig egyik tudománytól sem várhatunk – azok leíró jellege miatt –, így mivel más diskurzusok nem képesek kiváltani a népi pszichológiát, az igenis elengedhetetlen marad.

Végezetül, Márton Miklós és Tózsér János (*The pragmatic approach to fictive utterances and its consequences for mental fictionalism*) foglalkozik a meg lehetőségen drámai elnevezésű *kognitív öngyilkosság* problémájával, ami eredetileg az eliminativizmussal szemben merült fel, ám később a mentális fikcionalizmusra is általánosították. A kognitív öngyilkosság végső soron az öncáfoló érvek egy változata: álláspontja megfogalmazásakor a fikcionalista nem kerülheti el, hogy népi pszichológiai fogalmakra hivatkozzék, ami viszont óhatatlanul implikálja a mentális

2 ■ John R. Searle: 2009. *Beszédaktusok*. Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat, Bp., 2009.

3 ■ Kendall Walton: *Mimesis as Make-believe: On the Foundations of the Representational Arts*. Harvard University Press, 1990.

entitások létezését. Hogy megtudjuk miért, érdemes visszaemlékezni arra, hogy a mentális fikcionalista milyen nyelvfilozófiai megoldást alkalmaz az egyes állítások elkötelező erejének megszüntetéséhez. Segítségül hívja Walton pretenziós elméletét: a beszélők nem valódi kijelentéseket tesznek, csak színlelik, hogy létezik egy olyan fikció, amelyben viszont ők maguk rendszerint hisznek. Amire itt a filozófusok álláspontjuk megfogalmazásában támaszkodnak – a színlelés, a vélekedés, a szándék –, mind népi pszichológiai fogalom. Olyan következmény ez, amelyet a fikcionalisták nagy része nem fogadhat el: az antirealista fikcionalisták emiatt önellentmondásba keverednek, az agnosztikus fikcionalisták pedig szándékuk ellenére köteleződnek el, ami motiválatlanná teszi álláspontjukat. Adam Toon (*Fictionalism and intentionality*) igyekszik válaszolni ezekre az aggódalmakra.

A kötet komoly erénye, hogy tartalmaz tanulmányokat, amelyek tárgyalják ezeket a problémákat, sőt konstruktív javaslataik is vannak arra, miként lehet átlendülni ezeken az aggályokon és továbbra is erős formában képviselni a mentális fikcionalizmust. A könyv harmadik szakaszában olvashatók olyan cikkek is, amelyek új irányokat jelölnek ki az elmélet továbbgondolásához.

Az újabb javaslatok közül talán a pszichiátriai fikcionalizmus veti fel a legizgalmasabb kérdéseket, különös tekintettel arra, hogy a pszichiátriai betegségek ontológiai státusza már jó ideje megosztja a filozófusokat. Sam Wilkinson tanulmánya (*Psychiatric fictionalism*) Thomas Szász ötletére épít, aki szerint a pszichiátriai betegségek pusztán „mítoszok”. Ennek alapján a pszichiátriai fikcionalizmus két eltérő fókusszal is megfogalmazható. Az első változat szerint a mentális betegség fikció. Ha nem fogadjuk el mentális entitások létezését, akkor végső soron nemcsak a népi pszichológia minősül hamisnak, hanem a mentális szféra egyetlen állapotát sem tarthatjuk valóságosnak, ideértve az elme betegségeit is. Az ilyen értelemben vett pszichiátriai fikcionalisták természetesen nem tagadják, hogy az emberek szenvedhetnek a ma „pszichiátriai” nevezett betegségekben, de azokat nem az elme, hanem az agy betegségeinek tartják.

A mentálissal kapcsolatos kételyeket elismerő pszichiátriai fikcionalizmus az ontológiai megfontolások figyelembevételével is képviselhető, ha Szász tézisének azt az értelmezését fogadjuk el, hogy a mentális betegségekről szóló diskurzus nem tényállító, hanem inkább bizonyos érzelmek kifejezésére szolgál, tehát *emotivista* keretben érthető meg. Az *emotivizmus* azonban van egy kellemetlen tulajdonsága: mivel nem feltételezi, hogy a diskurzus mondatainak jelentése volna, szemben áll a fikcionalizmussal. Ráadásul a pszichiátriai emotivizmus nem is plauzibilis: a szóban forgó diskurzus ugyanis nem tűnik érzelmkifejezőnek, ráadásul az elképzelés Wilkinson szerint technikai problémák miatt is megvalósíthatat-

lan. Így azok, akik agnosztikusak a mentálissal kapcsolatban, ám erős kétéllyel kezelik a pszichiátriai diskurzus állításait, jobban teszik, ha a lingvisztikai fikcionalizmus valamelyik változata mellett köteleződnek el.

Az elmélet alternatív fókusszal úgy is megfogalmazható, hogy a mentális betegség fikció, ami végső soron az orvosi fikcionalizmus egy speciális változata. Ez a kevésbé vonzó javaslat némi magyarázatot kíván: hogyan gondolhatja bárki, hogy a betegségek pusztán fikciók? Ez a tárgy normatív jellegéből adódik, mert a betegnek levés olyan tulajdonság, ami nagy valószínűséggel nem alapozható meg kizárólag a nyers tények segítségével, és magába foglalja azt a nyilvánvaló értékelést is, hogy betegnek lenni rossz állapot, míg egészségesnek lenni jó. Előfordulhat, hogy két kompetens, tapasztalt és hasonló orvosi tudású ember egy bizonyos esetet illetően teljes mértékben egyetért a tényekben – ti. egy harmadik személy fizikai állapotának leírásában –, ám vitázhatnak arról, hogy az illető beteg-e egyáltalán. Ez nem a betegségek definíciós hiányosságából eredő probléma, hanem az, hogy a beteggé nyilvánítás feltételezhetően minden esetben értékelő mozzanatot is tartalmaz, forrása tehát nem egyedül a definíciók és a tények állása. Hasonló ez ahhoz, amikor két néző figyel egy festményt: fizikailag mind a ketten majdnem ugyanazt látják, de nem értenek egyet abban, hogy a festmény szép-e, vagy sem. Erre a (feltételezett) normativitásra épül a betegségekkel kapcsolatos fikcionalizmus, amelynek tehát egyik speciális változata a mentális betegségeket érintő pszichiátriai fikcionalizmus. Ezt egyébként akár együtt is képviselhetjük a mentálist érintő változattal, ám ebben az esetben már valószínűbb, hogy valamiféle globális fikcionalizmus felé lenne célszerű elmozdulnunk – ehhez hasonló állásponttal a kötetben Ted Parent (*I think; therefore, I am a fiction*) írása foglalkozik.

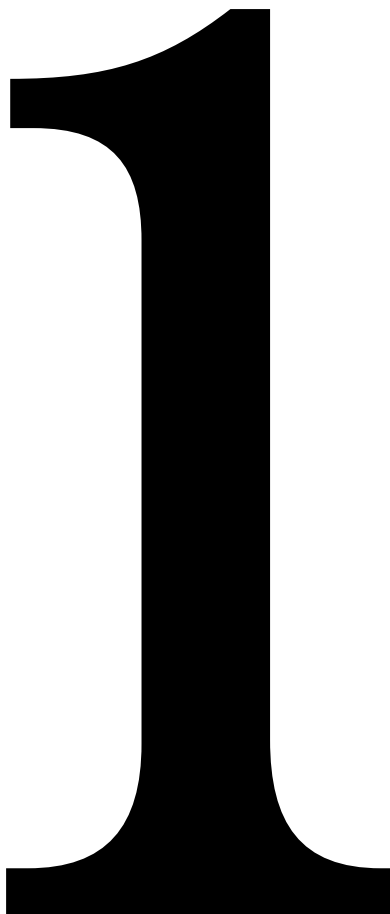
A kötet utolsó szegmensének tanulmányai a mentális fikcionalizmus alternatíváit mutatják be. Főleg a szakértőkhöz szólnak, ám amennyiben egy bizonyos szintig feldolgoztuk a korábbi cikkeket, magunk is szakértőkké válhatunk és megismerkedhetünk olyan egzotikusabb álláspontokkal, mint Julia Tanney deflácionizmusa (*Rejecting the metaphysics of the mental: An advertisement for a conceptual-cartographical exploration of our „folk psychological” practices*), Meg Wallace ellenvetései (*Mental fictionalism: A foothold amid deflationary collapse*), továbbá Tim Crane és Farkas Katalin mentális modellizmusa (*Mental fact and mental fiction*) és Bruno Mölder askriptivizmusa (*Interpretivism and mental fictionalism*). Azokat próbálják meggyőzni, akik osztják ugyan a mentális fikcionalizmust is életre hívó aggályokat a népi pszichológiára vonatkozóan, ám a fikcionalizmust valamilyen okból mégsem képesek elfogadni. A kötetet Daniel Dennett (*Am I a fictionalist?*) olvasmányos írása zárja, amelyben a szerző elénk tárja saját viszonyát a fikcionalizmushoz.

Összefoglalva: az eddigiek csak ízelítőt nyújtanak a köteté változatos esszégyűjteményéből. Az írások átfogják a mentális fikcionalizmus alapvető koncepcióját, az elméletet érintő problémákat, lehetséges megoldásaikat és az álláspont további fejlődési lehetőségeit. Feltérképezik a környező kutatási irányokat is. A *Bevezető* laikusoknak is segítséget nyújt abban, hogy a könyv egy-egy nehezebb tanulmányát értő módon olvashassák, ám a szakértők is minden bizonnyal számos újdonságot találnak, amelyek gazdagíthatják folyamatban lévő kutatásaikat. □

**A recenzió az MTA Lendület Értékek és Tudomány kutatócsoport támogatásával készült.*

Tisztelt Olvasónk!

*2023-ben ismét
személyi jövedelemadójának*

SZÁZALÉKÁVAL

*támogathatja a
Budapesti Könyvszemle
megjelenését.*

*A Budapesti Könyvszemle Alapítvány
adószáma:*

19008044-1-43

A SZENDREY JÚLIA-KUTATÁS MEGÚJÍTÁSA

SZALISZNYÓ LILLA

Szendrey Júlia összes verse

Kiad. Gyimesi Emese

Kortárs, Budapest, 2018., 305 oldal, 3000 Ft

Gyimesi Emese:

Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában

Szendrey Júlia, Petőfi Zoltán, Horvát Attila,

Árpád és Ilona

gyermekkori levelei, versei és játékaik 1840–1870

Magánkiadás, Budapest, 2019., 320 oldal, 3900 Ft

(Magyar Családtörténetek: Források 2)

Szendrey Júlia összes elbeszélései és meséi

Kiad. Gyimesi Emese

Szendrey Júlia-kutatás – Gyimesi Emese, Budapest, 2021., 189 oldal, [3500 Ft]

Gyimesi Emese:

Szendrey Júlia irodalmi pályafutása

Társadalomtörténeti kontextusok

Ráció, Budapest, 2021., 293 oldal, 3500 Ft

(Ligatura könyvsorozat)

Az elmúlt másfél évtizedben a klasszikus magyar irodalommal foglalkozó kutatók közül többen is úgy kezdték pályájukat, hogy doktori értekezésük megírásával párhuzamosan sajtó alá rendezték választott szerzőjük életművének egy meghatározó szövegcsoportját. Török Zsuzsa például, miközben disszertáció, majd monográfia formájában feltárta Petelei István írói pályájának kapcsolatát a különböző publikációs közegekkel, azt is feladatának tekintette, hogy kiadja a szerző valamennyi novelláját és családtagjaihoz írott leveleit. Bodrogi Ferenc Máté, miközben Kazinczy Ferenc „önkép-kollekciójának” értelmezésén dolgozott, bekapcsolódott a széphalmi mester életműkiadásának munkálataiba, Tóth Kálmán pedig Kis János emlékiratáról szóló disszertációjának megírásával egyidejűleg elkezdte a szuperintendens irodalmi és tudományos levelezésének kritikai igényű sajtó alá rendezését. Ilyen szakmai többoldalúság, többféle kutatói készséget követelő elkötelezettség jellemzi

Gyimesi Emesét is, aki egyrészt arra vállalkozott, hogy összegyűjtse, rendszerezze és kiadja Szendrey Júlia különböző közgyűjtemények között szétszóródott hagyatékát, másrészt feltárja és monografikus igénytel megírja az író irodalmi pályafutását. Eddigi, tizenkét évet felölelő alap kutatásairól négy könyv tanúskodik: *Szendrey Júlia összes verse* (2018), *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában* (2019), *Szendrey Júlia elbeszélései és meséi* (2021), *Szendrey Júlia irodalmi pályafutása: Társadalomtörténeti kontextusok* (2021).

Szendrey Júliával foglalkozni fiatal kutatóknak több szempontból is nehezített terep. Gyimesi Emesének először azzal kellett megküzdenie, hogy az életműnek az őt leginkább érdeklő része, a szépirodalmi művek feledésbe merültek, s összegyűjtésükhöz támogatást leginkább egy majdnem száz éve, 1928-ban megjelent árverési katalógus adhat.¹ A források feldolgozójaként a Szendrey Júlia-kutatás megújítására is neki kellett kísérletet tennie, elszakadva attól a többszörösen negatív képtől (hűtlen feleség, rossz háziasszony stb.), amely Szendrey Júliáról a kortársak levelei, versei nyomán még az után is erősen élt a köztudatban, hogy a kéziratok hagyaték közgyűjteménybe került és kutathatóvá vált. Az alap kutatások tartós hiánya miatt Gyimesi nemigen tudott előmunkálatokra támaszkodni, a teljes, különböző forrástípusokból álló kéziratok anyag biztos ismeretében neki kellett kimunkálnia azokat az értelmezési kereteket, amelyekben kirajzolódik, mennyire torz és egyoldalúvá teszi az író élet- és pályarajzát, ha azt elsősorban mások róla szóló írásai, és nem a keze

1 ■ *Szendrey Júlia levelesládájának kincsei. Szendrey Júlia ismeretlen naplója, Petőfi Sándor, Arany János stb. ismeretlen kéziratai.* Bev., jegyz. Mikes Lajos. Lantos, Bp., 1928.

2 ■ *Petőfi és Juliskája. Naplók, levelek.* Előszó Jókai Mór. Bev. és kiad. Róna Béla. Magyar Nők Lapja, Bp., 1894.

3 ■ *Petőfiné Szendrey Júlia költeményei és naplói.* Összegyűjt., bev., jegyz. Bihari Mór. Kunossy, Szilágyi és társa, Bp., 1909.

4 ■ *Szendrey Júlia ismeretlen naplója, levelei és haláloságán tett vallomása.* Előszó Bethlen Margit grófnő. Közzéteszik és feldolgozták Mikes Lajos, Dernői Kocsis László. Genius, Bp., 1930.

5 ■ *„Naponként árvárb”: Szendrey Júlia naplója.* Kiad. Ajkay Alinka, Szentes Éva. Editio Princeps, Bp., 2015.

6 ■ *Családi levelek: Szendrey Júlia élete, pályája és levelezése Szendrey Máriával.* Kiad. Ratzky Rita. Athenaeum, Bp., 2018.

7 ■ Lásd például: *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok.* Szerk. Török Zsuzsa. Reciti, Bp., 2019.; *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920.* Szerk. Török Zsuzsa, Reciti, Bp., 2020.

8 ■ A kutatócsoport honlapja: <https://families.hu>

alól kikerülő források és szépirodalmi szövegek alapján alakítják ki.

Ha Szendrey Júlia nevét könyvcím tárgyszavaként beírjuk a mindenkori kötelespéldányokat őrző Országos Széchényi Könyvtár elektronikus katalógusának keresőjébe, 46 találatot kapunk: a legkorábbi munka 1891-ben, a legutolsó 2021-ben jelent meg. A felhozatal meglehetősen vegyes, túlsúlyban egyértelműen az ismeretterjesztő, népszerűsítő könyvek, szövegkiadások és életregények vannak. A tudományos igényű munkák száma elenyésző (Gyimesi Emese előtt monográfiát még senki sem írt Szendrey Juliáról), s a Gyimesi kiadásai előtt megjelent forrásközlések között alig találni olyat, amely új, korábban még nem publikált forrásokat is tartalmaz, illetve tárgyi magyarázatokkal segíti az egykorú primer szövegek befogadását. Az első *Petőfi és Juliskája* címmel és Jókai Mór előszavával jelent meg, benne Szendrey Júlia naplóinak részletei, Térey Máriához írt levelei, illetve a függelékben néhány verse olvasható.² A korai időszakból kiemelendő Bihari Mór és Mikes Lajos munkája. Bihari 1909-ben, teljességre nem törekedve, közzétette a különböző sajtótermékekben megjelent verseket, elbeszéléseket, valamint a már korábbról ismert naplórészleteket.³ Mikes összeállítása 1930-ban már az eredeti kéziratokra támaszkodva a naplók mellett többek között Szendrey Júlia és Térey Mária 1845 és 1848 közötti teljes levelezését, az apjához írt utolsó levelét, második férjéhez, Horvát Árpádhoz írt utolsó üzenetét, valamint a második házasságkötésével és a halálával kapcsolatos anyakönyvi bejegyzéseket tartalmazta.⁴ Az utóbbi évek jelentősebb szövegkiadásai közé sorolható Ajkay Alinka és Szentés Éva közös munkája,⁵ valamint Ratzky Rita válogatása.⁶

A hagyatékban hol egy, hol más részét közreadó kiadások már sejtették ugyan, hogy a fennmaradt anyag sokrétű és változatos, akár több diszciplína számára is hasznosítható, nagyságrendje azonban csak Gyimesi Emese kutatásainak köszönhetően vált érzékelhetővé. A vegyes, szépirodalmi szövegeket (verseket, elbeszéléseket), meséket, fordításokat,

naplókat és magánlevelezést egyaránt tartalmazó iratanyag feldolgozásában komoly segítségére volt, hogy a hazai irodalom- és történettudományban az utóbbi évtizedben számottevő lendületet kaptak az írók jelenlétével és a családok (belső) életével kapcsolatos kutatások. Az irodalomtörténészek közül Török Zsuzsa fogta össze és intézményesítette a női íróknak, fordítóknak és lapszerkesztőknek a

kulturális életben kifejtett munkájára irányuló kutatásokat. A tárgyban 2015 óta két évente interdiszciplináris jellegű konferenciát szervez több tudományág művelőinek bevonásával, illetve az elhangzott előadások írott változatát tanulmánykötetbe szerkeszti és sajtó alá rendezi.⁷

A családtörténeti kutatások terén Erdélyi Gabriella történész kezdeményezett hasonlót: szintén több diszciplína kutatóinak együttműködésével „Magyar családtörténet a modernitás előtt: Gyermekkor és mozaikcsaládok a 16–19. században” elnevezéssel Lendület-kutatócsoportot hozott létre. A történészek, történeti demográfusok, irodalomtörténészek, történeti néprajzosok és művészettörténészek közreműködésével 2017 óta működő kutatócsoport számos konferenciát szervezett, valamint sorra jelennek meg az előadások

írott változatát, illetve a tagok önálló kutatásait tartalmazó kötetek.⁸ Gyimesi Emese a kezdetektől részt vett ezeknek a szakmai közösségeknek a munkájában, többször előadója volt a nők írói gyakorlatával foglalkozó konferenciáknak, *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában* című forrásgyűjteménye pedig a családtörténeti kutatócsoport keretein belül életre hívott *Magyar Családtörténetek: Források* könyvsorozat részeként jelent meg.

A családtörténeti dokumentumokat felsorakoztató kiadvány nagyon izgalmas összeállítás, legnagyobb erénye, hogy gyermekek keze alól kikerülő írásokat ad közre, ilyesmi pedig nagyon ritkán áll a kutatók rendelkezésére. Emeli a kötet jelentőségét, hogy Gyimesi különböző forrástípusokat sorakoztat fel, s nem próbál olyasfajta súlyozási gyakorlattal élni, amely a Szendrey Juliától származó kéziratokat fontosabbnak mutatná a gyermekei, Petőfi Zoltán, Horvát Árpád,

Attila és Ilona által írottaknál. Megtaláljuk benne Szendrey Júlia 1840 és 1842 között szüleinek írt gyermekkori leveleit, Tomasekné Lauka Terézhez szóló két levelét (az egyik 1845-ből, a másik 1848-ból való), gyermekeinek egymáshoz írt leveleit, a Horvát Attila és Árpád által készített *Tarka Műveket*, amit a két fiú a korabeli sajtótermékeket utánozva kézírásos folyóiratnak szánt, illetve a négy gyermek verseit.

A kötet két részre tagolódik: a forrásokból kibontakozó témák bemutatása, rövid értelmezése után a levelek, a folyóiratszámok és a versek átiratai következnek. A különböző forráscsoportok közös metszéspontja Szendrey Júlia, akit a keze alól kikerülő leveleken keresztül cseperedő kamaszlánként, majd fiatal nőként és Petőfi feleségként, végül gyermekei levélváltása és versei révén Horvát Árpád feleségként és anyaként látunk. Gyimesi az első részben a legváltozatosabb értelmezési lehetőségeket sorakoztatja fel, hogy felhívja a figyelmet a szerzteágzó, több tudományág által is hasznosítható források tematikai sokoldalúságára. Ír például a Tánzer Lilla által működtetett lányiskoláról, a Szendrey–Horvát család otthoni (házon belüli) és városi térhasználatáról (cirkuszlátogatás, színházba járás), az ünnepnap

családi programokról és az ajándékozásról. A fejezetek nagyon érdekes szempontokra, összefüggésekre világítanak rá, noha az akár alapos tanulmányt is érdemlő témákat (valószínűleg a terjedelmi kötöttségek miatt) többnyire igen röviden mutatják be. A külön címekkel ellátott, tipográfiaiilag egymástól élesen elválasztott alfejezetek így némi hiányérzetet keltenek az olvasóban, különösen a kontextusukat illetően. „Az Afrikai nő még egyre felemelt helyárrakkal adatik”: *Színházlátogatás a Szendrey–Horvát családban* című részben Gyimesi például idézi Horvát Attila 1866. március 26-án Petőfi Zoltánnak írott levelét, „Az Afrikai nő még egyre felemelt helyárrakkal adatik, mihelyest el fognak mulni a felemelt árák mi is elmegyünk” (73. old.), viszont az idézet kontextusát Gyimesi csak részben fejt fel. A korabeli sajtó alapján annak utánajárt, hogy az emelt áras jegyek mennyibe kerültek, annak viszont már nem, hogy a későbbi

előadások jegyárait mennyire mérsékeltek (az adatok megtalálhatók az OSZK Színházstörténeti és Zeneműtárában, a Nemzeti Színház színlapgyűjteményében). Az idézet szerint tétje volt az árak, úgy tűnik, hogy a többfős család vagy takarékoskodott az ilyen jellegű kiadásokon, vagy pedig nem engedhette meg magának, hogy emelt díjas színházjegyeket vásároljon. (Érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy a Nemzeti Színházban a földszintre és a második emeletre még az 1860-as években is árultak gyermekjegyeket.) De az idézetből arra is következtethetünk, hogy a család alkalmi színházjáró lehetett, bérlettel feltehetően nem rendelkeztek (a jegyárak mérséklésével az opera bérletes előadás-ként is ment, de ők nem erre vártak), illetve hogy eszerint mindenféle színpadi műfaj érdekelt őket, a máshol említett prózai darabok mellett operát is szívesen néztek.

Gyimesi a leveleket betűhíven közli, szövegkritikai jegyzeteket viszont nem készít hozzájuk. Igaz, hogy olvasóbarát eljárással a levelek befogadását segítő magyarázatokat közül lábjegyzetben, ám ha áttanulmányozzuk a kötetet, kiderül, hogy ezzel a megoldással elvész a sajtó alá rendezőnek az az egyik – a „leveleim mindnyájatoknak írom”: *A levelezés materiális jellemzői, stílusa*

és funkciói című fejezetben említett – szándéka, hogy rámutasson a Szendrey és Horvát családban felnövő gyermekek írásgyakorlatára, íráshasználatára (a szövegkiadás bemutatásakor jelzi, hogy a helyesírási hibákat meghagyta). A szövegkritikai jegyzetek jól kiegészíthették volna mindazt, amit Gyimesi *A kéziratok lelőhelye és materiális jellemzői* című részben egy-egy kéziratról leírt. Horvát Árpád 1864. február 24-én Petőfi Zoltánnak írott leveléről például megtudjuk, hogy „előre meghúzott, szabályos, iskolás vonalakra van írva, a levélírás ebben az esetben a szépírásgyakorlás funkcióját is betöltötte” (259. old.). De a javítások, beszúráások, áthúzáások textológiai jelzése (a kötethez csatolt néhány levél digitális másolata mutatja, hogy voltak) az 1861 és 1868 közötti levelezésben követhetővé tette volna azt is, hogy miként alakult, fejlődött a növekvő és a levelezésbe egyre jobban belejövő gyermekek íráshasználatára, az

idő előrehaladtával hogyan, miben változott, csökkent-e hibáik, tévesztéseik száma.

A másik két szövegkiadás – a *Szendrey Júlia versei*, illetve a *Szendrey Júlia elbeszélései és meséi* – példamutatón igényes és textológiai-lag kiforrottabb, mint a forrásgyűjtemény. Mindkét kötet kritikai igénytel készült: a szövegeket betűhíven közlik, a magyarázó apparátusban pedig megtaláljuk a kéziratok közgyűjteményi helyét és jelzetét, az esetleges megjelenéseket, a szövegkritikai jegyzeteket, a különböző szövegváltozatokat és a tárgyi magyarázatokat. Gyimesi a szövegek összegyűjtésében teljességre törekedett, valamennyi fellelhető verset és verstörödéket (141), elbeszélést és mesét (24) közreadta. Szendrey Júlia a versek közül mindössze 29-et publikált, az elbeszélésekből és mesékből pedig 10-et. Általában ezek az írások kerültek be azokba a népszerű szövegkiadásokba is, amelyeknek a szerkesztői a primer források felkutatása nélkül, egymásra támaszkodva és hagyatkozva szépirodalmi műveket is közöltek. Gyimesi Emese alapkutatásai kellettek ahhoz, hogy kiderüljön, a különböző közgyűjtemények és sajtótermékek mennyivel több vonatkozó művet őriznek, illetve közöltek.

A versek között két nagyobb csoporttal találkozunk: létezik egy Szendrey Júlia kézírásában fennmaradt, feltehetően publikálásra előkészített versgyűjtemény, amely 49, évszámmal ellátott verset (első darabja 1854-ből, az utolsó 1865-ből származik) és 7 datálatlan verstörödéket tartalmaz, valamint ezeken túl fellelhető még 85 költemény és verstörödé. Gyimesi Emese úgy véli, a datált darabok és a teljes kéziratok anyag szisztematikus feltárása és feldolgozása alapján kikövetkeztethető, hogy téves az a korábbi feltételezés, miszerint Szendrey Júlia a Petőfivel kötött házassága alatt kezdett el verset írni. A versgyűjteményben összeírt művek kéziratának tanulmányozásával és ismertetésével aprólékosan felfeji keletkezésük és formálódásuk útját, vagyis magát azt az alkotói folyamatot, ahogyan Szendrey Júlia dolgozott a feltehetően kiadásra szánt versesköteten. A másik, nem összetartozó versanyagban befejezett költeményeket és ceruzával írt töredékeket egyaránt találunk. Több jel is arra mutat, hogy a privát íráshasználat dokumentumainak tekintsük őket: eltérő méretű, esetlegesnek látszó papírszeletekre íródtak, a kéziratlapokon nemegyszer a mindennapi élettel kapcsolatos feljegyzések is olvashatók. Szendrey Júlia versei tematikailag nagyon változatosak (a halállal foglalkozó, belső nyugtalanságot idéző versek mellett markáns szerep jut az anyaság középpontba helyezésének, megéneklésének is), a leginkább a szentimentális költészet normáit követő és tovább örökítő darabok mellett még nótajelzésekkel ellátottakat is találunk, ami a korabeli közköltészet kutatása szempontjából is fontos és érdekes lehet.

A verseket tartalmazó, nagyon következetesen összeállított és felépített kötetben csak egy kötetrésszel, a szövegkiadási elvek ismertetése után álló *Szendrey Júlia életrajza* című fejezettel kapcsolatban merül fel kérdés. Ez a szakasz születéstől a haláláig követi végig az író nő életútját, valamennyi olyan eseményt tartalmazza, évszámokkal kiugratva, amelyek az egykorú vagy közel egykorú források segítségével datálhatók, rekonstruálhatók. Ilyen kronológiát általában monográfiákhoz szoktunk csatolni (ahogyan ezt Gyimesi Emese is teszi a *Szendrey Júlia irodalmi pályafutása: Társadalomtörténeti kontextusok* című könyvében), bár problematikusnak elsődlegesen nem azért találom, mert a kritikai kiadás része (újítani mindig lehet), hanem azért, mert egy olyan szövegcsoporthoz kiadásában szerepel, amelynek esetében nincs jelentősége például annak, hogy „1846. november 18–19. Petőfi – miután azt mesélték neki, hogy Szendrey Juliának egy dzsidás főhadnagy udvarol, – bosszúból megkérte Prielle Kornélia színésznő kezét Debrecenben” (219. old.). Azt természetesen nem állítom, hogy az életút bizonyos eseményeinek (például a tanítatásnak, a naplóírásnak, a korban felülmúlhatatlan verstermést produkáló Petőfivel való kapcsolatnak, házasságnak) nem lehet relevanciája a versegyüttes kontextusában, de ezeknek inkább *A versíró Szendrey Júlia* című leíró, értelmező fejezetben lett volna a helyük. Ráadásul azokat az életeseményeket (gyermekes születése), amelyek ténylegesen valamely vers keletkezéséhez vagy tematikájához kapcsolódnak, Gyimesi Emese be is építette a magyarázó jegyzetek közé.

A prózai írásokat gyűjtő másik kötet jól illusztrálja, hogy a kortársak mit és mennyit láthattak Szendrey Júlia írói ambícióiból. Ahogyan már korábban utaltam rá, az elbeszélések és mesék közlésére az író nő valamelyest jobban hajlott, mint verseinek megmutatására. Az első datált mű 1847-ben, az utolsó halálának évében, 1868-ban keletkezett vagy jelent meg. A fennmaradt 24-ből 8-nak nem lehet tudni a keletkezési idejét, bár egyes esetekben a tárgyválasztás bizonyossá teszi, hogy vagy az 1850-es, vagy az 1860-as években íródtak (*A kis Morzsa kutyácska önéletirata* címűben például a Szendrey Ignác által 1864-ben vásárolt rózsahegy nyaraló a helyszín). A művek terjedelmét, valamint megjelenésük helyét, idejét, gyakoriságát szemlélve érdekes látni, hogy Szendrey Júlia nem törekedett arra a korban széles körben elterjedt gyakorlatra, hogy történeteivel napokon át fenntartsa a közönség érdeklődését, figyelmét. A még életében közreadott tíz mű között csak három olyat találunk, amelyek hossza megkívánta, hogy folytatásos közlésben jelenjenek meg. Ám ezek között is csak egyszer fordult elő, hogy egy művet négy részletben adtak közre (*A huszár bosszúja*). Ha a hosszú történetmeséléstől való tartózkodás mellett még azt is figyelembe vesszük, hogy az egyes beszélyek és mesék mekkora időközökben követték egymást, világosan látszik, hogy Szendrey Júlia prózaíróként nemigen szerezhetett komolyabb

jövedelmet. Legaktívabb publikálási időszakának az 1850-es évek legeleje tekinthető: az 1850 novemberében megjelent *A huszár bosszúját* 1851 januárjában a *Kórházi jelenet*, ugyanezen év márciusában pedig az *Emlékezés barátémra* követte. Legközelebb 1858. február 14-én olvashattak tőle prózát. Ezt követően megint évekig nem jelentkezett semmivel, a soron következő mű, *A Mikulás* 1863. december 13-án jelent meg az Arany János szerkesztette *Koszorúban*.

Gyimesi Emese a fellelhető 24 művet tematikailag négy csoportra osztotta: egy részükben a szerelem és a halál kérdésköre fogalmazódik meg, önálló csoportot alkotnak az 1848–1849-es szabadságharc emlékét megidézők, néhányban a környezetüktől kirekesztett, bátor és különös lények válnak narrátorra, és mesélik el hányatott sorsukat, a többiekől kapott bántásokat vagy a családdal töltött minden napjaikat (*A szerencsétlen narancsfa*, *A jenyő és a vad-rózsza*, *A kis Morzsa kutyácska önéletirata*), továbbá vannak azok a történetek, amelyek a polgári családok életvitelére (otthoni környezet, városi térhasználat) és gyermekeikkel való kapcsolatába engednek bepillantást. Az utóbbi csoportba sorolt *A Mikulást* forrásként felfogva Gyimesi Emese kitűnő elemzést írt az elbeszélésről. A történetben az édesanya gyermekeinek arra a kérdésére, hogy a Mikulás honnan hozza az ajándékokat, azt válaszolja, hogy a pesti belvárosban a piacon vásárolja meg őket. Gyimesi a tér elhelyezkedésének részletes bemutatásával rámutat arra, hogy Szendrey Júlia nem véletlenül választotta a piacteret helyszínül. A tér Duna felőli oldalán volt Szendrey Júlia fiainak iskolája, a piarista gimnázium, s maga a Városháza tér Pest legnépszerűbb és legelőkelőbb piacának adott helyet.

„Szendrey Júlia meséjének egy jelentős része kifejezetten az anyagi kultúrára, a Városház téri mikuláspiacon árult szemkápráztató ajándékok részletgazdag leírására koncentrált. Az 1860-as években már nemcsak különleges gyümölcsöket és egyéb finomságokat kaphattak a jómódú családokba született gyermekek, hanem különféle játékokat is. *A Mikulás*-mese szerint a Városház téren pazar választék volt: rengetegféle babát, például hófehér báránykát vezető pásztorkánykát, kéményseprőt, ezüst és aranyba öltöztetett püspökfigurát, hosszú szarvú, fekete ördögöt, bukfencező garabonciásdiákot, báli öltözékben hintázó dámát, valamint virágcsokrokat is árultak.” (154–155. old.)

De az ilyesfajta érzékeny és frappáns értelmezésen túl a kötet komoly érdeme az is, hogy Gyimesi Emese egy-egy feldolgozott téma intertextuális kapcsolataira is felfigyelt. Szendrey Júlia [*Május 11.*] és *Egy beteg nőnek végnapjai* című elbeszéléseiben a tetszhalottak kapcsán olyan retorikai megoldással él, amely Petőfi Sándor egyetlen regényére, *A hóhér kötelére* emlékeztet. Az *Emlékezés barátémra* című elbeszélésben Kölcsey Ferenc 1824-ben írt *Remény,*

emlékezet című versére található intertextuális utalás. Nekem mindezekhez *A kis Morzsa kutyácska önéletirata* című mese kapcsán az jutott még eszembe, talán nem véletlen, hogy így hívták a család kutyáját (a név biztosan nem kitaláció, a gyermekek írásaiban is Morzsaként említődik). Petőfi az 1848 februárjában írt *Anyám tyúkjában* megszólítja a szülők kutyáját: „Morzsa kutyám, hegyezd füled...”.

Keletkezését és funkcióját illetően eltér a többi elbeszéléstől az az 1858-as szöveg (*A „Pesti Napló” 61., 62. és 65-ik száma*), amely a Gyulai Pál *Pesti Naplóban* kiadott úgymondott nőíró-vitához kapcsolódott, azzal kapcsolatban, hogy „mi a nők feladata az életben és az irodalomban” („*Írónőink*” cikksorozat: *Flóra 50 költeménye. Andersen meséi*). Szendrey Júlia a vitában nemcsak írói ambíciói miatt vált érdekeltté, hanem azért is, mert a kritikus éppen az ő Andersen-fordításai, illetve Majthényi Flóra verseskötete kapcsán kezdett el azon tűnődni, hogy a nők leginkább csak magánemberként teljesíthetik be élethivatásukat, s ha a nyilvánosság elé lépnek, házi boldogságukat kockáztatják, veszítik el. Szendrey Júlia mondhatni visszakézből mér ellencsapást, s egy olyan történetet ír meg, amelyben éppen Gyulai Pál cikksorozata vet véget Beregi Péter és Klára házi boldogságának, sőt még egy korábban elfogadó, összetartó közösség életét is felkavarja. A házaspár egy vidéki kisvárosban él, és mind a férj, mind a közösség elfogadja azt, hogy Klára háziasszonyi teendői mellett írással is foglalkozik, s műveit nem az asztalfióknak, hanem a nyilvánosságának szánja. A boldog mindennapoknak Gyulai Pál cikksorozata vet véget, a férj ugyanis gyanakvással kezdi nézni feleségét, és a közösség is ellene fordul. A családi drámát azonban Szendrey Júlia nem fejezi be, helyette a történet az írónt kicsúfoló írószerek zajongásába csap át, „akik” csak akkor maradnak csendben, amikor a Gyulai Pált megidéző „csinos kis barna” fiatalember belép a szobába.

A szövegkiadásokkal párhuzamosan írt, *Szendrey Júlia irodalmi pályafutása: Társadalomtörténeti kontextusok* című monográfia merőben újszerűen dolgozza fel a 19. század egy olyan emblematisz alakjának író voltát, akinek a megítélésében korábban nem a kulturális életben való szerepvállalás számított meghatározónak. A doktori disszertáción alapuló könyv a három kötetben közreadott szépirodalmi művek és források példaértékű értelmezésével nemcsak azt járja körül, hogy Szendrey Júlia a nyilvánosság előtt milyen művekkel jelentkezett, s miként reagált az előzőekben említett, női szerzők körül zajló sajtóvitára, hanem azt is, hogy bemutatkozása előtt mi jellemezte

9 ■ Petőfi Sándor *Levelezése, Függelék: vegyes feljegyzések, szerkesztői jegyzetek, dedikációk, másolatok, rajzok*. Kiad. Kiss József, V. Nyilassy Vilma. Akadémiai, Bp., 1964., 51. old. (Kiemelve az eredetiben.)

privát írásgyakorlatát, miként jutott el az első publikációig, illetve milyenek látták őt gyermekei íróként. Gyimesi a 13 fejezetre osztott monográfiában gondosan ügyelt arra, hogy az olvasó számára ne jelentsen hátrányt, ha nem ismeri a szintén az ő keze alól kikerülő szövegkiadásokat. Az előszót követően önálló fejezet foglalkozik a feltárt, rendelkezésre álló forrásokkal, és azoknak a módszertani megfontolásoknak a bemutatásával, amelyek alapján a rendkívül sokrétű anyag megszólaltathatónak tűnik. A monográfiát interdiszciplinaritás jellemzi, Gyimesi az irodalomtörténeti szakirodalom mellett erősen támaszkodik társadalom-, kultúra- és médiatörténeti munkákra is. A segítségükkel kialakított értelmezési keretek lehetővé teszik, hogy maximálisan kihasználja a kedvező forrásadottságokat; a gyermekek levelezésének, verseinek, a Horvát Attila és Árpád által szerkesztett *Tarka Műveknek* éppúgy helye van a narratívában, mint Szendrey Júlia magánleveleinek és szépirodalmi szövegeinek. Gyimesi a vonatkozó magyar és külföldi szakirodalmat behatóan ismeri, a felhasznált nyomtatott forrásokról és szakmunkákról számot adó irodalomjegyzék majdnem 30 oldalt tesz ki.

A monográfia számomra legérdekesebb fejezetei azok, amelyek Szendrey Júlia megítélésének történeti változásáról, íróvá válásának útjáról, Arany János Júlia-képéről és a Horvát gyerekek házi „folyóíratáról” szólnak. Az első értelmező fejezet tárgyalja azt, hogy a nyugatosok (Ady Endre, Schöppflin Aladár, Hatvany Lajos) milyen új Szendrey Júlia-képet alakítottak ki prózaszövegeikben. Az elődökhöz hasonlóan Szendrey Júlia őket is csak Petőfihez köthetően érdekelte: imázsának megteremtésében az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc alatt történeteknek, Petőfi eltűnésének és az özvegyiség státuszának tulajdonítottak jelentőséget. Általában kétféle női szerepmintát társították hozzá: az excentrikus modern nőt és az új típusú műzsáét. A „szorosan begombolkozott” XIX. századon ironizálva úgy ábrázolták Szendrey Juliát, mint aki az első modern nők között említhető, és aki megítélésének (a XIX. századdal ellentétben) a XX. században csak előnyére vált, hogy nem volt hajlandó a kortárs normákhoz, konvenciókhoz alkalmazkodni. Emancipált, excentrikus modern nővé faragták, akinek azok a tulajdonságai (rövid haj, szivarozás, férfiruha viselése), amelyeket a XIX. században furcsállottak, sőt elítéltek, a XX. század felől nézve pozitívumnak, merész újdonságnak számítottak. Herczeg Ferenc a bubifrizura megteremtőjének kiáltotta ki, azt írta róla, hogy ugyanolyan modern nő volt, mint a 65 évvel később született Bajor Gizi. Ez a fajta kultuszteremtés ugyan nemcsak árnyalta, hanem szinte az ellenkező végletbe lökte a megítélését, Szendrey Júlia írói mivoltát azonban nem segített közelebb hozni, történelmi alakként, a letűnt század legendás figurájaként került az érdeklődés középpontjába. Kapcsolódását az irodalomhoz kizárólag a Petőfihez kötődő műzsaszerepben ragadták meg, Ady és Hat-

vany például „ő tüntette fel az aktív, kezdeményező félnek, és Petőfit passzívnak, aki a lány mesterien használt csábereje által elszedítve hagyta behálózni magát” (47. old.).

Az írói pálya kibontakozásának kontextusában a kamasz-, majd fiatal lány mindennapi íráshasználata kerül előtérbe, a levélírás (1840-től), majd a rendszeres naplővezetés (1847-től). A *Szendrey Júlia mentális térképe és levélírói gyakorlata az 1840-es években* című rész az író Terey Máriával 1845 és 1848 között folytatott levélváltása alapján azt körvonalazza, hogy Szendrey Júlia milyen környezetben szocializálódott, pesti tanulmányait követően kamaszlánynak hogyan érzékelt és ábrázolta a Pest és vidék (Nagykaroly, Szatmárnémeti, Erdőd) közötti különbségeket, a különböző településeken milyen kulturális ingerek érték, milyenek mutatta Pestet diáklánynak és milyenek Petőfi Sándor feleségeként. Tánzer Lilla pesti lányiskolájában az alapkészségek (írás, számolás) elsajátítása mellett tanult illemtant, német nyelv és irodalmat, rajzolást, valamint vett tánc- és zongoróórákat. A Pestről 12 és 14 évesen hazaküldött leveleit a szerző itt nem mutatja be (ezekkel kapcsolatban a *Gyermekszemmel* című kötetet ajánlja az olvasó figyelmébe), pedig az íráság szempontjából érdemes lett volna kiemelni annak jelentőségét, hogy Szendrey Júlia íráshasználatának első terepe a levélírás volt. Noha az 1840 és 1844 között Pesten töltött időszakból csak 6 levelet ismerünk, kitűnik belőlük, hogy Szendrey Júlia a nevelőnő állandó ellenőrzése alatt vált rendszeres levélíróvá. Arra Gyimesi a *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában* című forrásgyűjteményben hívja fel a figyelmet, hogy Tánzer Lilla a szülőknek Szendrey Júlia levelének végére írva üzent. Ez a gyakorlat azonban abból a szempontból is megfontolandó, hogy a nevelőnő magukat a leveleket is átnézthette, ellenőrizhette, hogy folyamatosan fejlessze, csiszolja neveltjei levélírói gyakorlatát.

A *Szendrey Júlia és Arany János kapcsolata* című fejezet a cím láttán talán kevésbé tűnik érdekesnek, mint a többi rész, amelyekben Gyimesi korábban alapos elemzés alá nem vont forrásokat szólaltat meg. Elolvasása azonban meggyőzi az olvasót arról, hogy itt is felszínre kerülhetnek olyan összefüggések, amelyekre ennek a kontextusnak az ismerete nélkül nem is gondolnánk. A fejezet négy időszakot elkülönítve vizsgálja Arany János viszonyát Szendrey Juliához, amelyek közül most az elsőre, a megismerkedésük idejére térek ki. Arany számára Szendrey Júlia a kezdetektől különösnek tetszett, nem azt a nőideált testesítette meg, amelyet ő feleségként ideálisnak gondolt. Gyimesi Arany leveleiből azokat a passzusokat idézi, ahol a költő a feleségéről mesél Petőfinek: „az én nőm se nem fest, se nem zongoráz, se nem öltözik tízszer napjában: de Petőfit olvas, jó anya, s jó magyar gazdasszony, t. i. a miből van. Majd főz olyan töltött káposztát, hogy édes anyád is csak olyat főzhetett, s tudom, Pesten, nem ettél olyat, mióta verseid első füzeté megjelent.”⁹ Az 1847.

február 28-án kelt levélből idézett részlet túlmutat a feleség bemutatásán, erre azonban a monográfia már nem utal. Arany ugyanis azt sejteti, hogy Petőfi édesanyját (akivel személyesen csak 1848-ban találkozott) Ercsey Juliannához hasonlóan képzele el, illetve már ebből a Szendrey Júlia megismerése előtt írt leveléből is kitűnik, hogy alighanem voltak előítéletei azzal a nőtípussal szemben, amelyik a gazdasszonyi teendők helyett festéssel, zongorázással és divatos öltözködéssel tölti a napjait. Azzal kapcsolatban, hogy Arany személyesen Szendrey Juliának milyen (nem elég házias, nem elég gondos) oldalát ismerte meg először, Gyimesi Emese azt az Arany-levelet hozza példának, amelyben a költő tételesen megírja, hogy a Petőfi házaspár a nagyszalontai látogatás alkalmával mi mindent felejtett náluk.

Feljegyzése azon ingó vagyonoknak, melyeket Petőfi Sándor 3 megye táblabírája, és nője mult October 31 ^{én} szegény célámon feledni méltóztattak.		
sorszám	Az ingó-bingó vagyon megnevezése.	darab-szám
1.	Egy napernyő, rojtokkal, női vagyon	1.
2.	Egy két vasú, fekete szarvnyelű tollkés	1.
3.	Egy hüvelyknyi hosszúságú, alsó végén eléggé elkopott, felsőn elfaragott s rágcsált író, magyarul plajbász (hihetően a k. komámasszonyé)	1.
4.	Lázár Miklós költeményei, melyekben egy pár kanonokhozi forró szerelme megénekeltetik	2.
	summa summarum	5. ¹⁰

A könyv legizgalmasabb fejezete a „Mama meséit kiadják” – *Nyilvános és a privát szféra összjátéka a Szendrey-Horvát család írásgyakorlatában* című. A 14 éves Horvát Attila és a 10 éves Horvát Árpád által készített és szűk családi olvasmányoknak szánt *Tarka Művek* értelmezése azért került bele a kötetbe, hogy látszódjék, maguk a gyermekek milyenek látták édesanyjukat írónőként. Gyimesi a kéziratot folyóirat kapcsán felfejti azokat a sajtó- és médiatörténeti kapcsolódásokat, amelyek hatására a két fiú kitalálhatta a lap szerkezeti felépítését, tematikáját. Az angolul is tanuló Horvát Attila szerkesztőként a Brown Tom, a főmunkatársként működő Horvát Árpád pedig a Black Dick nevet választja. 1865 karácsonya és 1866. január 28–29. között hét lapszámot készítettek (vagy legalábbis ennyi maradt fenn), s mint minden megszűnő lap, az utolsó számban azon sajnálkoztak, hogy a fogyatkozó érdeklődés miatt kénytelenek a lap

kiadását beszüntetni. A *Tarka Művek*ben olvasható írásokból rendkívül pozitív Szendrey Júlia-kép bontakozik ki. Egy olyan édesanya, aki rendszeresen meséket ír a gyermekeinek, aki beszél nekik arról, hogy írói ambíciói vannak, illetve aki arra inspirálja őket, hogy olvassanak minél többet és többfélét. Gyimesi a kéziratot folyóirat rovatai alapján azt feltételezi, hogy a gyerekek ismerhették, olvashatták a *Fővárosi Lapokat*, a *Nefeletset*, a *Családi Kört*, a *Magyar Nők Évkönyvét* és a *Gombostűt*. Édesanyjuk kapcsán utalnak az olvasottságára, s mint a fejezet címévé emelt idézetből kitűnik, büszkéek arra, hogy Szendrey Júlia Andersen-fordításai megjelennek. Emellett arról is számot adnak, hogy tudnak a még 1863-ban is a nagy hévvel folyó, nőírókkal kapcsolatos vitáról. Ennek kapcsán jelzik, hogy semmi kivetnivalót nem találnak abban, ha egy édesanya a nyilvánosság előtt írónőként is megmutatkozik. Ugyanakkor átvesszük az újságokból azt a véleményt, hogy a nők szerzőként akkor szolgálhatják leginkább a köz javát, ha meseíróként működnek.

Gyimesi Emeséről először talán akkor lehetett sejteni, hogy képes lesz új nézőpontból szemlélni Szendrey Júlia életútját és írói pályafutását, amikor 2014-ben a *Ki vagyok én? Nem mondom meg: Tanulmányok Petőfiről* című kötetben közreadott írásában a Szendrey-naplók 1847 októberéig írott részeinek első, 1847-es *Hazánk*- és *Életképek*-beli megjelenését, Petőfi és Jókai Mór promotáló ténykedését tárgyalta.¹¹ Már ebben a tanulmányában sem riadt vissza attól, hogy megkérdőjelezze a korábbi szakirodalom állításait, a Szendrey Juliáról alkotott rendkívül egyoldalú, Petőfi-központú képet, illetve azt is világossá tette, hogy a továbblépéshez nem elegendő ismeri és újraolvasni a hagyaték nyomtatásban elérhető részét, szükség van a még kéziratban lévő anyagok összegyűjtésére, feldolgozására is. Az általa kezdeményezett és megvalósított rehabilitáció méltánylandón nem arra törekszik, hogy Szendrey Juliát felmagasztalja, valamint hogy az eddig többnyire olvasatlan békességben nyugvó szépirodalmi alkotásai révén az irodalmi kánon magas régióba helyezze. Arra törekedett, hogy Szendrey Júlia teljes hagyatékának ismeretében megtisztítsa képét a mítoszoktól, kultuszoktól, a negatív és a pozitív sztereotípiáktól egyaránt. Az itt bemutatott négy könyvben végig tudta tartani magát ahhoz az elképzeléséhez, hogy Szendrey Juliáról megírható egy Petőfitől sok esetben függetleníthető irodalomtörténeti narratíva. Gyimesi Emese munkáinak köszönhetően mára bebizonyosodott, hogy Szendrey Júlia sokkal izgalmasabb szereplője és alkotója a XIX. századnak, mint ahogyan azt Petőfi árnyékában szemlélve az elődök gondolták. □

10 ■ Uo. 107. old.

11 ■ Gyimesi Emese: „Iparlovagok” Szendrey Júlia életműve körül. Szendrey Júlia 1847-es naplópublikációinak kontextusai. In: *Ki vagyok én? Nem mondom meg: Tanulmányok Petőfiről*. Szerk. Szilágyi Márton. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2014, 103–121. old. E tanulmány természetesen a monográfiában is helyet kapott.

AZ ALKOTMÁNYOS DEMOKRÁCIA OLDALÁN

A NYOLCVANÉVES SÓLYOM LÁSZLÓ ÉLETMŰVÉRŐL¹

„Wahl.

Kannst du nicht allen gefallen durch

deine Tat und dein Kunstwerk,

Mach es wenigen recht; vielen gefallen ist schlimm.”

Friedrich Schiller²

TÓTH GÁBOR ATTILA

Sólyom-bíróság korszakalkotó ítéletei döntően befolyásolták a Har-

madik Köztársaság intézményi berendezkedését és a Magyarországon először kibontakozó intézményes alapjogvédelmet.

Tevékenysége nemcsak a demokratikus alkotmányosság felemelkedésével, hanem hanyatlásával és bukásával is összefügg. 2005-ben egy környezetvédő csoport kezdeményezésére és az akkori ellenzéki Fidesz támogatásával az Országgyűlés köztársasági elnökké választotta. Államfői tevékenysége a hanyatlás éveiben alakította az ország alkotmányos és politikai életét. Ötéves megbízatásának lejártakor, 2010-ben az akkor kétharmados többséget szerzett Fidesz nem támogatta az újraválasztását, így a Harmadik Köztársaság megszűnéskor Sólyom közjogi megbízatása is véget ért.

Sólyom László a legnagyobb hatású jogtudós volt a Magyar Köztársaságban. Teljesítményének megítélésében azonban nincs nemzetközi szakmai konszenzus. A szakirodalmi elemzések elsősorban alkotmánybírói munkáját tárgyalják, államfői tevékenységét alig. Kim Lane Scheppele mindig csupa elismeréssel ír a jogállamiságot és a demokráciát „megteremtő” Sólyom-bíróságról.⁴ Bojan Bugarič és Tom Ginsburg szintén dicséri a „liberális főbíró” vezető szerepét a rendszerváltásban és az alkotmányosság kiépítésében.⁵ Ezzel szemben Bruce Ackerman és Stephen Holmes kezdettől fogva kételkedéssel fogadta az AB tevékenységét a testület gyenge demokratikus legitimációja miatt.⁶ Sajó András eleinte azért bírálta a Sólyom-bíróságot, mert a szerinte aktívista testület figyelmen kívül hagyta az alkotmány szövegét és ezzel aláásta a jogállamiságot.⁷ Kis János viszont mindig elismerte Sólyom egyedülálló intellektuális teljesítményét az alkotmánybíráskodás megteremtésében és az alapjogok védelmében. Az alapjogi kérdésekben megfigyelhető inkonzisztenciákat azzal magyarázta, hogy a Sólyom-bíróság ítéletei a második vatikáni zsinat nézetein alapultak.⁸ Arató András másfajta kettőséget írt le: Sólyom, miközben Hans Kelsen jogi pozitivizmusának követője, Carl Schmitt alkotmányos mitológiájának vonzáskörébe került.⁹

Ez a dolgozat Sólyom László életművének megértéséhez kíván hozzájárulni. Alkotmányjogi nézeteinek és döntéseinek felidézése egyúttal megvilágíthatja az alkotmányos demokrácia felemelkedésének és hanyatlásának néhány jellegzetességét is. Nem ígerek egyszerű magyarázatokat. Mint minden

A reformkor volt az első, és 1989 eddig az utolsó kísérlet arra, hogy Magyarország modern alkotmányos állam legyen. Sólyom László az utolsó kísérlet egyik meghatározó alakja. Életműve elválaszthatatlan a Harmadik Köztársaság történetétől. Az 1980-as években formálódó ellenzéki csoportok közül a Duna Kör, a Nyilvánosság Klub és a Magyar Demokrata Fórum tagja volt. 1989-ben aktív szerepet vállalt a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokon a személyiségi jogok³ és az alkotmánybíráskodás szakértőjeként. Az új alkotmányos intézmények közül elsőként létrejött Alkotmánybíróság tagjai közé választották, 1990 és 1998 között e testület vezetője volt. A

1 ■ Az írás két korábbi publikációmon alapul. Gábor Attila Tóth: Chief Justice Sólyom and the Paradox of “Revolution under the Rule of Law.” In: Rehan Abeyratne – Ildo Porat (eds.): *Towering Judges: A Comparative Study of Constitutional Judges*. Cambridge UP, 2021. 255–274. old.; Gábor Attila Tóth: Lost in Transition: Invisible Constitutionalism in Hungary. In: Rosalind Dixon – Adrienne Stone (eds.): *The Invisible Constitution in Comparative Perspective*. Cambridge UP, 2018. 541–562. old.

2 ■ Friedrich Schiller: *Tabulae Votivae. Musenalmanach für das Jahr 1797*. Leipzig, Insel Verlag, 1980. 177. old.

3 ■ Sólyom László: *A személyiségi jogok elmélete*. KJK, Bp., 1983.

4 ■ Kim Lane Scheppele: On the Unconstitutionality of the Constitutional Change: An Essay in Honour of László Sólyom. In: Pál Sonnevend, Balázs Schanda and Zoltán Csehi (eds.): *Viva Vox Iuris Civilis. In Honor of László Sólyom*. Szent István Társulat, Bp., 2012.; Constitutional Negotiations: Political Contexts of Judicial Activism in Post-Soviet Europe. *Constitutionalism and Political Reconstruction* 18 (2007), 1. szám.

5 ■ Bojan Bugarič – Tom Ginsburg: The Assault on Postcommunist Courts. *Journal of Democracy* 27 (2016), 69–82. old.

6 ■ Bruce Ackerman: *The Future of the Liberal Revolution*. Yale UP, 1992. Chapter 6; Stephen Holmes: Back to the Drawing Board. *East European Constitutional Review* 2 (1993) 21–23. old. Lásd még Stephen Holmes – Cass R. Sunstein: The Politics of Constitutional Revision in Eastern Europe. In: Sanford Levinson (ed.): *Responding to Imperfection: Theory and Practice of Constitutional Amendment*. Princeton UP, 1995. 300. old.

7 ■ András Sajó: Reading the Invisible Constitution: Judicial Review in Hungary. *Oxford Journal of Legal Studies* 15 (1995), No. 253, 266–267. old.

8 ■ János Kis: *Constitutional Democracy*. CEU Press, 2003. 295. old.

9 ■ Andrew Arató: *Post Sovereign Constitution Making: Learning and Legitimacy*. Oxford UP, 2016. 174. old.

figyelemre méltó gondolkodóé, Sólyom László munkássága is összetett. Mint minden alkotmányos átalakulás, az autokráciából alkotmányos demokráciába, majd az alkotmányos demokráciából autokráciába való magyarországi átmenet is komplex társadalmi, politikai és jogi folyamat.

ALKOTMÁNYOS FORRADALMÁR

A KEREKASZTAL MINT ALKOTMÁNYOZÓ HATALOM

Sólyom László az 1989-es Nemzeti Kerekasztal tárgyalások aktív résztvevője volt. A XX. század utolsó harmadában a kerekasztal világszerte a koordinált alkotmányos átalakulás szimbólumává vált Portugáliától Dél-Afrikáig. A kerekasztal-tárgyalások előfeltétele, hogy az autoriter rendszer gazdasági, társadalmi, politikai okokból fenntarthatatlannak bizonyul és a keményvonalas irányzat hátrányára reformerek kerülnek vezető pozíciókba, akik hajlandók tárgyalni a demokratikus ellenzékkel az átmenetről. Ezt az eljárást kétfázisú folyamatként szokás bemutatni.¹⁰ Az autokrácia reformerei és a demokratikus ellenzék képviselői közötti kerekasztal-tárgyalásokon először megállapodnak a demokratikus átmenet eljárási feltételeiről és főbb elveiről, amit ideiglenes alkotmányba foglalnak. Később, a szabad és fair választások eredményeként megalakuló képviselőtestület fogadja el a rendszerváltást lezáró alkotmányt. A kétfázisú eljárást az a paradox helyzet teszi szükségessé, hogy sem a plurális kerekasztal-tárgyalások résztvevői (nem választott testület), sem a monolitikus törvényhozó testület (egypárti „választások” eredménye) nem rendelkezik demokratikus legitimitációval az új alkotmány elfogadására, miközben már ahhoz is demokratikus eljárási szabályok kellenek, hogy létrejöjjön egy ilyen legitimitációval rendelkező képviselőtestület. Olykor ezt hibásan az elitista alkotmányozás modelljének mondják, megfelelkezve a tömegmozgalmakról, a nyilvános vitákról és népszavazásokról. Az eljárás kooperatív, mert a megújult alkotmány az első fázisban az autokrácia reformerei és a demokratikus ellenzék közötti együttműködés eredménye. Viszont tartalmát tekintve a változás forradalmi léptékű.

A posztuszovjet térségben Magyarország az egyetlen állam, ahol bár koordinált átalakulás történt, nem jött létre a demokratikus rendszerváltást lezáró demokratikus alkotmány. Formális értelemben az 1989-es alkotmány az 1949-es alkotmányszöveg átíró módosítása volt, amit nagyrészt a kerekasztal vezető jogászainak elgondolásai alapján kodifikáltak. Az új preambulum deklarálta az alkotmányozás átmeneti karakterét. Tartalmi értelemben azonban teljesen új alkotmány jött létre a modern nemzetközi emberi jogi normák és az újabb európai alkotmányok szövegének adaptálásával. Az alkotmány tartalmazta

a szabad és fair választás jogi előfeltételeit, elismerte és védelemben részesítette az alapjogokat, biztosította a bíraskodás függetlenségét, létrehozta az Alkotmánybíróságot és az ombudsmani jogvédelmet és a parlamentáris kormányformát.¹¹

Sólyom László az így létrejött Harmadik Köztársaság alapítói közé tartozik. Később alkotmányjogi szakértőként és alkotmánybíróként azt az álláspontot képviselte, hogy a Kerekasztalnál létrehozott alkotmány – a preambulum átmenetisége ellenére – végleges, és nincs szükség a rendszerváltást lezáró alkotmányra, mert a szöveg megfelel az alkotmányosság kritériumainak.¹² Bár belátta, hogy az alkotmány eljárási legitimitása hiányos, mert az egypárti Országgyűlés fogadta el, de a kerekasztalt „alkotmányozó hatalomként” fogta fel.¹³ Főképp a kezdeti években számos AB határozat hivatkozott a Kerekasztal dokumentumaira mint az alkotmányozók „eredeti szándékait”, illetve az alkotmány „eredeti jelentését” meghatározó jogi forrásokra.¹⁴

Tartalmi értelemben Sólyom álláspontja korrekt volt, mivel az 1989-es alkotmány elvei és intézményei megfeleltek a demokratikus alkotmányosság követelményeinek. Eljárási értelemben azonban forradalmi álláspontja nem volt teljes összhangban a történeti tényekkel és normatív szempontokkal. A Kerekasztalnál létrehozott alkotmány tartalmában demokratikus volt, de nem nyert utólagos demokratikus megerősítést. A rendszerváltást szimbolikusan is lezáró alkotmányt csak egy demokratikusan meg-

10 ■ János Kis: Between Reform and Revolution: Three Hypotheses about the Nature of Regime Change. *Constellations* 1993, 399–421. old.; Andrew Arato: Post-Sovereign Constitution-Making in Hungary: After Success, Partial Failure, and Now What? 26 *South African Journal on Human Rights* 2017, 19–44. old.

11 ■ Regionális összehasonlító perspektívából lásd Adam Czarnota – Martin Krygier – Wojciech Sadurski (eds.): *Rethinking the Rule of Law after Communism*. CEU Press, 2005.

12 ■ Sólyom László: A jogállami forradalomtól az EU-csatlakozásig. In: Majtényi László – Miklósi Zoltán (szerk.): *És mi lesz az alkotmánnyal?* EKINT, Bp., 2004. 9–24. old.

13 ■ László Sólyom: The role of constitutional courts in the transition to democracy, with special reference to Hungary. In: Saïd Amir Arjomand (ed.): *Constitutionalism and Political Reconstruction*. Brill, 2007. 283–314. old. Kritikai elemzéséhez lásd Andrew Arato: *The Adventures of the Constituent Power*. Cambridge UP, 2017. Part II.3.

14 ■ Sólyom László: *Pártok és érdekszervezetek az alkotmányban*. Rejtjel, Bp., 2004. 15–25. old.; Sólyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Osiris, Bp., 2001. 333. old. Kritikai elemzését lásd Tóth Gábor Attila: *Túl a szövegen: Értekezés a magyar alkotmányról*. Osiris, Bp., 2009. 73–75. old.

15 ■ 11/1992. (III. 5.) AB határozat.

16 ■ Sólyom, *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*, 305. old.

17 ■ 23/1990. (X. 31.) AB határozat, Sólyom László párhuzamos véleménye.

18 ■ László Sólyom: The Role of Constitutional Courts in the Transition to Democracy: With Special Reference to Hungary. *International Sociology* 18 (March 2003), 133–161. old. Az alkotmánybíráskodás generációit Louis Favoreu különböztette meg. Louis Favoreu: *Les Cours Constitutionnelles*. Presses Universitaires de France, 1986. Újabb feldolgozásban lásd Louis Favoreu – Wanda Mastor: *Les cours constitutionnelles. Connaissance du droit*. Dalloz, 2011.

választott képviselőtestület fogadhatta volna el – úgy, mint a régió többi posztszovjet államában.

AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG MINT ALKOTMÁNYOZÓ HATALOM

Sólyom László egy másik fajsúlyos álláspontot is képviselt az alkotmányozó hatalomról. Az Alkotmánybíróság történelmi küldetéséről írt és arról, hogy a testület a „jogállami forradalom” paradoxonának letéteményese. A paradoxon abban állt, hogy a formális legalitás talaján forradalmi mértékű változás ment végbe a magyar alkotmányos rendszerben. Az Alkotmánybíróság feladata a „jogállami alkotmánnyal elkezdődött és annak megvalósításában álló békés rendszerváltásban” a „jogalkotás és az Alkotmány összhangjának biztosítása”.¹⁵ Egyik tanulmányában mindezt úgy fogalmazta meg, hogy az Alkotmánybíróság abban a kivételes helyzetben volt, hogy „íratlan alkotmányos elveket, kiegészítő szabályokat hozhatott létre, és kreatív értelmezési gyakorlatot fejleszthetett ki”.¹⁶

A testület elnökeként nem érte be azzal, hogy az Alkotmánybíróság az alkotmányos természetű jogvitákat eldöntő bírói fórum legyen. A kivételes történelmi körülményekre hivatkozva a testületet forradalmi legitimitással próbálta felruházni, és – legalábbis helyettesítő értelemben – alkotmányozó hatalomnak tartotta. Híres formulája a „láthatatlan alkotmányról” ebben a szellemben fogalmazódott.

„Az Alkotmánybíróságnak folytatnia kell azt a munkáját, hogy értelmezéseiben megfogalmazza az Alkotmány és a benne foglalt jogok elvi alapjait, és ítéleteivel koherens rendszert alkot, amely a ma még gyakran napi politikai érdekből módosított Alkotmány fölött, mint láthatatlan alkotmány, az alkotmányosság biztos mércéjéül szolgál; és ezért várhatóan a meghozandó új alkotmánnyal, vagy jövőbeli alkotmányokkal sem kerül ellentétbe. Az Alkotmánybíróság ebben az eljárásában szabadságot élvez, amíg az alkotmányosság fogalmának keretén belül marad.”¹⁷

Ebből a felfogásból következett, hogy a kezdeti években néhány fajsúlyos ügyben az alkotmány paragrafusain túllépve, a szöveg kritikai felülvizsgálata alapján döntött. A legismertebb példa a halálbüntetés eltörlésének indoklása. Ugyanakkor – a szakirodalomban is meggyökeresedett hiedelmekkel ellentétben – a „láthatatlan alkotmányról” kifejtett felfogása és az alkotmányszöveg kritikai olvasata soha nem vált

testületi állásponttá, más alkotmánybírák nem vették át, és néhány év után Sólyom premisszái közül is kikopott.

A „jogállami forradalmi” aktivitás megértését segíti, ha felidézzük az Alkotmánybíróság létrehozásának történeti kontextusát. Az alkotmánybíráskodás bevezetése Magyarországon és a régióban az osztrák-német modellhez igazodott, nem az Egyesült Államok példáját követte. Vagyis a rendes bíróságoktól elkülönült intézmény jött létre *erga omnes* alkotmányértelmezési kompetenciával. Ez a modell tipikusan az autokráciából demokráciába való, éles váltással történő átmenethez kötődik. Ausztriában, Németországban és Olaszországban a totalitarizmus összeomlása után alapították meg (illetve alapították újra) az alkotmánybíróságokat. A spanyol és a portugál testület a Franco- és

a Salazar-rezsim bukását követő rendszerváltáskor jött létre. A harmadik generációba tartoznak a posztszovjet országokban létrehozott alkotmánybíróságok, de ide sorolják az apartheid-rendszer felszámolásakor megalapított dél-afrikai, továbbá a szintén demokratikus átmenet idején létrejött dél-koreai alkotmánybíróságot is.¹⁸

Sólyom László a bíróságoktól elkülönült és törvénymegsemmisítő hatalommal felruházott Alkotmánybíróságot az intézményi hierarchia csúcsának tartotta. Ahogy Hans Kelsen hierarchikusnak írta le a jogi normák rendszerét, élén az alkotmánnyal, úgy lett az ő felfogásában az Alkotmánybíróság az alkotmányos intézményrendszer csúcsa. Nézetének egyik következménye, hogy rendszerében nem jutott hely az alkotmányozó hatalomnak, amit az alkotmányelmélet a legfőbb intézményi formának tart, sokkal inkább, mint az Alkotmánybíróságot. A másik következmény,

hogy írásaiban és döntéseiben a parlament leginkább csak partikuláris érdekek által motivált politikusok gyülekezeteként jelent meg, kevésbé a demokratikus képviselő és deliberáció legfőbb fórumaként. Mivel Sólyom a demokráciának mind a közvetlen, mind a képviselői formáit alacsonyabb rendűnek tartotta az alkotmánybírák elvi megalapozású döntéshozatalánál, ezért az Alkotmánybíróságot tartotta a „jogállami forradalom” egyedüli letéteményesének.

Visszatekintve: talán Bruce Ackermannak lett volna igaza, hogy az új alkotmányos demokrácia alkotmánybírói védelme tévút? Sólyom László álláspontját az intézményi hierarchia csúcsán álló, mintegy alkotmányozói hatalommal rendelkező Alkotmánybíróságról nehéz védeni. A bírói alkotmányvédelem bevezetése azonban elengedhetetlen volt az autokratikus múlt és az átmenetinek tartott Alkotmány miatt. Az Alkotmánybíróság hamar széleskörű szakmai és társadalmi elismertségre tett szert határozatainak súlyával, a jogászai érvelés meggyőző erejével. Ezáltal más intézményekével össze nem vethető szerepet töltött be az alkotmányos kultúra meghonosításában és stabilizálásában.

ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGI ELNÖK PRECEDENSEK NÉLKÜL

A kezdeti határozatok világosan körvonalazták, hogy az Alkotmánybíróság a jogállamiság, az alapvető jogok és a demokratikus hatalommegosztás legfőbb intézményi védelmezője.¹⁹ Az induláskor nemcsak az nehezítette alkotmányértelmezési munkáját, hogy hiányzott a formális értelemben új alkotmány, hanem az is, hogy a testület nem támaszkodhatott sem hazai precedensekre, sem kimunkált hazai jogtudományi fogalomrendszerre.

Sólyom László kiemelkedő szerepet töltött be a kezdeti esetjog kialakításában és formálásában. Elméleti felkészültsége és bírói vezetői ambíciója hozzásegítette, hogy domináns szerepet tölthessen be az ítélkezésben és a testület nyilvános megjelenítésében. Elnökként jól manőverezve állította az alkotmánybíráskodás szolgálatába alkotmánybíró kollégáinak szaktudását.

Kezdetől fogva tisztában volt azzal, hogy az alkotmányszövegben olvasható elvek és jogosultságok értelmezést igényelnek, és ismerte az alkotmányszöveg és az alkotmányértelmezés közötti összefüggést. Egyfelől az írott szövegen alapul az értelmezés, másfelől viszont az értelmezés alakítja a szöveg mindenkori jelentését. Sólyom arra törekedett, hogy az esetjog hozza létre (vagy helyesebben: világítsa meg) az alkotmányos elvek és jogok koherens rendszerét. Bár alkotmányértelmezési módszertana nem volt következetes, vállaltan az alkotmány morális olvasatát preferálta.²⁰

Hazai precedensek hiányában a kezdeti ítélkezés a külföldi alkotmánybírók és a nemzetközi emberi jogi bíráskodás modern standardjaihoz igazodott.

Sólyom László sokszor nem érte be az alkotmányjogi fogalmak és felfogások mechanikus importjával, hanem a saját meggyőződésének és a hazai viszonyoknak is megfelelő recepcióra és adaptálásra törekedett.²¹

A Sólyom-bíróság az emberi méltóság elvét helyezte az alapjogi ítélkezés centrumába. A halálbüntetés eltörléséről hozott ítéletben az emberi méltóság mint morális érték és alkotmányos jog jelenik meg. Sólyom László párhuzamos indoklása kantiánus és keresztény természetjogi alapvetéseket ötvözve hangsúlyozza, hogy az emberi méltóság a jog számára *a priori* érték, a jogosultságok forrása, ezért az Alkotmánybíróság feladata, hogy az emberi méltóság különböző aspektusait alanyi jogként ismerje el és védelmezze. Itt jelenik meg először az emberi méltósághoz való jog kettős funkciója, amit Kis János korábban komparatív (egyenlőségvédő) és nem komparatív (autonómiavédő) funkciónak nevezett.²²

„Az emberi méltósághoz való jognak két funkciója van. Egyrészt azt fejezi ki, hogy van egy abszolút határ, amelyen sem az állam, sem más emberek kényszerítő hatalma nem terjedhet túl, vagyis az autonómiának, az egyéni önrendelkezésnek egy mindenki más rendelkezése alól kivont magja, amelynél fogva – a klasszikus megfogalmazás

19 ■ Az összefoglaló alapmű László Sólyom – Georg Brunner: *Constitutional Judiciary in a New Democracy: The Hungarian Constitutional Court*. The University of Michigan Press, 2000.

20 ■ „A nehéz eseteknél a bíró erkölcsi felfogása jut szerephez.” Sólyom Lászlóval, az Alkotmánybíróság elnökével Tóth Gábor Attila beszélget. *Fundamentum*, 1997/1., 31–46. old.

21 ■ Vö. Catherine Dupré: *Importing the Law in Post-Communist Transitions: The Hungarian Constitutional Court and the Right to Human Dignity*. Hart, 2003.

22 ■ Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* AB Függelék Kiadó, 1986. 36. old.

23 ■ 23/1990. (X. 31.) AB határozat, Sólyom László párhuzamos véleménye.

24 ■ *The State v. T. Makwanyane and M. Mchunu* CCT/3/94, Judgment of 6 June 1995. Lithuania, Case No. 2/98. Judgment of 9 December 1998; Albania, Case No. 65. Judgment of 10 December 1999; Ukraine, Case 11-rp/99. Judgment of 29 December 1999.

25 ■ 8/1990. (IV. 23.) AB határozat

26 ■ 30/1992. (V. 26.) AB határozat

27 ■ László Sólyom: *The Hungarian Constitutional Court and Social Change*. *Yale Journal of International Law* 19 (1994), 222–235. old. Az elmélet összefoglaló kifejtése Ronald Dworkin: *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality*. Harvard UP, 2000.

28 ■ 9/1990. (IV. 25.) AB határozat

29 ■ 28/1994. (V. 20.) AB határozat, 27/1995. (V. 15.) AB határozat

30 ■ Lásd például az AB elnökének 924/I/1996. számú végzését.

31 ■ Kovács Kriszta: *Az egyenlőség felé. A hátrányos megkülönböztetés tilalma és a támogató intézkedések*. L'Harmattan, Bp., 2012. 77–78. old.

32 ■ 64/1991. (XII. 17.) AB határozat

33 ■ 48/1998. (XI. 23.) AB határozat

34 ■ 14/1995. (III. 13.) AB határozat.

35 ■ 4/1993. (II. 12.) AB határozat.

36 ■ Lásd például 35/1994. (VI. 24.) AB határozat, 46/1994. (X.

21.) AB határozat, 22/1997. (IV. 25.) AB határozat, 970/B/1994. AB határozat.

szerint – az ember alany maradhat és nem válik eszközzé vagy tárggyá. (...) A méltósághoz való jog másik funkciója az egyenlőség biztosítása.”²³

Az Alkotmánybíróság a halálbüntetés eltörlésével legalább annyira példát mutatott, mint amennyire példákat követett. Más országokban az alkotmányozó vagy a törvényhozó hatalom döntött az abolícióról. A magyar volt az első bírói testület, amely a véglegesség igényével, alkotmányjogi érvek alapján iktatta ki a jogrendszerből a halálbüntetést. Az emberi méltósághoz való jog alkotmánybírói értelmezése később mintaként szolgált a halálbüntetést szintén alkotmányellenesnek nyilvánító dél-afrikai, albán, litván és ukrán alkotmánybírók számára.²⁴

Az Alkotmánybíróság alapjogvédelmének számos tartópillére import vagy recepció eredményeként jelent meg a magyar jogrendszerben. Az alapjogkorlátozás szükségességi-arányossági tesztje a német és a strasbourgi alapjogi ítélkezésből átvett elemeket tartalmaz. Az általános személyiségi jog és cselekvési szabadság az *allgemeine Handlungsfreiheit* adaptálása ugyanúgy a Német Szövetségi Alkotmánybírók gyakorlatából került át a magyar jogrendszerbe,²⁵ miként az információs önrendelkezési jog, a tulajdonjog és a szociális minimum alkotmányos fogalmi rendszere is. A szólásszabadság határainak meghúzásakor a testület az Egyesült Államok legfelső bírósága *clear and present danger* tesztjének egy változatát dolgozta ki.²⁶ Az egyenlőségi jogok alapelveiben Ronald Dworkin elméletének hatása fedezhető fel.²⁷

„A megkülönböztetés tilalma arra vonatkozik, hogy a jognak mindenkit egyenlőként (egyenlő méltóságú személyként) kell kezelnie, azaz az emberi méltóság alapjogán nem eshet csorba, azonos tisztelettel és körültekintéssel, az egyéni szempontok azonos mértékű figyelembevételével kell a jogosultságok és kedvezmények elosztásának szempontjait meghatározni.”²⁸

Német alkotmányjogi felfogásból származó, de talán világviszonylatban is újdonságnak számító megoldás az egészséges környezethez való jog érvényesítése: az állam nem csökkentheti sem a természetvédelem, sem az épített környezet védelmének jogszabályokkal biztosított szintjét, kivéve, ha azt legitim célok elkerülhetetlenné teszik, és a csökkentés mértéke az elérni kívánt céllal arányos.²⁹

Ugyanakkor, az alapelvek és a fogalmi készlet szisztematikusan igényű kidolgozása ellenére, az esetjog mindvégig Janus-arcú volt. Az Alkotmánybírók soha nem állapított meg alkotmányellenességet a kirekesztéssel, előítéletekkel sújtott, a legérzékenyebb társadalmi csoporthoz tartozók egyenlő emberi méltóságának védelmében. A romák közvetlen és közvetett diszkriminációja rejtve maradt az Alkotmánybírók előtt,³⁰ amely nem szembesítette a törvényhozást a nők egyenlő jogvédelmének kérdéseivel

sem, és inkább a férfiakat sújtó nemi diszkriminációt állapított meg.³¹

Sólyom László két nagyszabású határozatot fogalmazott meg az abortuszról. Nem ment ugyan szembe az inkább *pro choice* közfelfogással és alapvonalaiban fenntartotta az európai összehasonlításban középutas magyar szabályozást, de az első határozatban átvette a Ronald Reagan elnöksége idején megjelent felfogást, miszerint az abortusz betiltásával az embrió és a magzatot megillető alapvető jogok „kiterjesztésének jellege és hordereje csak a rabszolgaság eltörléséhez hasonlítható, de annál is jelentősebb lenne.”³² A második abortusz-határozatban pedig alkotmányos lehetőségként vetette fel a törvényhozás számára, hogy büntetőjogi szankció fenyegetse a terhességet az első trimeszterben megszakítató nőket is.³³

Felemás a mérlegük a meglegházassággal kapcsolatos döntéseknek is. A magyar jogban akár forradalmi újításnak is tekinthető, hogy Sólyom László iránymutatása alapján az Alkotmánybírók előírta az azonos nemű párok élettársi kapcsolatának polgári jogi elismerését. Egyúttal azonban afféle *separate and unequal* státust hozott létre számukra a meglegházasság tilalmával, ami úgymond a természetes különbségekből és a társadalmi tradíciókból következik.³⁴

A Sólyom-bíróság elismerte a lelkiismereti szabadság és az állami semlegesség elvét és kidolgozta állam és egyház elválasztásának alkotmányjogi követelményrendszerét.³⁵ Egyúttal azonban a négy, úgynevezett „történelmi egyház” (katolikus, református, evangélikus, zsidó) számára megannyi privilégiumot biztosított a történelmi hagyományok és társadalmi szokások nevében. Alighanem a „történelmi egyházak” élvezték a leginkább az esélyegyenlőség és a „pozitív diszkrimináció” előnyeit a rendszerváltás után, a kárpótlásról, reprivatizációról és földtulajdon-szerzésről és a tábori lelkészi szolgálatról hozott határozatokban. Az oktatásfinanszírozás ügyeiben, hasonló elvi alapon, minden egyházi iskola kedvezőbb bánásmódra tarthatott igényt, mint az állami, helyi önkormányzati és alapítványi fenntartású oktatási intézmények.³⁶ Ilyen módon az Alkotmánybírók empirikus premisszákat fogadta el, hogy az egyházak történelmi súlya, társadalmi és kulturális szerepe releváns az ügyek eldöntésében, és egyúttal a döntéseivel kivételesen kedvező feltételeket biztosított a preferált egyházak számára.

A Sólyom-bíróság alapjogi joggyakorlatának kettős természete tehát abban áll, hogy egyfelől a magyar jogrendszerben meghonosította az emberi méltóság autonómia- és egyenlőség-elvű koncepcióját és széleskörű védelmet biztosított a politikai és személyi szabadságjogoknak, másfelől viszont előfordult, hogy a saját maga által kimunkált elvekre rácafolva, restriktív nézeteket juttatott érvényre például a nők, a családok, a meleg társadalmi státusát meghatározó ügyekben. Az Alkotmánybíróknak a házasságról, a családról és a vallási közösségekről szóló fejtegetéseiben a tradicionalizmus erős érte-

lemben jelentkezik: a hagyományosnak tételezett modell jogi védelme akkor is indokolt, ha egalitárius elveket sért.

Mi magyarázza ezt a kettősséget? Nyilván sokrétű jelenségről van szó, de talán akkor jutunk közelebb a belső ellentmondás megértéséhez, ha figyelembe vesszük Sólyom László erkölcsi világnézetét. Nevezetesen: a vezetése alatt az Alkotmánybíróság jogfelfogása egy viszonylag progresszív, de nem szekuláris nézetrendszerhez, a Második Vatikáni Zsinat katolikus tanításaihoz állt a legközelebb. A zsinat gyökeres megújulást hozó reformjának java része a *Dignitatis humanae* kezdetű deklarációban olvasható, amely elismeri az emberi méltóságon alapuló sérthetetlen emberi jogokat, az államhatalom kötelességének nevezi, hogy védelmezze és erősítse az emberi jogokat, és kimondja, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság az emberi méltóság része. Az ezt követően elfogadott *Humanae Vitae* kezdetű enciklika viszont a zsinat korábbi reformjaira adott belső reakciót jeleníti meg: megerősíti az egyház ortodox felfogását a házasságról és a családról, a szexuális kapcsolatot csak házassági kötelékben élő férfi és nő között engedi meg, utódnemzési célból, tiltja a „mesterséges” születésszabályozást, a fogamzásgátlást és az abortuszt, akkor is, ha egészségügyi indikációja van. A Második Vatikáni Zsinat dokumentumainak kettősségét a *Dignitatis humanae*-t elfogadtató, de a Zsinat idején váratlanul meghalt reformer XXIII. János pápa és utódja, a *Humanae Vitae* enciklikát megjelentető VI. Pál pápa nézetei közötti súlyos eltérések magyarázhatják. Efféle kettősség tükröződik az induló Alkotmánybíróság ítélkezési gyakorlatában és Sólyom László egyéni indokolásaiban is.

A következtetéseknél azonban indokolt az óvatosság. Először is: Sólyom László nem írt mindenkit kötelező alkotmánybíróági határozatokat pusztán a saját erkölcsi meggyőződése alapján. Nem irányozta elő az abortusz betiltását vagy radikális korlátozását és alkotmánybíró utódaira hagyta a döntést az eutanáziáról és a drogfogyasztásról. Tudta, hogy olyan súlyos erkölcsi dilemmák húzódnak meg az alkotmányjogi kérdés hátterében, amelyek megosztják a modern, plurális társadalmakat, és nem kényszerítette a társadalomra saját meggyőződését.

Másodszor: leegyszerűsítő és félrevezető volna a Sólyom-bíróság tevékenységét aktivizmusnak nevezni. A módszertani — értelmezési és hatásköri — aktivizmus túl komplex és homályos fogalom ahhoz, hogy egy bíróság vagy bíró tevékenységét lehessen vele megcímkezni. Az Alkotmánybíróság helyesen ismerte fel, hogy a nehéz esetekben az alkotmány absztrakt elveinek értelmezése morális értelmezést igényel, de tévútra ment, amikor az alkotmányozó hatalom szerepét is átvette, és akkor is, amikor nem szekuláris igazolás húzódott meg egy-egy döntése hátterében.

Harmadrészt: az Alkotmánybíróság az első három-négy év elteltével érzékelhetően visszafogot-

tabbá vált. Hamar véget ért az az időszak, amikor az alkotmánybírák többsége hajlandó volt az emberi méltóság nevében kitágítani az alapvető jogok határait. Ezért nemcsak a Harmadik Köztársaság két évtizedét, de még a Sólyom László vezette Alkotmánybíróság kilenc évét sem lehet sommásan megítélni.

AZ ALKOTMÁNY ŐRZŐJE

Sólyom László 2005-ben vált ismét meghatározó közjogi szereplővé, amikor az Országgyűlés köztársasági elnökké választotta.³⁷ Megbízatásának öt éve a Harmadik Köztársaság mélyülő válságának és bukásának időszaka. Már a parlamenti választási eljárás is a joguralom hanyatlását jelképezte. Annak ellenére, hogy az Alkotmány titkos szavazást írt elő, a Fidesz frakcióvezetője ellenőrizte a képviselőcsoport minden tagjának szavazólapját, és azokat a képviselőket, akik „rosszul” ikszeltek, visszaküldte a szavazófülkéből, hogy töltsenek ki új szavazólapot.

Az államfői pozícióban Sólyom László ismét igazolta, hogy a joggyakorlat tölti meg tartalommal az az alkotmány szövegét, és a közhatalmi intézmények tényleges hatalma olykor eltérhet az alkotmányban rögzített hatásköröktől. Az Alkotmánynak azt a passzusát, hogy „az államfő kifejezi a nemzet egységét, és örökdió az államszervezet demokratikus működése felett,” úgy értelmezte, hogy az államfő a nemzeti szuverenitás letéteményese és az alkotmány őre.

Államfőként többször került konfliktusba a miniszterelnökkel. A 2006-os politikai krízis idején a megnyilvánulásaival azt igyekezett demonstrálni, hogy a kormánypárt és az ellenzék közötti napi politikai küzdelmek felett áll az államfő politikai és morális integritása. Kritikusai ugyanakkor kifogásolták, hogy a köztársasági elnök afféle alternatív kormányprogram elemeit képviseli: az ellenzék pártján áll, erős kritikával illeti a kormányzat gazdasági tevékenységét, saját külpolitikai programmal jelentkezik, és még a szomszédos országokkal is konfliktusba keveredik. Európai jogi precedens lett abból, hogy amikor Komárnóba tartott egy Szent István szobor avatására, a szlovák hatóságok megállították az országhatáron és nem engedték belépni. Az ügyben később az Európai Unió Bírósága nem fogadta el az Unión belüli szabad mozgás sérelmét kifogásoló magyar álláspontot, mivel a tagállamoknak fennma-

37 ■ Sólyom László: *Egy elnökség lenyomata. Válogatott beszédek és interjúk*. Századvég, Bp., 2010.

38 ■ Magyarország kontra Szlovák Köztársaság, C-364/10, 2012. október 16.

39 ■ 48/1991. (XI. 23.) AB határozat, 36/1992 (VI. 10.) AB határozat.

40 ■ 47/2007. (VII. 3.) AB határozat.

41 ■ David Dyzenhaus: *Legality and Legitimacy: Carl Schmitt, Hans Kelsen and Hermann Heller in Weimar*. Oxford UP, 1997.

42 ■ Sólyom, *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*, 276–81. Lásd még Sólyom László: *Normahierarchia az alkotmányban*. MTA, Bp., 2014.

radt a joguk megszabni a külföldi államfők bejutását a területükre.³⁸

A példák azt mutatják, hogy Sólyom László köztársasági elnökként némiképp eltérően ítélte meg az államfő és a végrehajtó hatalom közötti viszonyt, mint az Alkotmánybíróság elnökeként. A Köztársaság első éveiben komoly hatásköri ütközésekre került sor Göncz Árpád köztársasági elnök és Antall József miniszterelnök között, főképp egyes kinevezési ügyekben és az államfő főparancsnoki jogkörének kérdéseiben. Akkor a Sólyom-bíróság következetesen úgy foglalt állást, hogy az Alkotmány parlamentáris rendszert hozott létre, melyben egyedül a kormány gyakorolja a végrehajtó hatalmat, beleértve a hadügyet, a külügyet és a kinevezési jogköröket is. Az államfő csak kivételesen, a demokratikus jogállam védelmében léphet fel, és akkor sem mint egy megszokott végrehajtó hatalom részese, hanem mint alkotmányos fők és ellensúly.³⁹

Államfőként saját korábbi alkotmánybíróági precedenseitől való eltéréshez járult hozzá, amikor aggályosnak tartotta a korábbi kormányfő, Horn Gyula kitüntetését Gyurcsány Ferenc miniszterelnök javaslatára. Azzal érvelt, hogy Horn nézetei ellentmondanak az alkotmányos értékeknek, mivel nem vizsgálta felül saját 1956-os szerepvállalását, vagyis azt, hogy a szovjet oldalon állt, szemben a magyar forradalmárokkal. Ezért későbbi érdemei ellenére méltatlan a kitüntetésre. Sólyom László az ügy kapcsán az Alkotmánybíróságtól kért absztrakt alkotmányértelmezést az államfői hatalom terjedelméről. Indítványa szerint „az államfő erkölcsi integritása kerülhet veszélybe akkor, ha nem kap érdemi (valódi) döntési jogot” az előterjesztett kitüntetések-ről. Az Alkotmánybíróság mindenben elfogadta az államfői indítványt és kimondta, hogy az államfőnek az alkotmányos értékrend védelmezőjeként érdemi döntési jogköre van, és megtagadhatja a végrehajtó hatalom felől érkező kitüntetési előterjesztéseket.⁴⁰ Új precedensével az Alkotmánybíróság nemcsak a kormányfő hatáskörét értelmezte szűkítően, hanem a saját autoritását is, átengedve a legfőbb alkotmányőri pozíciót a köztársasági elnöknek.

Az államfői vétók terén is némiképp hasonló eltolódás ment végbe. Megválasztása után Sólyom László úgy nyilatkozott, hogy ritkán él majd alkotmányossági vétójogával, inkább csak az általa fontosnak és szimbolikus jelentőségűnek tartott alapjogi sérelmek esetén fordul majd az Alkotmánybírósághoz. Am 2006-ban hirtelen megugrott a vétók száma, és az elnöki ciklus végéig sem előtte, sem utána nem tapasztalt magasságba emelkedett. Az alkotmányossági és a politikai vétók terén a legsűrűbb a 2009-től a 2010-es választásokig tartó időszak volt. Akkor a klasszikus alapjogi tárgyú indítványok (például a szólásszabadság védelme) mellett olyan témákban is egymást érték az alkotmányossági vétók, mint a mezőgazdasági támogatási rendszer, a magánnyugdíj, a gazdasági verseny, a közoktatás és a szövetke-

zetek jogi szabályozása. Az államfő minden elbírált alkotmányossági indítványa sikeres volt: amit alkotmányellenesnek minősített, arról az Alkotmánybíróság kimondta, hogy alkotmányellenes.

Mondhatni, a Harmadik Köztársaság utolsó évében az alkotmányos fékek olyan erősen működtek, hogy már-már megbénították a kormányzati működést. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy Sólyom László, aki az Alkotmánybíróság elnökeként Hans Kelsen és Hermann Heller nyomdokain haladva az Alkotmánybíróságot az Alkotmány legfőbb őrévé nyilvánította, e tekintetben Carl Schmitt álláspontjához került közelebb, azt képviselve, hogy az államfő az alkotmány őre, a legfőbb, szuverén autoritás.⁴¹

Újabb fordulatot a 2010-es országgyűlési választás hozott, a Fidesznek kétharmados többséget biztosítva a parlamentben. Az új Országgyűlés megalakulása utáni néhány hónapban megkezdődött az 1989-es alkotmányos jogrend lebontása alkotmánymódosításokkal és új törvények bevezetésével. Az expressz sebességű és mélyreható változtatások érintették a törvényhozást, a helyi önkormányzatokat, a bíróságokat, az Alkotmánybíróság hatáskörét és személyi összetételét, továbbá az alapvető jogokat, elsőként a médiahatóság felállításával a sajtó- és szólásszabadságot.

Ebben a sorsdöntő időszakban az államfő egy esetben élt alkotmányossági vétóval (a versenytörvény ügyében), és háromszor politikai vétóval (egyszer a kormánytisztviselőkre vonatkozó szabályozás és kétszer az Alkotmánybíróságot érintő módosítások ügyében). A két vétó közötti választásnak az adott súlyt, hogy amikor Sólyom László a politikai vétóval élt vagy egyáltalán nem vétózott, akkor implicit módon úgy foglalt állást, hogy a megszavazott szabályozás alkotmányos. Igaz, többször kedvezőtlen véleményt formált az alkotmánymódosításokról, de a meghatározó ügyekben nem élt a korábban százszázalékos hatékonyságú alkotmányossági vétójogával. Az Alkotmánybíróság kötelező precedenseire hivatkozott, amelyek kizárták az alkotmánymódosítások alkotmányossági felülvizsgálatát. Korábbi államfői aktivitása ugyanakkor épp azt bizonyította, hogy erős érvekkel el tudta érni a precedensek megváltoztatását vagy a tőlük való eltérést. Jogtudósként ugyan ambivalensen viszonyult e kérdéskörhöz, de lehetségesnek tartotta az alkotmánymódosítások érdemi, tartalmi felülvizsgálatát, és kifejezetten helyeselte a módosítások eljárási kontrollját.⁴² A legrosszabb eshetőségre pedig, amikor nincs jogi ellenszere az alkotmánymódosításnak, a morális kritikát: a lemondást tartotta a helyes döntésnek.⁴³

A 2010-es alkotmányos átalakítás idején mint az alkotmány őre nem kínált új receptet az alkotmány-sértő alkotmánymódosításokra és nem választotta a lemondást sem. Alávetette magát a kétharmados parlamenti többség és az Alkotmánybíróság iránymutatásainak, amit korábbi nézeteitől való eltérésként is lehet értelmezni. Bíráói szerint ezzel Sólyom László asszisztált az alkotmányosság elveivel ellentétes Alap-

törvény és egy autokratikus jogrend kialakításához. Az érem másik oldala viszont az, hogy többször kifejtette rosszálló véleményét a kiépülő új rendszerről, és 2013-ban, a negyedik alaptörvény-módosítás után végleg leszámolt azzal az illúzióval, hogy az új rendszerben megőrizhetők az 1989-es alkotmányozással és a rendszerváltás utáni Alkotmánybíróság esetjogával elismert és kibontott alkotmányos értékek.⁴⁴ Mindenesetre az új pártállam vezetője, Orbán Viktor nem lehetett elégedett államfői tevékenységével, mert nem az újraválasztását javasolta, hanem Schmitt Pált jelölte a következő államfőnek.

ÖSSZEGEZÉS

A Harmadik Köztársaság alapítói közül Sólyom László munkássága formálta a legjelentősebben a magyar jogrendszert. Jogtudósként a szovjet típusú autokráciából a modern demokráciába való koordinált átmenetet preferálta, és arra törekedett, hogy Magyarország megtalálja helyét a fejlett jogrendszerű európai országok között. Az Alkotmánybíróság alapító elnökeként példátlan bírói vállalkozás intellektuális és operatív vezetője volt. Alkotmánybíró kollégáinak közreműködésével, számottevő hazai előzmények nélkül, bevezette a magyar jogrendszerbe az alapvető jogok, a jogállamiság és a hatalom-megosztás fogalmi rendszerét és meghonosította az alkotmánybíráskodás precedensalapú eljárási, módszertani technikáit. Az egyenlő emberi méltóság jogi elismerése, a szabadságjogok védelme, a jogállamiság garanciáinak kidolgozása, a parlamentáris kormányforma preferálása és az egészséges környezethez való jog alapjainak lefektetése olyan szellemi teljesítmény, ami nemcsak a hazai történelmi távlatban páratlan, de nemzetközi összehasonlításban is figyelemre méltó.

Vita tárgya azonban, hogy megtalálta-e a jogelvek legjobb alkalmazásait és a legcélravezetőbb alkotmányos eszközöket a Harmadik Köztársaság felemelkedése és hanyatlása idején. Jól látta, hogy az 1989-es Alkotmány tartalmában teljes demokratikus alkotmány. A kellenél kisebb jelentőséget tulajdonított azonban az eljárási hiányosságnak: a rendszerváltás után az Alkotmány demokratikus megerősítésére lett volna szükség egy alkotmányozási eljárásban.

Óriási pozitívum, hogy a kezdeti években a Sólyom László vezette Alkotmánybíróság jogállami keretek között tartotta az átmenetet, az alkotmányosságot stabilizáló szerepet töltött be, és integrálta Magyarországot az alkotmánybíráskodás és az emberi jogi bíráskodás modern transznacionális rendszerébe. A jogfejlődés árnyoldalai közé tartozik viszont, hogy az alkotmány morális olvasata olykor az alkotmányszöveg ignorálásába fordult át, és a szekuláris ítélkezés súlyos ügyekben csorbát szenvedett az alkotmánybírói elnök vallás erkölcsi nézetei miatt.

A Harmadik Köztársaság bukása bonyolult történet. Nagy hiba az első Alkotmánybíróság aktivitását

is hibáztatni az autokratikus fordulatért. Összehasonlításként, a lengyel alkotmánybíróságnak soha nem volt olyan karizmatikus vezetője és nem dolgozott ki olyan gazdag esetjogot, mint a magyar, mégis hasonlóképp hatástalanította az ottani alkotmányellenes fordulat.⁴⁵ A demokrácia hanyatlása nem a Sólyom László vezette alapjogvédő alkotmánybíráskodás folyamánya. Nem Sólyom László köztársasági elnök vezette be a mai autokráciát. Antidemokraták tudatos rombolása, alkotmányos intézmények diszfunkcionális működése, politikai polarizáció, a civil társadalom gyengesége, gazdasági és társadalmi válságok és globális tendenciák bonyolult folyamatai vezettek ahhoz, hogy a demokratikus jogállam Alkotmányát az Alaptörvény autokratikus berendezkedése váltsa fel. A válságban az Alkotmány nagyon törékenynek bizonyult, különösen az aránytalan választási rendszer és az egyszerű alkotmány módosítási szabály kombinációja miatt.

Az autokratikus fordulat kivitelezői Sólyom Lászlóra mutatgatva ígérték a „jurisztokrácia” eltörlését és a parlamenti szuverenitás megerősítését, de nemcsak az alkotmánybíráskodást változtatták az autokratikus rendszert legitimáló, represszív intézményes gyakorlattá, hanem a szerény demokratikus parlamentáris hagyományokat is felszámolták, és az államfői tisztséget a miniszterelnök pecsétnyomójának funkciójává silányították.

Kisebb és nagyobb téves döntései ellenére Sólyom László polgárt, jogtudóst, alkotmánybírói elnököt és köztársasági elnököt mindvégig az alkotmányos demokrácia oldalán, és nem a támadói között találjuk. Ám a sólyomi *oeuvre* elemeiből — miként a legtöbb komoly szellemi ember esetében — nem rajzolódik ki teljesen koherens kép. A barokk harmónia csak megközelíthető, de elérhetetlen ideál. □

43 ■ A nehéz eseteknél a bíró erkölcsi felfogása jut szerephez. Sólyom Lászlóval, az Alkotmánybíróság elnökével Tóth Gábor Attila beszélget. *Fundamentum*, 1997. 1. szám, 34. old.

44 ■ Az Alkotmánybíróság többé nem az alkotmányvédelem legfőbb szerve. Sólyom László volt köztársasági elnökkel Kovács Kriszta beszélget. *Fundamentum*, 2013. 1. szám, 19–30. old.; László Sólyom: *Das Gewand des Grundgesetzes. Zwei Verfassungssikonen — Ungarn und Deutschland*. Berliner Wissenschafts-Verlag 2017.; László Sólyom: *The Rise and Decline of Constitutional Culture in Hungary*. In: Armin von Bogdandy – Pál Sonnevend (eds.): *Constitutional Crisis in the European Constitutional Area. Theory, Law and Politics in Hungary and Romania*. Beck Hart Nomos, 2015. 5–32. old.

45 ■ Wojciech Sadurski: *Poland's Constitutional Breakdown*. Oxford UP, 2019.

TÖRTÉNELMI LECKE MINDENKINEK*

PATRICK GEARY

Mai mondandóm – személyes megfontolásaimból merítve – arról szól, hogyan értelmezzük a történelemnek a nagyközönség számára betöltött szerepét. Időnként azt kérik tőlünk, hogy szakértelmünket – diszciplinánk határain túllépve – osszuk meg a nagyközönséggel. Ez vonzó javaslat is lehet. Csábító lehetőség, és teljesen helyénvaló, hogy nyilvános előadásokkal, sikerkönyvekkel és az interneten terjedő videókkal ne csak a kollégákhoz és diákjainkhoz, hanem a szélesebb közönséghez is szóljunk. Végül is az egyetemeket és a kutatóintézeteket – adójával – a nagyközönség tartja fenn, és kötelességünk, hogy cserébe valami értékeset nyújtsunk. Arra viszont gondosan ügyelnünk kell, nehogy hamis képet fessünk a szakmánkról, csak hogy elnyerjük hallgatóságunk tetszését. Ma este ezzel kapcsolatban két különös veszélyre hívom fel a figyelmet, az egyiknek a „Történelmi tanulságok”, a másiknak „Az eredet bálványa” nevet adom. Élete vége felé a nagy francia történész, Marc Bloch mindkettővel foglalkozott.

A történetírás közszolgálatára hosszú történetre tekint vissza. Egészen a XIX. századig a történelem művelése a teológia vagy a filozófia – közelebről az etika – integráns része volt. Az ókortól kezdődően és végig a középkorban a történelmi tanulságokat hagyományosan az életet szolgáló leckének tekintették: a középkori szerzők az isteni gondviselés tetteit mutatták fel történelmi munkáikban, az ókori, középkori és kora újkorai történészek pedig arra tanították olvasóikat, hogyan ismerjék fel és hogyan kövessék az elmúlt idők embereinek erényeit, és hogyan kerüljék el az ő bűneiket.

A XIX. század elejétől kezdve a történészek elkülönítették a maguk munkáját a teológusokétól és a moralistákétól, miáltal a történelem és a történészek szerepe már nem az, hogy a gondviselésre, az etikára és az illő viselkedésre nézve vonjanak le tanulságokat, ugyanakkor egyre szorosabb kapcsolatba kerültek a politikával és a nemzettel. Ezt a nemzeti ideológiák felemelkedésével összefüggő folyamatot sok történész követte nyomon – köztük magam is –, a történetírás és az ideológia közti szoros kapcsolatot vizsgálva. Nagyon röviden: abban az időszakban, amikor a régóta létező államok, például Franciaország, de

az Orosz, a Habsburg- és az Ottomán Birodalom területén élő feltörekvő nemzetek is mind azon igyekeztek, hogy a társadalmi választóvonalakon átvélő összetartást teremtsenek; kimagasló közszereplőknek számítottak, sőt olykor nemzeti hőökké lettek azok történészek, akik a jelen nemzeti törekvéseit vissza tudták vetíteni a régmúltba, a középkorba vagy akár még az antikvitásba is.

Gondoljunk csak Nicolae Bălcescu (1819 – 1852) Romániában, aki egy személyben volt nemzeti romantikus katona, újságíró, az 1848-as havaselti forradalom vezére és nagy tisztelettel övezett történész. Ugyanígy a messzi Portugáliában Alexandre Herculano (1810–1877), a portugál romantikus mozgalom egyik vezéralakja, szellemi nagyság, a portugál és brazil liberális és antiklerikális értelmiség hőse, akinek a belémi Jerónimos-kolostorban látható nagyszerű síremlékét közadakozásból állították fel.

Franciaországban François Guizot (1787–1874) történészként és politikusként egyaránt nagy hírnevet szerzett, volt oktatási miniszter, sőt miniszterelnök is – és Párizs híres Père Lachaise temetőjében helyezték végső nyugalomra. Jules Michelet (1798–1874) még nála is híresebb történész lett, mivel figyelme középpontjában nem a királyok és a dinasztiák, hanem a nemzet állt. Mint maga mondta: „Az én hőszám a nép.” Diszes síremlékét nemzeti közadakozásból emelték, amelyhez országszerte hozzájárultak az adományozók. Itáliában híres történész lett például Cesare Balbo (1789–1853), aki megteremtette a középkori Itália történelmét, és megírta a Barbarossa Frigyes császárral bátran szembeálló olaszok történetét – mintegy előképeként az itáliai felszigeten a XIX. században az osztrákokkal szemben tanúsított ellenállásnak. Thomas Babington Macaulay (1800–1859) angol történész, aki Anglia történetéről írott művében (*History of England*) a nyugati civilizáció és haladás felsőbbrendűségét hangsúlyozta, magas hivatalt töltött be mint hadügyminiszter és főhadbiztos – és a westminsteri apátságban, a költők társaságában kapott díszsírhelyet.

E férfiak mind (és mind férfiak voltak) olyan nemzeti vezéralakok lettek, ami messze túlszárnyalja a mi nemzedékünk történészeinek képzelőerejét. Megbecsültségüket annak köszönheték, hogy megteremtették a nacionalista eszmény magvát, és Walter Scott romantikus regényeinek mély hatásáról árulkodó műveikben megalkották nemzetük régmúltját a fogékony és lelkesedéstől fűtött nemzeti közönségnek.

* ■ Lessons of History, the Idol of Origins, and the Seduction of Public History. A kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem konferenciáján, 2022. november 12-én tartott előadás szövege. Angolból fordította Wessely Anna.

Manapság kevés az olyan történész, vagy talán nincs is, aki ahhoz fogható nyilvános tömjénezésben részesülne, mint a XIX. századi elődök. Nekünk aligha állítanak közadakozásból emlékműveket, rólunk nemigen neveznek el még életünkben vagy halálunk után hajókat – mint egykor Herculanóról. Minél jobban professzionalizálódott a történetírás, és hangsúlyozta a levéltári elsődleges források kutatását, nem titkolva mélységes szkepszisét a romantikus történészek spekulációi és olvasóikra gyakorolt érzelmi vonzereje iránt, annál tudományosabbak lettek és koncentráltak egyre szűkebb területekre a történeti munkák. Minél szakszerűbbek voltak, annál szakosodottnak kellett lennie a közönségüknek is – ezzel együtt a XX. század folyamán a történésznek a mai társadalomban játszott szerepe szintén gyökeres változáson esett át.

Mégis csábít a gondolat, hogy olyan történeti munkákat írjunk, amelyeknek széles, lelkes közönsége lehet, amely továbbra is azt sürgeti, hogy mondjuk meg, mit jelent a múlt a jelen számára. Röviden át szeretném tekinteni, milyen veszélyeket rejt, ha válaszolunk erre a sürgetésre.

I. A TÖRTÉNELMI TANULSÁGOK

Noha manapság a politikai vezetőket a politológiában, a közgazdaságtanban, a pszichológiában vagy a nemzetközi kapcsolatokban jártas tanácsadók hada veszi körül, a jövőre vonatkozó döntések valójában még mindig a múlt értelmezésén alapulnak. Ashton Carter, az Egyesült Államok volt hadügyminisztere, aki a múlt hónapban váratlanul elhalálozott, egyetemi tanulmányai kezdetén fizikát és középkori történelmet hallgatott a Yale Egyetemen. Ő a következőképpen indokolta, miért fontos a történelem: „A valóságos világban a döntéshozók többségét a történelem abban segíti, hogy kigondolják, hogyan boldoguljanak valamilyen helyzettel. Adott különös körülmények közepette felteszik a kérdést: ez most miben hasonlít ahhoz, amit korábban tapasztaltam, láttam, vagy amiről olvastam?”

Ez kétségkívül így van, függetlenül attól, hogy a döntéshozók a régmúltra gondolnak-e, vagy saját friss tapasztalataikra. Am ha nem járnak el különös gondossággal, akkor a múltból meríthető tanulságok keresése halálos csapdába csalhatja őket. Amikor az Egyesült Államok 2003-ban megtámadta Irakot, Bush elnök, Richard Cheney és Donald Rumsfeld hadügyminiszter kétségkívül azzal számolt, hogy az a háború az 1991-es első iraki háború megismétlődése lesz, amelyben az Egyesült Államok vezette koalíció leverte és két hónapon belül kiűzte Kuvaitból az iraki hadsereget. A koalíció összesen 354 embert veszített (ebből 143-at baleset ért, 44-et baráti találat, Irak vesztesége viszont kb. 26 000 halott és 75 000 sebesült volt).

Mint ma már mind tudjuk, a történelem nem ismétlődött meg a közel kilenc éven át dúló második iraki háborúban, amelynek végeredménye Irak

összeomlása, óriási káosz és lázadó csapatok szerveződése, valamint az iszlám terrorizmus új, halálos formáinak megjelenése lett; az Egyesült Államok vezette koalíció vesztesége 4825 halott volt, az iraki hadsereg, a felkelők és a civil lakosság együttesen kb. 110 600 embert veszített, a terjedő erőszak és a politikai instabilitás pedig azóta is tart az egész régióban, noha annak idején Bush bejelentette, hogy a szövetségesek „teljesítették küldetésüket”.

2014 február–márciusában Oroszország lerohanta és elcsatolta a Krim-félszigetet, továbbá gyakorlatilag elfoglalta a Don-medence jó részét. Ez a gyorsan végrehajtott művelet 3 katonára és 2 civil életébe került. Vlagyimir Putyin ez év februárjában feltehetően a történelem megismétlődésére számított, gyors és szinte ingyen megszerezhető győzelemre, amikor belevágott a „speciális katonai műveletbe” Ukrajna többi területén. Ahogyan az amerikaiak iraki kalandja idején, a történelem ezúttal sem ismételte meg önmagát.

A végső kimenet persze még bármi lehet, de Oroszország súlyos vereséget szenvedett, amikor megpróbálta bevenni Kyivet, keleten beleütközött Ukrajna ellenállásába, amely utóbb hatalmas részeket foglalt vissza az oroszok által korábban elfoglalt területekből, megsemmisített számos orosz egységet és hadifelszerelést, és gyakorlatilag kiiktatta a fekete-tengeri orosz flottát. Az oroszok hadi veszteségét – beleértve a Wagner-csoport zsoldosait – 100 000 főre becsülik, míg Ukrajna is nagyjából 100 000 katonát és több mint 7000 civil lakost veszített. Oroszország megérte, hogy hadseregét megalázták, gazdaságát elvágták legjobban fizető üzletfeleitől, és legképzettebb polgárainak tízezrei menekültek el saját hazájukból.

Vajon az amerikai és az orosz döntéshozók félreolvasták volna a „történelmi leckéket”?

Vannak másféle, a régmúlt „történelmi tanulságain” alapuló politikai álláspontok is, a legnyilvánvalóbb példa számos politikus és politikai mozgalom reakciója a menekültek legutóbbi beáramlására – többségük Irak és Afganisztán megszállása és az erőszak Szíriába való áttérjedése elől menekült. Ekkor a politikusok az ókori Rómát érő barbár támadásokat és a Római Birodalom bukását emlegették.

Például 2011-ben Gert Wilders holland politikus Róma 410-es kifosztásához hasonlította az Európába érkező bevándorlási hullámot:

„Ha Európa elbukik, akkor azért, mert már nem hisz civilizációja felsőbbrendűségében. A saját ostobasága miatt bukik el, mert azt hiszi, minden kultúra egyenlő, vagyis semmi okunk, hogy a saját kultúránk megőrzéséért harcoljunk.”

Marine Le Pen francia populista politikus hasonló összevetéssel élt:

„Ha semmit nem teszünk, akkor a migránsok beáramlása olyan lesz, mint a barbároké a IV.

században, és a következmények is ugyanolyanok lesznek.” (Az évszázadot elvétette, de ez talán nem meglepő.)

Boris Johnson volt brit miniszterelnök is Róma múltjában keresett magának történelmi leckét: „A Birodalom már képtelen volt őrizni a határait: már mindenütt ott voltak a keletről érkezők – és így léptünk be a sötét középkorba.”

Vajon hordoz e példák bármelyike történelmi tanulságot? Képzettebb történészek elláthatták-e volna jobb információkkal Busht vagy Putyint, mielőtt belevágtak a második háborúba? Jó volna-e, ha a Római Birodalom bukásának ismeretében a történészek tanácsokat adnának az európai államoknak, milyen legyen a menekültpolitikájuk? Nagy a kísértés, különösen akkor, amikor újságírók vagy politikusok kéri fel őket, hogy a múltból való tudásuk fényében nyilatkozzanak a jelenről. És ezt némely hivatásos történész a nyilvánosság reflektorfényében sütkérezve meg is teszi. Például Niall Ferguson, a Harvard korábbi professzora, ma pedig a Stanfordi Egyetemhez tartozó Hoover Intézet vezető kutatója, valamint saját megítélése szerint „a világ egyik legjobb történésze”, aki a 2015. november 15-én a párizsi Bataclan színházbeli mészárlásról szólva Gibbont idézte arról, hogyan fosztották ki a gótok Rómát: „Az elszabadult indulatok órájában, amikor minden szenvedély felizzott, és minden fék eltűnt, [...] a rómaiak kegyetlen mészárlásnak estek áldozatul [...], a város utcáit holttestek borították [...]. Ha a barbárok ellenállásba ütköztek, akkor a válogatás nélküli mészárlás kiterjedt a gyengékre, az ártatlanokra és a védtelenekre is.”

Ferguson az idézethez hozzáfűzi:

„Hát nem pontosan így írhatók le azok a jelenetek is, amelyeknek azon a pénteki napon Párizsban tanúi lettünk? Félelmetesen hasonló folyamatok pusztítják ma az Európai Uniót, jöllehet, kevesen vagyunk, akik hajlandók elismerni, mivel van

dolgunk. Akárcsak a Római Birodalom az V. század elején, Európa is pusztulni hagyta védműveit. Minél nagyobbra nőtt gazdagsága, annál jobban zsugorodott katonai ereje – az önbizalmával egyetemben. Dekadenssé lett bevásárló központjaiban és sportarénaiban. Ugyanakkor kitért a kapuit az idegenek előtt, akik megirigyelték gazdagságát, de nem kívánták feladni őseik hitét.”

Így közöljék-e a történészek „a történelmi tanulságokat” a nagyközönséggel? Az volna a közönséghez szóló történész szerepe, hogy a jelenbeli katasztrófát könnyedén a régmúlt-hoz hasonlítva nyújtson segítséget a bevándorlási-ellenes politikának? Nem hiszem, még akkor sem, ha egyes történészek a nyilvánosság elé lépve sikert arathatnak, ha – mint a XIX. században – olyan egyszerű kis történeteket mesélhetnek el, amilyeneket a közönség hallani szeret. Így gondolta a nagy francia történész és partizán, Marc Bloch is, aki a nácioknak esett áldozatul. Bloch egyáltalán nem tartotta magát távol a kortárs világtól, se tetteiben, se szavakban. Az első világháborúban kapitányi rangban szolgált a fronton, a másodikban az ellenálláshoz csatlakozott – amiért végül is az életével fizetett. Megírta az első világháborúban szerzett tapasztalatait és Franciaország gyors összeomlását a második világháború idején. Am egyáltalán nem próbált felületes párhuzamot vonni a múltbeli németek és azon német hadsereg között, amellyel 1939-ben honfitársaival együtt szembefordult. *La Déposition d'un vaincu* című munkájában írta:

„Ami gyenge felkészültségünket illeti, írjuk-e ezt a történetírás számlájára? Egyesek szerint igen. »Azt kell-e gondolnunk, hogy a történelem becsapott minket?« Normandiában ottlétünk utolsó óráiban, vereségünkötől lesújtva ezeket a szavakat hallottam egy fiatal, a katonaiskolából épp csak kikerült tiszt szájából. Ha azt a történelmi oktatásnak nevezett dolgot vontam kétségbe, amit ott kapott, akkor igazat adok neki. Ám az nem a történelem volt, hanem annak a történettudo-

„Ami gyenge felkészültségünket illeti, írjuk-e ezt a történetírás számlájára? Egyesek szerint igen. »Azt kell-e gondolnunk, hogy a történelem becsapott minket?« Normandiában ottlétünk utolsó óráiban, vereségünkötől lesújtva ezeket a szavakat hallottam egy fiatal, a katonaiskolából épp csak kikerült tiszt szájából. Ha azt a történelmi oktatásnak nevezett dolgot vontam kétségbe, amit ott kapott, akkor igazat adok neki. Ám az nem a történelem volt, hanem annak a történettudo-

mánynak a szöges ellentéte, amire a történetírás ma törekszik.”

Szemben a fiatal tiszttel, sőt a nagyközönséghez szóló történetírás (*public history*) olyan önjelölt képviselőivel, mint Ferguson, Bloch tudta, hogy „a történelem lényegében a változás tudománya. Tudja és tanítja, hogy nincs két pontosan egyforma esemény, mert azok a körülmények, amelyek közt bekövetkeznek, sohasem azonosak.” A történelem nem ismétli önmagát, sőt – mint az amerikai humorista, Mark Twain megjegyezte – még csak nem is feltétlenül rímél rá. Ha van mit tanulnunk a történelemből, akkor sem úgy, hogy szemügyre vesszük a régi eseményeket, és feltételezzük, hogy ami a múltban bekövetkezett, az ismétlődik majd meg a jövőben. Az Egyesült Államok óriási bánata árán tanulta ezt meg, és úgy tűnik, Oroszország is kezdi lassan megtanulni ugyanezt a leckét. A római birodalmi rendszer összeomlása Nyugat-Európában összetett, hosszú távú folyamat volt. Hogy ebben milyen szerep jutott a különböző barbár népeknek, már régóta vita tárgya, és kétségkívül az is marad. Arra viszont semmi sem utal, hogy a felfegyverzett barbár seregek jelenlétét az V–VI. századi Római Birodalomban iránymutatásnak kellene tekintenünk abban, hogy az európai nemzetek hogyan bánjanak a kontinensünkre érkező menekültekkel.

Milyen „történelmi tanulságokkal” szolgálhat kortársainak a hivatásos történész? Azt hiszem, itt is van mit tanulnunk Marc Blochtól, akit nem a történelem tanulságai foglalkoztattak, mint inkább az, hogy történészként ő maga milyen tanulságokkal gazdagodott:

„A történetírás és a történelemtanítás a mesterségem közel 34 éve. Arra ösztönzött, hogy végiglapozzam különböző korok számtalan dokumentumát, hogy amennyire csak tudom, megkülönböztessem a valódit a hamistól, hogy mindent gondosan szemügyre vegyek és megfigyeljek. A kritikus megfigyelésnek és reményeim szerint az őszinteségnek ugyanarról a szokássá vált gyakorlatáról van szó, amelyet azon tragikus események tanulmányozásában is igyekeztem alkalmazni, amelyekben egy kicsit magam is részt vettem.”

Történészként hozzájárulhatunk a mai problémák – háború és béke, globalizáció és nacionalizmus, terrorizmus és emberi jogok, környezeti válság, népességmozgások és kulturális változás – megoldásához, bár nem annyira a múltból szerzett ismereteinkkel, mint inkább azzal a tudásunkkal, hogy hogyan kutatható a múlt. Szakmánkban elsajátított készségeink a következők: hogyan kutassunk és figyeljünk meg kritikusan, hogyan vegyük észre a változást, a múlt és a jelen közti különbségeket, sőt Marc Bloch nyomdokaiban az is, hogyan vonjuk le őszintén a következtetéseinket és cselekedjünk nekik megfelelően.

II. AZ EREDETMITOSZOK

Ha viszont a történészek nem a múltból szerzett tudásukkal szolgálják a jelen társadalmát, hanem inkább a bizonyítékok elemzésének, igaz és hamis megkülönböztetésének és a független és kritikus gondolkodásnak a képességével, akkor történelmi tudásunk tartalmának miféle szerepe lehet egyáltalán? Hogyan alakítja a jelent mindaz, amit a múltból feltárunk? Van egy terület, ahol a mai társadalom egyre nagyobb érdeklődéssel fordul a történelem felé. Nem azért, hogy megjósolhassa a jövőt, hanem hogy megválaszolhassa az identitással kapcsolatos alapvető kérdéseket: Kik vagyunk mi mint egyének, népek, nemzetek? Ezekre a kérdésekre már a XIX. század romantikus történészei is igyekeztek válaszolni, ám radikális változásokkal jellemezhető korunkban újra előkerültek, és a közönség ismét igényt tart a történészek részvételére. Mára a fenti kérdéssor egy gyökeresen más jellegű dimenzióval is kiegészült. Az utóbbi két évtizedben ugyanis a genetika rendkívüli fejlődésen ment keresztül, s ennek láttán a történészek mellett egyre inkább a genetikusoktól is azt várják, hogy mondják meg az egyéneknek is, a nemzeteknek is, kik ők valójában. Mivel jelenleg magam is egyik vezető kutatója vagyok egy kiterjedt kutatásnak, amely a genetikát, a régészetet és a történelmet összekapcsolva tanulmányozza a Kárpát-medence népességében a IV–IX. században bekövetkezett változásokat, különösen érzem a sürgetést, hogy vegyek részt ebben a vállalkozásban, amelytől elsősorban azt várják, hogy megválaszolja az itt élő különböző népek eredetét firtató kérdéseket.

Természetesen értékes eredményeket ígér az európai populációk története. A régészeti, izotópos és genomikai adatokat felhasználó újabb tanulmányok elmélyítették tudásunkat az eredetükről és vándorlásaikról, ami már oly régóta tudományos viták tárgya. A genomikai kutatásnak köszönhetően ma már tudjuk, hogy a Közel-Keletről és Anatóliából kiindulva nemcsak a mezőgazdasági technológia terjedt el a Földközi-tenger medencéjében és Nyugat-Európában, hanem tényleges földművelő populációk is.

Még nem tudjuk, mit jelentett ez a terjeszkedés az őslakosoknak, hogy békés volt-e, vagy rettenetes erőszakkal ment végbe. A brit tudósok évtizedeken át vitatkoztak azon, hogy a római Britannia átalakulása angolszász Angliává hogyan történt: a hatalomra kerülő elit asszimilálta a bennszülött lakosságot egy új, a kontinensen ismert társadalmi formába, vagy pusztán az eszmék és kulturális gyakorlatok átadásának eredménye volt, vagy pedig annak volt köszönhető, hogy férfiak és nők tömegesen vándoroltak át a szárazföldről a szigetre?

A genetikai adatok mindinkább egy új populáció valódi, tömeges beáramlását jelzik, még ha ez sok esetben nem járt is együtt azzal, hogy a jövevények kiirtsák az ott élő népességet.

A mi kutatásunk az avarok hátterének tisztázására törekszik. Az avarok elfoglalták a Kárpát-medencét a VI. század végén, és egy új államformát alakítottak ki, a kaganátust, amely egészen a IX. század kezdetéig uralta a régiót. Kik voltak ők? Az az igazság, amit a törökök mondtak a bizánciaknak? Hogy az ő sztyepei birodalmukból származó lázadók voltak, akik azért vették fel az avar nevet, mert az a szomszéd népeket rettegéssel töltötte el? Vagy inkább a kelet-közép-ázsiai Zsuanzsuan (Rouran) Birodalom túlélőinek egy csoportját alkották, akik sebesen átszárguldtak a sztyeppén Európába? A genomikának köszönhetően ma már tudjuk, hogy az utóbbi az erősebb hipotézis.

A „szlávok homályos eredetéről” is régóta vitakoznak. Az etnogenezis hívei szerint a Duna limes mentén élő bennszülött populációk átalakulásával jöttek létre, és a VI–VII. század folyamán újfajta, radikálisan decentralizált politikai és társadalmi szervezetet hoztak létre. Mások szerint nem pusztán kulturális átalakulás ment végbe, hanem jelentős népesség is beáramlott északról és keletről. A balkáni genetikai mintázatok longitudinális vizsgálata azt jelzi, hogy a később szlávoknak nevezett csoportokban jelentős változás történt nemcsak az anyagi kultúra és a társadalomszervezet terén, hanem e csoportok genetikai hátterében is. Az új megközelítések nemcsak egyszerűen megválaszoltak néhány régi kérdést, hanem mélységében is bevilágítottak a régmúltba; az egyre összetettebbnek mutató múltra utaló bizonyítékok viszont új kérdések és kihívások elé állítják a történészeket.

Am hangsúlyoznunk kell, hogy ezek a kutatások mind a régmúltba vetnek fényt, sem nem a jelen leírásai, sem nem jövőtervek. Ennek ellenére, sajnos, a szélesebb publikum arra buzdítja a kutatókat, a történészeket és a genetikusokat egyaránt, hogy menjenek túl ezen, és mint már a XIX. században is, feltárt eredetük alapján határozzák meg a régióban élő népességek lényegét.

Romániában hosszú ideig folyt a ma már többé-kevésbé abbamaradt vita, hogy a románok vajon Traianus hódító légiosainak büszke leszármazottjai, vagy pedig a rómaiak előtt ott uralkodó dákok nem kevésbé büszke leszármazottjai. A szomszédos Magyarországon sajnos ismét ideológiai kérdéssé vált a magyarok eredetének hosszú történetre visszatekintő kutatása. Mindannyian tudjuk, hogy Julianus barát, látván a különbségeket a magyarok nyelve és szokásai, illetve szláv, germán és neorómán szomszédai nyelve és szokásai között, 1235-ben elutazott Magna Hungariába (valószínűleg a mai Baskíria területére), hogy megtalálja az őshazát, és felvegye a kapcsolatot a távoli rokonokkal.

Ma ez az őskeresés új, ideológiailag áthangolt formát mutat. A honfoglaló magyarok egy nagyobb finnugor populációhoz tartoztak-e, vagy pedig a mai

közép-ázsiaiakkal szoros rokonságban álló populációk utódai voltak? Új jövevények voltak-e ezen a vidéken, vagy valójában ugyanahhoz a néphez tartoztak, amelyhez korábban a hunok és avarok, netalán ugyanannak a vándornépességnek a második hullámát alkották? Az efféle kérdések érthetőek, de egyszerűen problematikusak, és azok az újabb kutatások, amelyek megpróbálták eldönteni őket, ellentmondásosak és olykor tendenciózusak is. Egy nemrégiben készült kutatás szerint, amelyet Fóthi Erzsébet vezetett, a honfoglaló magyarok a hun–törk, finnugor népek, a kaukázusi populációk és a kelet-európai sztyeppén élő szlávok genetikai keverékét alkották.

Ez azonban nem akadályozta meg Török Tibort és munkatársait abban, hogy kinyilvánítsák a hunok, az avarok és a magyarok közös eredetét. Mint ahogy Kásler Miklóst sem abban, hogy III. Béla király Y-kromoszómájának szekvenálása alapján kijelentsék, hogy az Árpád-ház tagjai határozottan eurázsiaiak, és nem finnugorok voltak.

Mindez nem volna gond, ha e tanulmányok vagy nyilatkozatok kizárólag a magyarok eredetét érintenék. A mai Magyarország felszított nacionalista légkörében azonban az egykori honfoglaló magyarok és a régió korábbi sztyepei birodalmi közti viszony ismét politikai ügy, amelyre még egy új intézmény is épül. A jelenlegi kormány létrehozta a Magyarságkutató Intézetet, amelynek feladata a Kárpát-medence IX. századi magyar meghódítását megelőző időknek, a magyar nép eredetének, magának a honfoglalásnak és a középkori Magyarország történetének a kutatása.

Hogy ez miért nem mindegy, kiderül Orbán Viktornak, Magyarország miniszterelnökének a kinyilatkoztatásaiból. 2028-ban a Türk Nyelvű Államok Együttműködési Tanácsa 6. csúcstalálkozóján kijelentette, hogy „a magyarok a hun Attila kései leszármazottainak vallják magukat” és a „hun–törk eredet bázisán állnak”. Amikor a kirgiz elnökkel tárgyalt Biskekben, közölte vele: „Magyarország őrzi eredete emlékét. Európa a legkeletibb nyugati népek vél bennünket, de ugyanakkor idegennek is tart, mert nincsenek ott rokonaink. Magyarország törődni fog kulturális gyökereivel.”¹

A múlt efféle ideológiai indíttatású leegyszerűsítései még a korábbi nemzedékeken is túltesznek, amikor a régi társadalmak komplexitását a maguk sekélyes jelenlegi céljaihoz igazítják. A magyarok eredetének ez a kiaknázása pontosan az, amit Bloch „az eredet bálványának” nevezett. „Az eredet keresése – írta – túl gyakran nem is igazán a kezdetekről szól, hanem oksági magyarázatokról, sőt okokról, amelyek mindent megmagyaráznak. Ebben van a kétértelműség, a veszély.”

Ha nem vigyázunk, az eredet keresése valamilyen örök lényeg keresésébe fordul át, amelyről azt hiszik, hogy nemcsak a múltat világítja meg, de meghatározza a jelent, és irányt mutat a jövőnek is. A múltnak ez az instrumentalizálása, mutatott rá Bloch bölcsen, a történetírás szöges ellentéte: a történettudomány az

1 ■ <https://www.rferl.org/a/hungary-s-orban-vows-to-develop-ties-with-kin-central-asian-states/29470450.html>

KERESKEDELEM ÉS KERESKEDŐK

Mikos Éva

Idegenek az életünkben: kereskedelmi mondák a 20–21. század magyar sajtójában

Halmos Károly – Tamás Máté

Forgalmazás, kereskedelem, bizalmatlanság. A hadseregellátásról

Tinku-Szathmáry Balázs

Amikor a Duna nemzetközi áruforgalmi folyosóvá vált. Szállítmányozási körkép a Vaskapu-szabályozás után az első Dunagőzhajózási Társaság példáján keresztül

Eöry Gabriella

„Borpaloták – arany milliók.” Kísérlet a borkivitel élenkítésére az 1920-as évek végén

Andor Anna Klára

„A pénznem minden”. Dollárboltok a szocializmusban: a társadalmi egyenlőtlenség lenyomatai a hiánygazdaságban

Balogh Ádám Tibor – Török Róbert

Gál János fiumei gyamatáru-kereskedő portréja és fiumei vállalkozásának rövid története

Csendes Tünde

Gabonakereskedelem Győrben

Rigó Máté

A vesztes háború győztesei. Hogyan profitáltak egyes magyar gyárosok az I. világháborúból?

Továbbá a Könyvek rovatban íráskor Bencsik Péter és Jelena Oszokina műveiről.

A Korall szerkesztőségének elérhetőségei:

www.korall.org

terjesztes@korall.org, korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek, és valamennyi idej számunkat postázzuk Önnek.

Az éves előfizetés ára 5500 Ft, egy szám ára 1500 Ft.

Új lehetőség: az elektronikus változat éves előfizetésének ára 3500 Ft.

emberi társadalom időbeli differenciális változásának kritikai tanulmányozása. Európában talán sehol másutt nem mentek végbe olyan nagy változások egy régió politikai, társadalmi és demográfiai jellegében az elmúlt két évezred folyamán, mint épp a Kárpát-medencében. Az eredet kutatása – akár abban az értelemben, hogy „ki ért oda elsőnek”, akár a magyarság (vagy bármilyen más nemzet) lényegét firtatva – nemcsak rossz irány, de abszolút veszélyes is. Azok a tévúton járó próbálkozások, hogy elhitessék, a múltnak kell megszabnia a jelen és a jövő tetteit, már két világháborúba sodorták Európát, és ma egy újabbal fenyegetnek.

Mi tehát a felelősségünk, mivel tartozunk mint hivatásos történészek annak a társadalomnak, amelyben élünk, s amelynek adója eltart bennünket? Mint Ashton Carter mondotta, az emberek történeti lények, és identitásunk aszerint formálódik, hogy mit gondolunk a múltból, saját emlékeinkről, a kollektív emlékezetéről és a történelemtől. A múlt igenis számít. Meg kell értenünk a múltat, rekonstruálnunk egész összetettségében és másságában, amennyire csak tehetségünkől futja, és ezt az értelmezést a szélesebb közönséghez is el kell juttatnunk. Eközben nagyon kell ügyelnünk, hogy ne használjuk a múltat egyszerűen annak igazolására, amilyennek látni szeretnénk – mi magunk és társadalmaink – a jövőnkét. Mint tudósoknak kötelességünk a megfigyelés és a javítás. Lehet, hogy nem tudunk még mindent a múltból; és nem írunk tökéletesen objektív történelmet, de ez nem jelenti azt, hogy minden elmegy. A múlt felelős öreinek kell lennünk, készen arra, hogy megmondjuk, ha egy múltértelmezés nem megfelelő. A történelmi tanulságok sem nem ismétlődő helyzetek sorozatai, sem nem nemzetünk, intézményeink, azonosságunk egy örökkévaló pillanatban megragadható lényegiségei.

Szerepünk történészként időnként nem lehet más, mint amilyenek egyszer Herwig Wolfram osztrák történész mondta: a múltat őrző kutyáé. Ugassunk a sötétben, ha az emberek rosszul bánnak a múlttal, és ezért néha még harapnunk is kell. Ne várjuk, hogy nemzeti hősök legyenek belőlünk vagy hogy – mint XIX. századi elődeinknek – emlékműveket emeljenek tiszteletünkre. Senki sem szereti az órkutyákat, mégis nagyon fontosak. A történelem kritikai diszciplína, ha megfelelően kutatják és alkalmazzák: folyamatosan feltárja a múlt jelentőségét a jelen számára, de ami még fontosabb, múlt és jelen különbözőségét. □

Kis János: Szabadságra ítélve

Életrajzi beszélgetések Meszerics Tamással és Mink Andrással. Kalligram, 2021., 760 old., 4990 Ft (Kis János válogatott művei)

A *Szabadságra ítélve* Kis János életinterjú-kötete, közel egy évtizednyi beszélgetés egy évtizedeken és történeti korszakon átívelő életpályáról. A már második kiadásánál tartó kötet tanúsítja, hogy Kis János nem csak filozófusként megkerülhetetlen, hanem – saját életével – Magyarország közelmúltbéli történelmének értelmezőjeként és értékelőjeként is. Ítéletei, visszaemlékezései – akárcsak minden emlékező – vitathatók, cáfolhatók, de mindenképp választ követelnek. Árnyaltságuk pedig lehetlenné teszi a felszínes kritikát, így az interjúalany – épp úgy, ahogy oktatóként egy-egy szemináriumon teszi a hallgatókkal – akaratlanul is nagyvonalúan felhúzza magához még a hazai közéleti viták rendszerint alacsonyabbra célzó szereplőit is.

A kötet nemcsak terjedelmes, hanem megdöbbentően mély, még a mélyfúrásokra különösen alkalmas életinterjú műfaján belül is: elsősorban talán egy *nagy élet* ünneplése. A ma is aktívan alkotó Kis Jánost az utóbbi évtizedekben főként szaktudósként és tanárként ismertem meg, ezért számomra – és minden bizonnyal a szerzőt hasonló közegben, korban megismerő olvasók számára is – lenyűgöző ennek a most is tartó pályának, életnek a sokfélesége és gazdagsága. A könyv méltó formába önti egy magát igazán sokféle szerepben kipróbáló ember életét, és felmutatja az e szerepeken átívelve megőrzött integritását, a különféle szerepekben egyaránt kibontakozó erkölcsi tartását, sőt szigorát is. Nemcsak az egyetemista, a fiatal kutató, a folytonos részleges illegalitásban élő ellenzéki, majd a pártelnök, tanár és érett kutató szerepeiben ismerhetjük meg Kis Jánost, hanem a családos és társasági ember szerepében is. A könyv egyik legnagyobb értéke éppen az, hogy a beszélgetéseken keresztül

– a pletyka világától alkatilag fényévi távolságot tartó, rendkívül tapintatos, s a külvilág felé ma már szinte mindig szakmai szerepben feltűnő – interjúalanyt jobban megismerhetjük nemcsak saját filozófiai krédója és életeseményei rekonstrukcióján keresztül, hanem társasélete, barátságai, családi kapcsolatai hálójában is. A külvilág számára zárkózottnak mutakozó interjúalany ezúttal saját életét teszi vizsgálódás tárgyává, s azt is filozófiai munkásságához hasonló alapossággal és emberséggel tárja fel az olvasónak. Kis János emberi kapcsolatai pedig szükségszerűen túlmutatnak az egyedi életelbeszélésen, hiszen az interjúalany szemüvegén keresztül voltaképpen a kor filozófusszakmájába és a demokratikus ellenzék belső világába nyerhetünk betekintést. Ez a szemüveg egyedi fénytörésén keresztül láttatja velünk Kis kortársait – minden erényükkel és gyengeségükkel megítélve, de egyben megértéssel és együttérzéssel.

A kötet e korrajzot is magával ragadó részletességgel tárja elénk. A *Szabadságra ítélve* ugyanis nem csupán egy szédítően nagy élet óriási anyagát és megannyi szereplőjét fogja át, hanem döbbenetes alapossággal teszi ezt. Amint a könyvből kiderül, ez nem pusztán véletlen szerencse, jó emlékezőtehetség eredménye. Sőt, nem is csupán a módszeres és empátikus, az interjúalanyhoz személyesen közel álló kérdezők: Meszerics Tamás és Mink András érdeme. Kis János rendkívüli tudatossággal élt életéről tanúskodik az az apró részlet is, hogy a demokratikus ellenzék szűkebb köreinek számos beszélgetéséről, összejöveteléről – akkor és ott, a jelenben felismerve a pillanat történelmi jellegét vagy épp azt, hogy e pillanatok bármelyike történelmi lehet, vagy egyszerűen azért, hogy később ő maga kellő pontossággal tudja visszaidézni a vitákat – jegyzeteket készített. A kötet mélysége, részletessége részben ezeknek a jegyzeteknek is köszönhető, amelyeket a szerző mintegy saját életének levéltárosaként is feldolgozott az interjúkra való felkészülés és talán azok szerkesztése során is. Már ezen a módszertanon is átszűrődik Kis János egyedi perspektívája, amely lehetővé

teszi, hogy a könyv főszereplője a megélt történelemnek egyszerre résztvevője, alakítója, de megfigyelője és főképp értékelője is legyen. Ugyanakkor az alaposság nem csak a tudós alkat kifejeződése. A kötetben végig érződik, hogy Kis nagyon sok emberről szeretne megemlékezni benne, mégpedig minden bizonnyal elsősorban azért, mert *mind fontosak*: barátság és bajtársiasság fűzi őket az interjúalanyhoz, a közeli barát és filozófiai alkotótárs Bence Györgytől kezdve a *Beszélő* dunabogdányi szamizdat „nyomdászaig” (233. old.). Kis szemüvege pedig felnagyítja mindegyiküket, hiszen majd’ mindegyikükről nem pusztán elismeréssel, hanem szeretettel beszél.

Az interjúalany számára identitássá formálódó értékelői alapállás szigorát épp az emberek iránti kíváncsiság és megértő szeretet ellensúlyozza a kötetben. Sőt: e két viszonyulás sokszor lenyűgöző egységgé áll össze. Különösen megmutatkozik ez a demokratikus ellenzékéről és a rendszerváltás politikájáról szóló megemlékezésekben, ahol az egykori politikai ellenfeleknek a megértés és az ítélkezés egyaránt kijár. Így Antall József teljesítményének értékelésétől kezdve („Az ő felelőssége volt átvezetni a tradicionális jobboldal örököseit a modern demokráciába, és ennek szerintem nem sikerült eleget tennie” – „mozgásterét nemcsak külső körülmények és lavírozási kényszerek határolták le, hanem a saját világképe is”, 593. old.) Csoóri Sándor gondolatvilágának megértéséig (pl. „arra törekedett, hogy megértse, honnan ered [a határon túli] magyarellenes nacionalizmus, ami akkor is méltánylandó volt, ha a sérelmi retorika elkerülése nem sikerült maradéktalanul”, 414. old.) mindig kéz a kézben jár az értelmezés és az értékelés igénye. Mintha Kis János nem csupán az oktatásban, hanem a demokratikus politika gyakorlatában is a tanárának, Márkus Györgynek tulajdonított, de mélyen sajátjává vált krédót képviselné. A politikai ellenfeleknek éppúgy kijár, mint a filozófiai vitapartnernek, hogy „[m]ielőtt állást foglalnánk [...], próbáljuk meg először tisztázni, hogy pontosan mit is állít, és főként, hogy a tézisei milyen – gyakran rejtett, kimondatlan – feltevéseken

alapulnak. [...] ha nem rokonszenvezünk vele, akkor a lehető legnagyobb jóindulattal próbáljuk meg rekonstruálni az érveket, [...] és ezekkel vitázva próbáljuk cáfolni”, 685. old.). S ahogy a politikai ellenfélnek is jár a megértés (is), úgy a filozófus kollégák sem menekülhetnek az ítélet elől: Heller Ágnes munkásságában „állításainak gyakori pontatlansága és a közjük keveredett sok tárgyi tévedés” az értékelés mércéje (135. old.), s a közeli barát és alkotótárs Bence György – korántsem filozófiai meggyőződésből, hanem inkább túlélési stratégiaként választott – magyar eszmétörténeti „elkalandozását” is szigorú kritika éri (358. old.). De mellette ott a megértés – Bence feleségének karrierje nem akadhat meg politikailag kényes témákat kutató férje miatt (363. old.) – és a fájdalom is: „biztos voltam benne, hogy soha többet nem lesz az életemben senki, aki hozzá foghatóan egyszerre lenne szellemi társam, politikai szövetségese és jóbarátom. Így is lett” (357. old.).

A barátok, kollégák egyéni választásainak, pályáivüknek plasztikus felrajzolása mellett a kötet a magyar filozófiai élet huszadik századi, sőt azon túlmutató kihívásaiba is páratlan betekintést nyújt. A mai és a korabeli – persze az sem mindegy, melyik kor: a 70-es, vagy a 80-as évekbeli – magyarországi filozófuskarrier között a különbségek természetesen óriásiak: a szabad publikálás, a viszonylag akadálytalan hozzáférés a nemzetközi szakirodalomhoz és a problémamentes kapcsolattartás a szakma külföldi művelőivel egytől egyig a mai hazai tudományos léttel járó lehetőségek, amelyekről a hetvenes években csak álmodni lehetett. Mégis, a beszélgetésekből részben ma is élő dilemmák rajzolódnak ki. Lehetetlen nem kapcsolódni a hetvenes évek dilemmáinak némelyikéhez, amelyek nem csupán a nemdemokratikus politika körülményei között művelt tudományhoz – és annak intézményeiből való személyes kirekesztettséghez – kapcsolódnak, hanem jelentős részben a világ tudományos életének félperifériáján, nem világnyelven művelt humántudományhoz is. A kötet egy olyan generáció – s benne az interjúalany – életet

örökíti meg, amelynek tagjai több világnyelven is rendszeresen olvastak és publikáltak. Kis János és Bence György Marc Rakovski néven együtt közölték írásaikat franciául és angolul is. A külföldi nyilvánossághoz való hozzáférés ugyanakkor esetleges és korlátozott volt: nem csupán a hatalomnak való kiszolgáltatottság miatt, hanem a külföldi lapok szerkesztőinek szeszélyei, kénye-kedve miatt is. A *Les Temps Modernes* Kis és Bence több tanulmányát is közölte, majd a főszerkesztő éles hangvételű válaszcikket írt, leszálinistázta a két szerző tanulmányát. Egyedi szerkesztői világlátásról volt csupán szó? Vagy éppen a nyugati intézményesedett tudomány mérsékeltlen (volt) nyitott azokra a perspektívákra, amelyeket a szükségképp a magyarországi politika és társadalom problémái által hangolt politikafilozófusok nyújtottak, nyújtanak? Ez már nem derül, s talán nem is derülhet ki. Akárhogyan: Kisék többet nem publikáltak a folyóiratban („ami nem biztos, hogy bölcs reakció volt” – nyugtázza az interjúalany; 160. old.).

Holott Kis János az idő előrehaladtával idehaza sem fért hozzá a hivatalos tudományos nyilvánosság fórumaihoz és intézményeihez. A kirekesztés a kéziratok közlésének elutasításával kezdődött a filozófus-szakma meghatározó kiadóinál, folyóiratainál. Végpontja pedig a kötet címadó pillanata és egyben a fordulópont Kis János életében és filozófiai fejlődésében: az elbocsátás az MTA Filozófia Intézetéből, amely a sartré-i szabadság és felelősségvállalás szükséghelyzetébe vetette – és persze egzisztenciális bizonytalanságba sodorta – a filozófust. Mégis, a kötet a jelenből visszatekintve úgy rekonstruálja ezt a mozzanatot, mint ami egyben ihletet is adott és termékeny kérdést intézett az interjúalanyhoz: mi legyen Kis János magyar filozófus útja? Távozni, idegennyelven publikálni, a nemzetközi tudományos nyilvánosság külföldi közönségének, félig-meddig idegenként igyekezve követni a külföldi tudományos és politikai élet érdeklődését, prioritásait? Ezt Kis nem tartja hiteles szerepnek: „[m]egértettem, hogy a szöveg hitelét az adja, hogy a

szerzője nem a boldog nyugaton él, hanem itt, keleten”, hiszen filozófiai érdeklődése jelentős részben a hazai politika elméleti kihívásaiból táplálkozik (159–160. old.). Ráadásul ez a szerep nem pusztán a hitelességet tekintve jelent kompromisszumot; a politikai környezet sajátos nehézségei szakmai és logisztikai dilemmákká alakulnak: hogyan lehetne megőrizni a tudományos munkásság integritását, ám nem építeni olyan munkákra, amelyek hivatkozása elárulná az álnéven publikáló szerző(k) identitását, és egyáltalán, eljuttatni a kéziratot a külföldi szerkesztőséghez? A kompromisszumok és kihívások ezen az úton világosak: de mi lehet ezekhez képest az alternatíva? Akkor hát marad a korlátozott magyar nyelvű nyilvánosságnak írás, hozzászólva ennek a politikai közösségnek a problémáihoz is, alakítva a magyar filozófia prioritásait, vállalva a szakmai elszigetelődés kockázatát, sőt bizonyosságát?

Kis János választ: itthon és (ekkor már/még döntő többségben) magyarul alkot. Tudatos választásról van szó, s így még inkább érthető az a fájdalom és küzdelem, amely e nyelvviségénél fogva eleve rendkívül szűk szakmai nyilvánosság hivatalos fórumaitól való eltiltottsággal jár. Míg a filozófus a hazai hivatalos nyilvánosságból kirekesztve először így határozza meg önmagát: „itt dolgozom, itt állok helyt magamért, de nyugaton publikálok, és itthoni nyilvános létezésem a nyugati publikációk hazaszívgása biztosítja” (170. old.), hamar a hazai szamizdat-nyilvánossághoz fordul. Mit lehetett remélni ettől a nyilvánosságtól? A kötetben a tudományos pályafutásról szóló történeti ív egyik legmegkapóbb része a *Van-e emberi jogaink?* c. könyv szamizdat kiadásáról Demszky Gábor szervezte 1987-es vita, ahol a magyar filozófia és társadalomtudomány számos jelentős alakja is részt vett. Mai szemmel is nehéz lehet elképzelni egy ennél teljesebb, gazdagabb – kétnapos! – workshopot egy tudományos monográfiáról. A workshop azt a benyomást keltheti az olvasóban, hogy a szamizdat korabeli nyilvánossága csupán nevében másodlagos: a felvonuló tudósok, értelmiségiek köre

a magyarul értő és a politika-, illetve erkölcsfilozófia eredményei iránt érdeklődő tudomány szűk köreihez képest alig tűnhet szűkebbnek. Kis János nagyra is becsüli ezt a nyilvánosságot. Viszont ami hiányzik a szamizdat-nyilvánosságban publikáló tudományos létből, az nem „csupán” az egzisztenciális biztonság, hanem az élő tudománnyal való folytonosság, a nagyobb egészbe részként való beépülés lehetősége. A hivatalos tudomány nem idézheti, nem építheti tovább a szamizdat munka eredményeit, de maguk az eredmények előállításuk is jelentős részben szakmai magányban történik. Mindezt pedig Kis János hazai filozófiai közegben belüli úttörő helyzete is nehezíti, hiszen az út magányos szakmai értelemben is – a marxizmusból kifelé a liberális egalitarizmus irányába. Ahogy az interjúalany a kötethez vezető utat értékeli: „mindent, a szó szoros értelmében mindent újonnan kellett megtanulnom hozzá, egy szerteágazó irodalomba kellett legalább egy bizonyos szintig beledolgoznom magamat nálam hozzáértőbb filozófusok segítségével nélkül” (392. old.). S már az is egyéni könyvtárosi szívességeknek köszönhető, hogy Kis János egyáltalán hozzájuthat a szerteágazó külföldi irodalomhoz. A szamizdat nyilvánossága tehát egyszerre büszke és teljesértékű értelmiségi nyilvánosság, ugyanakkor a tudományos elszigeteltség elleni folytonos – és szükségképpen csak részben sikeres – küzdelem terepe.

Ebből a közegből a kitörés végül mégis a „Nyugaton” keresztül vezet: nemcsak a tudományos nyilvánosság tágabb köreihez, a filozófia fősodrába való visszatéréshez nyit utat, hanem egyben az intellektuális-erkölcsi koherencia útja is. Mind a külső, intézményi integráció, mind pedig a belső, filozófiai koherencia megtalálása jelentős részben Ronald Dworkin hatásához köthető. Az ő meghívása vezeti Kis Jánost vissza a kortárs politikafilozófia nemzetközi, azon belül is főként angol-amerikai közegébe. Ám Kis János számára még fontosabb, hogy Dworkin munkássága mutatja meg neki az utat, hogyan lehet a filozófus egyszerre lehet elkötelezett híve a szabadságjog-

oknak és az emberi egyenlőség kérdésében a pusztán jogegyenlőségen messze túlmutató, társadalmi-politikai-gazdasági egyenlőség mellett lándzsát törő felfogásnak is. Az új közeg merész ígérete tehát, hogy a nyugati szabadságesszmény és a keleti egyenlőség-ideál nem csupán megfér egymással, hanem egyetlen egységbe forr össze. A politikafilozófia eszközei világában éppúgy, mint az ekkoriban újraegyesülő Európában.

A nyilvánosság és az észszerű vita köreinek periodikus tágulása-összehúzódása – ha részint eltérő életszakaszokban is – nemcsak az interjúalany filozófiai pályáját jellemzi, hanem az őt körülvevő politikai közegét is. A kötet a hazai demokratikus ellenzék illegalitásában végzett munkájának, majd az illegalitásból való felívelésének, belső feszültségeinek, szereplőinek és tevékenységeinek is felbecsülhetetlen dokumentuma. Végigvezet azon a korszakon, amikor a demokratikus ellenzék a tényleges parlamentáris (és Parlamenten kívüli) politikai küzdelmek főszereplőjévé formálódik, majd azon is, amikor örökösei egy része eltéríti Magyarország demokratizálódó fejlődési ívét. Ez a politikatörténeti ív Kis Jánost a kötet több pontján egy, filozófiai munkásságában kevésbé tematizált kérdés felé tereli: mi lehet a remény alapja és szerepe a politikában?

A könyv egyik legizgalmasabb vonása a politikai remény forrásainak feltárása ebben a fordulatokban bővelkedő életben. A beszélgetések megvilágítják, amit talán egyetlen filozófiai munka sem tud: azt, hogy Kis János mélyen derűs személység. Noha a derű részben egy élet megfeszített munkájának eredménye, a kötetből az sugárzik: Kis János esetében alkati kérdés is – a sokszor sziszifuszi munkabírás előfeltétele. De a könyvből az is kiderül, hogy ez a derű nem pusztán az interjúalany pszichológiai sajátossága, hanem egyben életfilozófia, sőt politikai etika is. „Amióta a filozófusperben szabadságra lettem ítélve, engem minden helyzetben az foglalkoztatott, hogy az éppen adott helyzetből mit lehet kihozni, és ez most már minden bizalommal így is marad” (707. old.). Ez az attitűd egyfelől az ellenállás, az

igazságosabb világért való küzdelem szükségességét és lehetőségét állítja, azaz egyben politikai etika is; maga a remény megalapozása. Másfelől meglepően távol esik Kis racionalista erkölcsfilozófiai alapállásától, amely Ronald Dworkinéhoz hasonlóan mindig az érvelhetőség mércéjének veti alá erkölcsi meggyőződéseinket. Úgy tűnik, a derű és a hozzá kötődő remény Kis életében nem racionális felülvizsgálat tárgya, és nem kategorikus imperatívusz – az ész sem elpusztítani, sem megteremtteni nem tudja. Ehelyett egyszerűen csak a maga természetességében adódik: a történelem kanyarjai közepette is értelmet vetít saját életünkbe és benne a politikai cselekvésbe, még a legzordabb időkben is.

A derű mint a remény forrása talán a kötet leginkább a mai (magyarországi) olvasóhoz szóló üzenete. Az interjúalanyunk eddigi pályáján volt alkalma látni, építeni, győzelemre juttatni a liberális demokráciát Magyarországon, és nyomon követni annak elbukását is. Hogyan lehet megbékélni a történelem ívével? Mit tanulhatunk erről valakitől, aki a marxizmussal együtt nem csak a történelem mint szakadatlan fejlődés eszméjét adta fel, hanem saját életében tapasztalta meg a visszahullás, felmorzsolódás történeti alakzatait is – és ezek ellenében is képes aktív, termékeny értelmiségi és tudományos pályáját folytatni ma is? Elsősorban talán azt, hogy a politikai cselekvés mércéje nem vagy nem csak az, amit győzelemre juttatunk (ahogy az sem, hogy meddig tartott a győzelem), hanem az (is): megtaláljuk-e feladatunkat az itt és most közel sem – de valójában: sosem – ideális feltételei között. Kis János mindig megtalálja, és az a bizonyosság, amivel sugározza: van feladatunk, derűt és reményt ad olvasójának is.

Radnóti Sándor: A táj keletkezés- története

„ŐK, AKIK NÉZTÉK HANNIBÁL HADÁT”

Atlantisz, Bp., 2022. 376 old., 5995 Ft

Tizenkét évvel a Winckelmannról szóló nagy könyve után, újabb, sokéves kutatómunka eredményét összegző kötettel jelentkezett Radnóti Sándor. Akik valamelyest is figyelemmel kísérték az elmúlt években közölt tanulmányait vagy nyilvános előadásait, olvashattak és hallhattak arról, hogy készül egy nagyobb mű a tájról, amely most – ismét az Atlantisz Könyvkiadó gondozásában – napvilágot látott. A táj csak késő középkori vagy még annál is későbbi kulturális képződmény, attól függően, hogy melyik keletkezéstörténetet tartjuk hihetőbbnek: „A táj egy, a kultúra által megfogalmazott természetfogalom. [...] a természet tájként rejtve marad mindazok számára, akiket aktivitásuk közvetlenül hozzáköt, s csak annak nyilvánul meg, aki szemléli.” (62. old.) Már önmagában ez is meglepően hangozhat a témában kevésbé jártas olvasók számára, akik talán azt feltételeznék, hogy a tájban – ahogy ezt manapság értjük – mindig is szemlélődve gyönyörködtek az emberek, nincs ebben semmi újdonság. Pedig van, Radnóti – A.W. Schlegel, Schelling, Georg Simmel, Joachim Ritter, Martin Seel, Adorno és egy sor jeles művészettörténész, mint Gombrich, Panofsky és mások, nyomdokain haladva – alaposan körbejárja a témát ebben a sokrétű és gazdag kötetben: az európai tájképfestészet kora XVI. századi kibontakozásától kezdve a „fenséges” felvilágosodás kori esztétikai fogalmának a tájjal kapcsolatos vonatkozásain, az angol tájkert elméletein és a Goethe-kor tájábrázolással kapcsolatos elképzelésein keresztül John Ruskin tájról és tájképről szóló felfogásáig, amely jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a tájábrázolás a legfőbb festészeti műfajjá emelkedhetett a XIX. században, valamint Petőfi tájköltészetében a jellegzetes magyar

tájérzékelés rekonstruálásáig, végül a giccs új elméletéig, amelyben természet, táj és giccs szoros kapcsolatára mutat rá.

Bár a könyv monografikus igényű vállalkozásnak tűnik, amelyben a kronológia a rendező elv, már a címben használt többes szám és az imént elsorolt tematikai sokszínűség is sejteti, hogy inkább több, párhuzamosan futó gondolatmenettel ismerkedhetünk meg, amelyek különböző mértékben és módon (filozófia-, eszme-, művészet- és irodalomtörténeti módszerekkel élve) járulnak hozzá a modern táj fogalmának rekonstrukciójához, és a végén nem feltétlenül áll össze minden szál egyetlen nagy kompozícióba. Még akkor sem, ha általában ez jellemző Radnóti történeti-elméleti írásaira, ti. hogy előzetesen gondosan lecsiszolt kváderkövekből rakja össze impozáns méretű gondolati építményeit: a végén minden passzol, hézagmentesen illeszkedik, s az egész valamiféle klaszszikus szilárdsággal áll előttünk. Most viszont összegzést sem kapunk a kötet végén – az architektonikus formálás talán kevésbé illeszkedik a végtelenbe vesző horizontok szemlélésének történeti-elméleti megragadásához.

Az első fejezet három tájkép bemutatására és érdekfeszítő interpretálására vállalkozik. Mindhárom tengerparti kilátást és a középpontban egy magányos és kis méretű emberi alakot ábrázol: Claude Lorrain (1667), Caspar David Friedrich (1809) és – kicsit talán meglepő módon – Anselm Kiefer (1970–1971) egy-egy festményéről van szó: „Ezek a figurák *kint* vannak a tájban.” Hiszen ahhoz, hogy tájat nézhessünk, nekünk, moderneknek már ki kell mennünk hozzá „a természetbe”, s amit az odakint kínál, az létezésünk végső kereteire kérdez vagy mutat rá. „A táj annak a természetnek a képe, amit gyakorlati értelemben nem használunk, és akkor a természet, amikor nem használjuk. Amit nem tehetünk, vagy nem teszünk munka tárgyává, amihez nem cselekvőleg, hanem szemlélőleg fordulunk. Legjellemzőbben az égbolt, a tenger, a Föld, az erdők végtelenje, amely mind bármikor kézenfekvő ellentétet kínál az emberi élet végességével.” (57. old.)

E remek felvezetés után a második fejezet a *Bevezető* címet kapta, mivel Radnóti ebben összegzi tájelméletét, amelyet aztán a kötet további részei demonstrálnak, és konkrét témájuknak megfelelően aktualizálnak. „A reparálhatatlanul szálló idő mellett döntő a tájtapasztalatban a célképzet, a használat hiánya, felfüggesztése, vagy a használatot zárójelbe tevő szemlélet. Táj lehet az őszi tengerparti strand az elhagyatott lépcsősorral, s táj a búzamező – azok számára, akik nem művelik. Megfelelő távolságból, ahonnan elnémul a tevékenység zsivaja, a vár, a város, a templom is beilleszkedik a tájba. [...] A tájtapasztalat vagy tájélmény felfüggeszti az aktivitást, megmarad a kontempláció területén, sőt, azt mondhatjuk, hogy ez *par excellence* kontemplatív tapasztalat.” (64. old.) Már a három tengerparti tájról készült festmény értelmezésével elindultunk Radnóti-val ezen az úton: az érdek nélküli szemlélet tárgyaként elgondolt természeti látvány lesz a modern értelemben vett, esztétikai – vagy ahogy ő inkább szereti nevezni: egzisztenciális – tájélményünk. Noha számos további pontot felkínál ez a kiváló könyv, amit olvasóként vagy recenzensként kommentálni, továbbgondolni és esetleg kritizálni lehetne, a továbbiakban csak a már a kiinduláskor jól kivehető és kifejtett általános koncepciót érintő megjegyzéseimet veszem sorra.

A táj tapasztalata tehát késői fejlemény, s bár találhatunk művészettörténeti példákat már a XVI. század elejéről is, a (festett) tájképtől részben vagy egészben elszakadó „természeti” tájtapasztalat első modern elméleteit a XVII. század végén és a XVIII. század elején kell keresnünk. Ami azt is jelenti, hogy a modern esztétika legelső esszéi egybeesnek a természeti látványra való „esztétikai” rácsodálkozás megjelenésével, a modern értelemben vett (esztétikai) táj tapasztalatának leírásaival. Persze naivitás volna azt képzelni – erre Radnóti joggal hívja fel a figyelmet –, hogy a művészi ábrázolásoktól elfordulva, tisztán a természeti látvány bármikor is az érdeklődés középpontjába kerülhet: a „természettapasztalat nem különíthető el a kulturális tapasztalattól (még akkor sem, ha

tárgya éppen az, ami nem kultúra)” (101. old.). De azért jól kivehető, hogy fordulat állt be a nevezett korszakban: a bontakozó és egyre gazdagodó tájképfestészetre – Lorrain, Poussin, Salvator Rosa stb. vásznaira – egyáltalán nem hivatkoznak a természeti (vagy a kertekben átformált természeti) tájtapasztalat kapcsán egészen a XVIII. század közepéig. Ugyanakkor a látens vagy explicit irodalmi háttér nyilvánvalóan már korábban megváltozik: nem vagy legalábbis már nem kizárólag a pásztori költészet és a georgika, nem a Vergilius vagy Ovidius kínálta sémák, hanem Pszeudo Longinosz *A fenségről* című művének a XVII. század utolsó harmadában készült fordításai és az ugyanebből a korszakból származó – széles értelemben véve a szót – ájtatos művek Milton *Elvesztett Paradicsomától*, Thomas Burnet *Sacred Theory of the Earth*-én át Robert Boyle *Occasional Reflections*-éig. Radnóti is részletesen tárgyalja Petrarca híres levelét még a XIV. századból, amely a Mont Ventoux megmászásáról szól, s jut arra, amivel csak egyetérteni lehet, hogy ebben a levélben nem látjuk nyomát a természeti iránti újfajta érzékenységnek (ami miatt pedig annyian ünnepelték Jacob Burckhardtól Kenneth Clarkig), ugyanakkor szerintem az is tanulságos, hogy a koszorús költő egy hegymászás – tehát egy térbeli mozgás – történetét meséli el (akármennyire allegorikus is mindez). Figyelmet érdemel, hogy a vállalkozó szellemű kis csapat még a hegymászás elején összefut egy öreg pásztorral, aki mindhiába próbálja lebeszélni őket a csúcs meghódításáról. Otthagyják az öreget, s ezzel mintegy maguk mögött hagyják az ismert világot, túllépnek még „a pásztorin” is (amelyet itt, ráadásul, egy agg képvisel, nem pedig üde fiatalok), azon az életformán, amelyre valahogy – hagyományosan – mint a civilizáció határán állóra gondoltak, ami a lehető legközelebb van a természethez.

Az ilyen próbálkozások a „túllépésre” megszaporodnak, s bizonyos értelemben ehhez kapcsolható a fenséges nagy népszerűsége is a XVII. század utolsó harmadától kezdve. Ugyanakkor ez a hagyományos ter-

mészetköltészetben vagy -ábrázoláson való túllépésként is érthető. Joseph Addisonnak vagy egy szép esszéje (a *Tatler* című folyóiratban [218. szám] jelent meg 1710-ben), amely egy tavaszi reggelen a természetben tett sétájáról számol be, s az üde látvány – és egyéb érzéki tapasztalatok – részletezése után hozzászól: akinek még irodalmi műveltsége is van, megfelelheti mindezt az élvezetet azzal, hogy eszébe idéz klasszikus (táj)leírásokat: ebből közvetve az is kitetszik, hogy ez utóbbi nem kötelező, a természeti szépségek és bájok annak is titkos örömet és elégedettséget okoznak, aki nem rendelkezik kellő mértékű klasszikus olvasottsággal. A tavaszi mező minden érzékünket ösztönző és izgalmi szintünket (*arousal*) megemelő tapasztalata, illetve az erre való felfigyelés és ennek értelmezése kétségtelenül megint csak szövegeken alapul, de már nem a megszokott klasszikusokon. Ráadásul a természeti táj itt egyáltalán nem mint kontemplációs tapasztalat, hanem inkább mint a séta során felfedezhető összetett térélmény, intenzíven és közvetlenül megélhető érzéskomplexum merül fel. Radnóti is beszél röviden arról, hogy Lancelot „Capability” Brown – a XVIII. század közepének leghíresebb angol tájkert- vagy tájparktervezője – elgondolásaiban a tájtapasztalat mozgás (séta, csónakázás, kocsizás) révén bontakozik ki; ezen a ponton Radnóti felsorolásszerűen megemlíti Shaftesbury, Rousseau, Schiller, Goethe, sőt Jane Austin (155–156 old.) nevét is, de aztán e kérdéssel nem foglalkozik tovább. Pedig, legalábbis én úgy vélem, ez fontosabb összetevője a modern tájtapasztalat genezisének, s nem kell Brownig várni, mert már például szolgált erre Bouhours, Fontenelle, John Dennis, Addison, Richard Steele vagy akár a morálfilozófia Shaftesburytól sok tekintetben megihletődött glasgowi professzora és az első filozófiai esztétika megalkotója, Francis Hutcheson, aki szívesen tanított a Clyde folyó partján sétálgatva; ahogy tulajdonképpen Petrarca is, hiszen levelében nem a csúcsról nyíló kilátás az igazán érdekes, hanem a fel- és a lejutás felpeszsdítő és elcsüggesztő, fájdalmas-fáradtságos folyamata. Igaz, hogy egy többé-kevésbé

rögzített (táj)kép vagy panoráma szemlélésében is van mozgás, ahogy a tekintet körbejár, elidőz különféle részleteken stb., de – miként Radnóti is elismeri – sétálni, kocsikázni, lovagolni, csónakázni a tájban mégis valami más. Mintha inkább ez a mozgás – és a vele társított intenciók és tekintetek együttese – alakítaná át a természetet kíváncsi teret (modern) tájjá. Ennek kétségkívül része lehet a meg-megállás és szemlélődő (vagy kvázi-szemlélődő) körbetekintés, de nem azonos vele, s az is kétséges, ez utóbbi kinevezhető-e az egész kaland céljának vagy csúcspontjának.

Radnóti is elismeri ugyan számos gyakorlati szempont konstitutív szerepét a modern értelemben vett tájfelfogás létrejöttében – „egészség, tulajdon, tudás, kertként való domesztikálás, drámai színtér, privátszféra, Istendicsőítés” –, az áttörés szerinte mégis akkor következett be, amikor ezek a praktikus érdekek „a kontempláció, a teória tárgyává váltak [...] egy dualisztikus látásmód – természet és történelem/társadalom – lehetőségét megteremtve” (78. old.). A szemlélet pedig, mint láttuk, valójában kizárja a gyakorlati szempontok érvényre juttatását, ezért aztán Radnóti ezt a helyzetet „paradoxnak” minősíti. Kérdés, vajon nem azért áll-e elénk ez a paradoxon, mert egy olyan megkülönböztetést erőltetünk, amely nagyrészt utólagos konstrukció? Hiszen az új, esztétikai tájkert egyik legelső, ha nem a legelső kora modern propagátora, Sir William Temple (akiről nem esik szó a kötetben) *Epikuros kertjei* című esszéjében arról ír a XVII. század végén, hogy a kertben töltött élet azért csodálatos, mert ez a közeg a friss levegőn, édes illatokon, a ragyogó zöldön túl, könnyű és egészséges étket is kínál. Addison híres esszéjét, a *Spectatorban* (477. sz., 1712) – Temple írása mellett – a brit tájkeresztétika egy másik alapszövegének szokás tartani; itt a kert szabálytalan ötvözte a konyhakertnek, a gyümölcsösnek, a virágoskertnek, a téli kertnek és a „vadonnak”. A 414. sz. esszéjében pedig kifejezetten a mezőgazdasági tájról ír szépeket, amelynek kialakítását kínai mintára (ez is Temple-től jön) javasolja újragondolni: amikor „hatalmas földterületeken

kertek és erdők vonzó keverékeit láthatjuk, amelyek mindenütt egyfajta mesterséges vadságot sugallnak”, akkor ez „sokkal inkább elbájoló”, mint bármifajta szabályos rendezettség. „Miért is ne lehetne egy teljes birtokot, sűrű ültetvények kialakításával, egyfajta kertté tenni, amely *épp annyira a hasznára, mint amennyire a gyönyörűségére szolgálna a birtokosának?* Egy fűzfákkal benőtt láp vagy tölgyektől árnyékos hegyoldal nem csupán szebb, de értékesebb is, mint ha csupaszok és díszítetlenek. A kukoricaföldek igen kellemes látványt nyújtanak...” stb. (Gárdos Bálint fordítása; az én kiemelésem – Sz. E.). Itt a tájkert első megfogalmazásai kétségtelenül inkább a kert egy új koncepciója felől merülnek fel, de nehéz azt mondani, hogy a „célképzet, a használat hiánya” szükséges a tájként szemléléshez: a gazdálkodó nyugodtan láthatja – sőt azt mondják, kíváncsi, hogy így lássa – a földjeit tájként: egyszerre kellemesnek (nem a szabályos rendezettség, hanem a meglepően újszerű értelmében) és hasznosnak. És hasonlóan keveredhet természettudományos, spirituális, mentálhigiénés, egészségügyi és egyéb funkciókkal, miként keveredik is. Kétségkívül a korai esztétikai vagy protoesztétikai szövegekben is megjelenik már a tétlenség állapotára hivatkozás, amely illeszkedni látszik a Radnóti által alkalmazott *vita activa* – *vita contemplativa* megkülönböztetéshez, ami azért általában nem jelenti az összes gyakorlati aktivitás felfüggesztését, csak az erőteljes mozgulatok, a fáradságos –fizikai vagy szellemi – munka elkerülését, viszont a könnyed „gyakorlatoztatás”, a testé, a képzeleté vagy az elméé, nagyon is része az újfajta (esztétikai) természet-tapasztalatnak: ahogy már fentebb is volt róla szó, mindig sétálnak, csónakáznak, mozognak a tájban. „Dologtalan olvasó [*Desocupado lector!*]” szólít meg bennünket már a *Don Quijote* szerzője 1605-ben, és bő száz évvel később Addison is úgy érvel, hogy a „tétlen” (*idle*) ember képes megnyílni a képzelőerő gyönyörei számára, és üdvös kiterjesztésükön munkálkodni – valamiképp a mindennapi lelkigyakorlatok mintájára, nem pedig valamilyen rendkívüli

(pontoszerű) aszketikus-misztikus kontempláció sémáját követve.

Nagyon hasonló látunk akkor is, ha nem a kertek felől, hanem ellenkezőleg, a durva és kietlen természeti látványok felől tekintünk a modern táj genezisére. Ezzel kapcsolatban Denist, a jeles kritikust érdemes megemlíteni, akit a fenséges kategóriája kapcsán Radnóti is tárgyalt – bár főleg a longinoszi költészetelméletét. 1693-ban kötetben is megjelentette beszámolóit az alpesi átkeléséről (az akkorra már intézménnyé vált *Grand Tour* részeként), felfedezve e cseppet sem veszélytelen vállalkozás semmivel össze nem hasonlítható – értsd a hagyományos költői vagy képi ábrázolási műfajok által megközelíthetetlen és kifejezhetetlen – „élvezhetőségét”: a reszketve gyönyörködés megrendítő tapasztalatát. Az átkelés immár nem pusztán egy (morálisan) szükséges próbatétel, akadály, amelynek leküzdője megérdemelt jutalmaként elnyerheti Itália kertjének szépségeit. Ellenkezőleg: az átutazó a kietlen, nem emberi léptékű, durva, formátlan és szabálytalan környezetben újfajta viszonyba kerül a természettel. A meg-megálló szemlélődés helyett inkább a folyamatos haladás hozza a dinamikát, a hegyi tájak gyors és radikális változásának befogadása, ahogy áthalad a rémisztő, kietlen tereken, gyakran belevész az érzékelnivalók sokaságába, változatosságába és intenzitásába, mintegy egész lényével magába nyeli őt föld és menny egymásba roskadt gigantikus romhalma. Még csak nyílt látványról sincs szó, s arról véggképp nem, hogy megállna merengeni.

Az európai tájképfestészetről szóló hatalmas művészettörténeti anyagon kívül is óriási irodalma van a táj keletkezéstörténetének és elméletének: monográfiák, tanulmánykötetek, folyóiratok tematikus számai foglalkoztak és foglalkoznak vele, sőt számos folyóirat profilját tekintve legalább részben a tájjal foglalkozik. Lehetetlen vállalkozás volna akárcsak vázlatos képet adni minderről, s Radnóti – nagyon helyesen – nem is törekszik ilyesmire. Az így is több mint bőséges szekunder irodalom nyilvánvalóan csak azokat a műveket tartalmazza, amelyeket a saját mon-

dandója szempontjából hasznosnak ítélte. Mégis talán kaphatott volna nagyobb teret a környezetesztétikaként megnevezhető kurrens esztétikai ágazat, amelynek bőven van mondanója a tájtapasztalatról is. Egyetlen említéssel találkozhatunk, azzal is lábjegyzetben: itt Allen Carlsonról – illetve az ő „science-based” esztétikai befogadásmódjáról – esik pár kritikus szó (72. old., 21. lj.). Valóban ő e szakma egyik „nagy öregje”, aki meglehetősen radikális kognitivistai álláspontot képvisel, amelynek sok híve és követője is van – közülük sorolható a három helyütt szintén hivatkozott irodalomtörténész William M. Barton is (*Mountain Aesthetics in Early Modern Latin Literature*. Routledge, London – New York, 2019.) –, de azért pusztán az ő neve alatt nem „intézhető el” ez a terebélyes és elég virulens ágazat. Anélkül, hogy érdektelen bibliográfiai felsorolásba kezdenék, legalább a Salim Kemal és Ivan Gaskell szerkesztésében megjelent fontos tanulmányokat tartalmazó kötetre (*Landscape, Natural Beauty and the Arts*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993.) és Arnold Berleant (egy másik „nagy öreg”) *Living in the Landscape: Toward an Aesthetics of Environment* című könyvére (University Press of Kansas, Lawrence, 1997.) – a tucatnyi egyéb, témánk szempontjából releváns, publikációja közül – hívnám fel a figyelmet. Az utóbbiban olvashatjuk: „A környezetet megtapasztalni [...] nem olyan, mint egy külső tájképet nézni. Valójában az egyáltalán nem is a nézésről szól. [...] a tapasztalat jelentését jelentősen kiterjesztettük, hogy magába foglalhassa az összes testi érzéket, ne csak a szemet. Felismerjük immár, hogy a tudattal rendelkező test nem kontemplatív módon figyel a világot, hanem aktívan részt vesz a megtapasztalás folyamatában.” (Berleant: i. m. 12. old.) – a táj valójában „megélt környezet”, amelyben mindig *benne* állunk, nem vele *szemben*; ezt valahogy úgy érthetjük, hogy a táj tapasztalata aktív részvétel, elköteleződés, multiszenzoros bevonódás, amelyben éppen az objektum–szubjektum kettősség és a belőle fakadó uralmi formák és antropomorfizáló kivetítések, manipulációk és torzítá-

sok haladhatók meg (elvieken legálábbis), mivel azt ígéri, hogy a természeti környezet saját jogon meg-lévő, inherens esztétikumával léphe-tünk kapcsolatba. E felvetések vagy stratégiák egy jelentős része ráadásul már kivehetően ott van a XVII–XVIII. század fordulóján a természeti látványra és a tárgyakra új szemmel néző korai esztétikánál is. Radnótinál ezzel szemben, a tájat tárgyaló szem-pontok imponáló gazdagsága mellett is, mintha folyamatosan jelen lenne egy tendencia a „táj mint táj” akár az időt is megállító „pillanatfelvételek” sorozatként történő elgondolására (263. old.).

Ha csak a plasztikusság kedvéért megengedhetek magamnak egy kissé nyers és bizonyára igazságtalan meg-fogalmazást, akkor Radnóti tája a szobatudós tája, aki galériák falán lógó festményeken, művészettörténe-ti albumok reprodukcióiban és ver-seskötetek ábrázolásaiban, filozófiai, antropológiai és eszmetörténeti mun-kák fejtegetéseiben és azokról kialakí-tott saját értelmezésében látja és láttatja nagyszerűen a tájat és keletke-zését. Általában semmit sem szeret-nék felróni ennek a könyvnek, azt legkevésbé, hogy szerzőnk miért nem költözött ki az erdőbe az elmúlt pár évben (mint az amúgy csak futólag megemlített Thoreau), de az kétség-telenül észrevehető, hogy Radnóti, mondhatnánk, „nem megy ki a terepre”, mint a hegymászó-filozófusok (John Muir vagy Aldo Leopold, akik-ről nem esik szó), a nagy túrázó hírében álló környezetesztéták (Ronald Hepburn, Carlson és mások), vagy mint az antropológusok (pl. Tim Ingold, akiről röviden olvas-hatunk). Mert mindazok a művek – műalkotások és filozófiai vagy művészetelméleti írások –, amelyek Radnóti kötetének fő tárgyául szol-gálnak, természetesen nem kerülhe-tők meg, s nem érthetnénk meg a modern tájtapasztalat keletkezését a tárgyalásuk nélkül. Vagy másként: a szemléleti tárgyként megjelenő táj valóban modern fejlemény, amelynek felismerése nélkül nem érthetjük meg a természethez fűződő esztétikai (vagy egzisztenciális) viszonyunkat. Mégis úgy tűnik, hogy kezdettől fog-va, tehát a modern esztétikai termé-

szettapasztalat formálódásával kez-dődően jelen voltak azok a stratégiák a modern tájtapasztalat feltalálásá-ban, amelyek nem kizárólag egy kon-templációs modellben léteztek, s úgy tűnik, a táj mint természeti – vagy akár épített – környezet modern elméleteiben is ezek jönnek újra és újra elő. Végtelenül lecsupaszítva: a modern tájtapasztalatnak talán nem az a paradigmikus esete (vagy sem-miképp nem csak az), amikor a hegy-csúcson vagy a tengerparton álló szemlélő beleréved a végtelenbe. Hanem – hogy a környezetesztétika atyamesterétől, Hepburntól inspirá-lódva hozzak példákat – egy vitorlázó-repülőben a táj fölött és a tájban futó légáramlatokat meglovagoló pilóta, vagy a tengerparti homokba süppedő, a napsütést a bőrén érző, a hullámzást hallgató, a homokszemcséket tapintó, e közegben aktívan figyelő és résztve-vő befogadó, vagy a tengerpart kiugró magas sziklájára felhágó, a köröző sirályokra felülről letekintő, a víz és az ég közti párát belélegző, a széllel dacoló kiránduló: számukra a tájhoz való adekvát esztétikai viszony egy eleven multiszenzoros bevonódó vagy résztvevő tapasztalat, nem pedig egy pillanatfelvétel kontemplálása.

Radnótinál a végtelenbe vesző táj-képnek mindvégig világosan kivehető az egzisztenciális tétje, például az esztétikán *túlmutató* fenséges táj tapasztalatában; Rudolf Otto nyomán *mysterium tremendum*nak hívja Radnóti a tájban lakozó titkot, amely megmutatkozik vagy felsejlik a fensé-gesben: „a *tremendum* oka a táj végte-lenjében megjelenő végességerzet, mint – Heideggerrel szólva – előrefutás a halálhoz.” A fenséges táj keltette „érzés és a hatás lehet teljesen vallás-talan is, miközben valami transzcen-densre, a megismerés határain túlra, érzékfelettire vonatkozik. Vagyis val-lástalanul lehetnek, és vannak is val-lásos érzéseink és gondolataink [...], ama nemes harcot megharcolhatjuk, futásunkat elvégezhetjük anélkül is, hogy a hitet, s benne az örök élet reményét megtartanánk.” (114. old.) Akár ez is lehetne a zárszó.

Összességében: akik azt a nagy léptékben gondolkodó, de aprólékos részleteket is érzékenyen és éleselmé-jűen elemző, imponáló erudícióval és

magas stilisztikai nívón író Radnóti Sándort keresik ebben az új könyvé-ben is, akit már megkedveltek koráb-bi írásai alapján, most sem fognak csalódní.

SZÉCSÉNYI ENDRE

Lővei Pál: Porfír, kő, márvány

**KÖNYVAGOK, KÖFARAGÓK,
KÖBERAKÁSOK A KÖZÉPKORI
MAGYARORSZÁGON I–II.**

BTK, Történettudományi Intézet, Bp., 2021. 471 old., 420 kép, 5500 Ft

Nehéz elhinni, hogy az olvasó Lővei Pál első önálló kötetét tartja a kezé-ben. A mintegy negyvenévnnyi kutató-munkát feldolgozó könyv szerzője annyira fontos szereplője a magyar-orosz középorkutatásnak, annyira beágyazódott a magyar és a nemzet-közi műemlékvédelem és művészet-történeti kutatás hálózataiba, hogy munkásságával találkozni a szakmá-ban szinte elkerülhetetlen. A kötet a magyarországi kőfaragás történeté-nek és ehhez kapcsolódóan a kőből faragott síremlékek, sírfedelekek kutatásának egyik legfontosabb állomása. A kötet előszava szót ejt a Horler Miklós által indított *Lapidarium Hungaricum* sorozatról (LaHu), Magyarország (elsősorban középkori) építészeti töredékei nyolckötetes gyűjteményéről, amely megyénként, az egyes emlékekhez, kapcsolódóan dokumentálta az elérhető kőfaragványokat. E munka vezetését Horler után Lővei Pál folytatta – egészen 2011-ig, amikor a program elakadt. A LaHu osztályozó rendszerét azonban többek között magam is alkalmaztam kőfaragvány-katalógusok elkészítésé-nél, és biztos vagyok benne, hogy még számos, egyelőre csak szakdol-gozatként vagy belső használatra készített kőfaragvány-katalógus várja, hogy a sorozat újrainduljon, és megfelelő segítséggel, lektorálással megtalálja az utat a folytatódó sorozatba. (Horler Miklós – Feld István – Koppány Tibor – Lővei Pál – Szerk. Györk [szerk.]: *Lapidarium Hungaricum: Magyarország építészeti*

töredékeinek gyűjteménye. 1. Általános Helyzetkép. Országos Műemléki Felügyelőség, Bp., 1988. A sorozat utolsó megjelent kötete: Bozóki Lajos: *Lapidarium Hungaricum 8. Pest megye II. Visegrád, alsó- és felsővár.* Szerk. Lővei Pál, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Bp., 2012.)

Lővei sírkő-katalógusának bázisa a középkori kőfaragványok és azon belül a sírkövek corpusának cédulanyaga, amelyet Genthon István kezdett el, majd Radocsay Dénes folytatott. E munka elméleti fejezetei alkották értekezését (*Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához*), amellyel 2010-ben az MTA doktora lett.

A *Porfir, kő, márvány* könyvben megjelenik Lővei gazdaságtörténeti érdeklődése is: 2015-ben csatlakozott az MTA berkeiben frissen létrehozott Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoporthoz, amelyet Weisz Boglárka vezet. A jelen kötet valahol a művészettörténet és a gazdaságtörténet határmezsgyéjén foglal helyet, néha ingadozva köztük, néha pedig összeolvasztva, olyan szövegekké egyesítve, amelyek mindkét diszciplína kutatóinak érdekesek lehetnek.

A kőfaragás kutatása nem a leghálásabb feladat. A közönséget jóval kevésbé érdekli, mint mondjuk az egykorú, színes és mutatós táblaképek és freskók, a kő mint anyag kevesebb információt hordoz, még a faragványok készítésének ideje is többnyire csak stílusjegyek vagy (ha a földből került elő) régészeti megfigyelések alapján határozható meg. Az elemzés ennek megfelelően nagyon fegyelmezett, az apró részletekre is figyelmes, határozott kutatót kíván. Pontosan ez látszik meg a kötetben, amely semmiképp sem ismeretterjesztő jellegű, az egyes tanulmányok stílusa nagyon tömör, tárgyilagos, a szerző általában csak a fejezetek végén tekint ki egy-két bekezdésben a felsorolt adatok mögül.

A kiterjedt kutatásokat összegző kötet valamennyire elkülönülő tanulmányokat nem időrendben vagy földrajzi egységekben, hanem logikai összefüggések szerint fejezetekbe rendező, összefoglaló munka. A vezérfonal a nemes anyagok, és főleg a vörösmárvány (ami, noha nem is

márvány, de mégis márványnak tekinthető, lásd 103. old.) használata, ami Lővei pályáján újra meg újra felbukkanó téma, amelyet itt most kibont és nyomon kísér a bányáktól a hazai és nemzetközi kereskedelmen át a feltérképezhető kőfaragóműhelyekig és a megrendelőikig. A bányák és a kőfaragóműhelyek bemutatásában bevezeti a piackörzetek fogalmát, feltárja, milyen lehetett a középkorban a kőfaragás gyakorlati, logisztikai oldala, hogyan nézett ki a hazai kőbányák és kőfaragóműhelyek hálózata – már amennyire a borzasztóan hiányos forrásanyag erre lehetőséget ad.

Tekintsük át a kötet szerkezetét: az első fejezet, melynek címe *Róma hagyatéka: építőanyag, nyersanyag, spoliium, temetkezés*, a leletanyag érdekes és kimerítő áttekintése a külföldi párhuzamok ismertetésével. *A provinciák épített hagyatéka mint a kőbányászás helyszínei a Kárpát-medencében* alfejezet címe nem túloz, valóban kiterjed a Kárpát-medence egészére, bevonva az ortodox templomok példáit is, amelyek máskülönben gyakran hiányoznak az összehasonlításokból. Nagyon sűrűn követik egymást nagyjából tájegységenként a helységnevek (s latin megfelelőik), itt egy-két térrépgé segíthette volna az eligazodást. A *Nyersanyag versus reprezentáció* rész érzékletesen és a magyar anyagot külföldi példákkal kiegészítve mutatja be a római faragott kövek, különleges kőanyagok felhasználását és szállítását a középkorban, kitérve arra, hogy a jól ismert kora középkori példák ellenére nem mindig kell hatalmi reprezentációt feltételeznünk a porfir és más nemes kőanyagok használatában. Minden művészettörténész, akinek már kellett kötár-katalógust készítenie, feltette már magának a következő alfejezet címében szereplő kérdést: *Római vagy középkori?* Másolat, követés vagy hatás. Az antikizáló középkori faragványokról jó lett volna még többet olvasni, mert a szerző csupán esettanulmányokat villant fel a magyarországi középkori és reneszánsz művészetből. A *Szarkofágok, síremlékek, sírjelek* alfejezet európai kontextusban tárgyalja az újrafaragott vagy újra felhasznált római eredetű szarkofágok olyan ismert példáit, mint

amilyen a Szent István-szarkofág. Ezt az első fejezetet *Római kőbányák* leírása és egy rövid konklúzió zárja.

A következő fejezet *Kőfaragványok és kőanyagok piac- és bányakörzetei a középkori Magyarországon* címmel jórészt gazdaságtörténeti vonatkozású, kiegészítve érdekességekkel a kőfaragás technikai oldaláról. A bányakörzet az a terület, ahová a kibányászott nyersanyag eljut, a piackörzet az a terület, ahová egy-egy város kőfaragóműhelyének termékei a jogszabályok és a körülmények függvényében eljutnak. Lővei a maga megfigyeléseire és az írott forrásokra támaszkodó esettanulmányokban mutatja be a kőfaragványok középkori kereskedelmét, kitérve a ritkább anyagok messzebbre történő szállítására, de még az ágyúgolyó-megrendelésekre is. Az *Országos jelentőségű kőanyagok: a Buda környéki márga és a vörös márvány* részben sorra veszi a különleges hazai anyagokból készült emlékeket, ismerteti a magyar vörösmárvány exportját és a szállítás módjait. Külföldről hozatott márvány (*Import kőanyagok – márványok*) csak nagyon magasrangú megrendelők esetében igazolhatók. Az utolsó rész, *Márvány vagy mészkő – közbeszéd versus geológia* felvillant jó pár esetet, amikor a nem-geológus szem számára összetéveszthető a jó minőségű, jól faragható tömött mészkő és a magas hőmérsékleten és nagy nyomás alatt kialakult márvány – a leghíresebb példa erre a vörösmárvány, amely geológiai értelemben nem márvány, ám ha a források szerint a megbízók és a felhasználók márványnak tartották, akkor a művészettörténetnek és az építészettörténetnek is érdemes márványnak tekinteni azt.

A *Kőanyagok távolsági kereskedelme a középkori Európában* se több, se kevesebb, mint egy áttekintés a középkor legjellegzetesebb kőanyagainak kereskedelméről és eredeti származási helyüktől eltérő előfordulásukról, jelezve ezzel a kereskedelmi útvonalak kiterjedését. A rész számomra legizgalmasabb esettanulmánya a római vízvezetékekből kibányászott, jól faragható édesvízi mészkő volt, mely a Karoling- és a késő románkorkorban kedvelt díszítőfaragványok alapanyaga volt.

A *Fejezetek a vörös márvány magyarországi történetéről* címet viselő rész sokkal elbeszélőbb, jobban kibontott, követhetőbb: látszik, hogy Lövei itt elemében van. E fejezetek címei magukért beszélnek: *Bíbor Esztergom – a Szent Adalbert-székesegyház, a Bakócz-kápolna és a királyi/érseki palota vörös márványa; A vörös márvány használatának elterjedése a Magyar Királyságban; A vörös márvány 14. századi ismételt „felfedezése” és a székesfehérvári Anjou-síremlékek*. A fontos esettanulmányokat jól adagolt, a hézagokat kitöltő és megmagyarázó kisebb emlékek fogják keretbe, melyben kirajzolódik az anyag népszerűségének felívelése, majd hullámválása az idők során.

Ezután egy 2017-es tanulmányának frissített, átszerkesztett változata (*Egy 15. századi szobrász-vállalkozó műhelye Budán: a „Sibor-síremlékek” mestere*) már mutatja Lövei kiteljesedését a gazdaságtörténet és művészettörténet találkozásánál. (Lövei Pál: A „sárkánylovagok” kőfaragója. Egy 15. századi szobrász-vállalkozó műhelye Budán. In: Kádas István és Weisz Boglárka (szerk.): *Hatalom, adó, jog. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2017. 387–486. old.) Betekintést nyújt egy kőfaragó műhely berendezkedésébe (*Egy szobrász-kőfaragó személyiség „születése” c. alfejezet*). Írásos források híján a faragott produktumok stílári és technikai jellegzetességei alapján határozza meg a műhelyhez kapcsolható produktumokat, melyekből sokszor csak töredékek maradtak fenn (*A „Sibor-műhely” tevékenységének vélhető kezdetei, A műhelyhez köthető további művek*). Lövei egy igazi művészettörténeti mélyfúrás végez, mely bemutatja, hogy az 1410-es években, legkésőbb 1420-tól tevékenykedő mester által készített lovagi sírkövek egymástól távol fekvő, az országhatáron kívüli megrendelőkhez is eljutottak, kirajzolva a műhely piackörzetét. A szerző ide kapcsol egy másik emlékcsoportot, a főpapok (püspökök, érsekek) számára készült sírköveket is, bár megfelelő fogódzkodók hiányában nem jelentheti ki biztosan, hogy ugyanabból a műhelyből származnak. A műhely feltehetően a

budai várhegy északi oldalán állt, jellegzetes stílusjegyeit egy „második generáció” vitte tovább. A gondolatmenetek a hasonló német kutatások összehasonlító elemzésével egészülnek ki, így egy tömör, de követhető, megbízható, érett szöveget kaptunk, mely egy műhely mintegy százévnnyi működését mutatja be és ágyazza be a közép-európai sírközművészet összefüggéseibe.

A *Vörösmárvány-piackörzetek találkozása a középkori magyar királyság nyugati határsávjain* anyagvizsgálatokkal megtámogatva mutatja be a magyarországi és ausztriai bányákból származó vörösmárvány felhasználását, elsősorban a sírközművészetben azon a területen, mely a mai Magyarország határától kissé nyugatra fekszik. Lövei pontosítja a piackörzet fogalmát; noha körülbelül követhető az emlékek rendkívül tömör, tárgyilagos felsorolása, egy térkép itt is segítette volna a megértést.

Aki szeretné megismerni a középkori kőfaragóműhelyek szerveződését, korábban csak Balogh Jolán jóval későbbi idősávot tárgyaló 1974-es tanulmányára hagyatkozhatott (*Későrenaissance kőfaragóműhelyek. Ars Hungarica 1974/2, 249–380. old.*). A *Műhelyek és mesterek* fejezet tárgyalja – nagy örömmre, mivel a forrásokban különösen nehezen elkülöníthetők a rájuk vonatkozó adatok – az építőműhelyeket, majd a kőfaragókat s végül az építész-portrékat, így jutva el a szakmai öntudat kialakulásának vizsgálatáig.

Végül a *Festett és imitált kövek* – a drága kőanyagokat utánzó festett falfelületek áttekintése következik. Ez a szerző által is vázlatosnak tartott fejezet remélhetőleg inspirálni fogja az építészettörténészeket a téma alaposabb vizsgálatára.

A könyvet egy rövid, személyesebb hangvételű kitekintés zárja *Epilógus – az élő márvány* címmel, kiemelve, hogy az emberek a középkorban nem élettelen, személytelen építőanyag-nak tekintették a követ, hanem a természet és az élő világ részének.

A fejezeteket összefoglaló logikai út érthető, bár néha éles a váltás a szövegek stílusa, a tárgyilagos és még tárgyilagosabb, között: talán még érdekesebb lett volna, ha a kőanyagok

távolsági kereskedelmével foglalkozó fejezet nem kerül a két magyarországi vörösmárványos fejezet közé, hanem előrébb, és a vörösmárvány történetét zavartalanul lehetne követni. A könyv érthetőségét szintén segítették volna a magyarázó rajzok, táblázatok, de mindenképp a térképek: főleg a piackörzeteket, szállítási kérdéseket taglaló részeknél jó lett volna, ha a kevésbé ismert települések közti távolságok és a földrajzi viszonyok megértéséhez kéznél lettek volna áttekinthető térképek.

A könyv egy szöveg- és egy képkötetből áll. A tanulmányokat 420 fotó és rajz illusztrálja, megkönnyítve a szöveg és a képek párhuzamos tanulmányozását, a szöveggel végén terjedelmes bibliográfia, képjegyzék és az eligazodást nagyban könnyítő helység- és személynévmutató kapott helyet. A kötet mindenképp fontos, sőt alpmű azoknak, akik a kőfaragás történetével bármilyen szinten szeretnének foglalkozni. Nem csak a középkor kutatói, hanem az újkorok is bőven találnak benne adalékokat. A sírkövek mellett a kőből faragott építészeti díszek, ágyúgolyók és a kőbányászat és kőfaragás gazdasági vonzatai iránt érdeklődőknek is hasznos ez a könyv.

KINDE ANNA

Pór Péter: Utolsó útítársak

KÖLTŐK, ESZTÉTÁK

Kalligram, Bp., 2022. 235 old., 3325 Ft

Kötetének előszavában Pór Péter „az esszéíró a tárgyahoz kötő szándékról” beszél, vagyis azt próbálja az olvasóval megértetni, ami arra ösztönzi, hogy bizonyos műveket (első sorban a saját nemzedékéhez tartozó alkotókat) kiválassza és írjon róluk. Egyfajta tartalom előtti szándékra utal hát, egy olyan eszményre, amelynek szabatosabb meghatározása elől következetesen elzárkózik. Talán úgy lehetne mondani, hogy *rámutat* valamire, amit nem hajlandó definiálni, de nem zárja ki, hogy más is megpillanthatja, s ilyen módon *megértheti* –

ha nem feltétlenül a fogalmi megértés eszközeivel is. (Azt hiszem, az irodalmi művek kapcsán ezt nevezi majd *ihletnek*; erre még visszatérek.) Erről a tartalom előtti intencióról kiderül, hogy az alaprétegét egy sajátos poétikai eszmény alkotja, amelyről nem tudja és nem is akarja eldönteni, hogy a tárgyalt művekből sugárzik-e ellenállhatatlan erővel, vagy éppen ő maga kényszeríti rájuk „saját előszeretetét”.

A kiválasztott művekről mindenesetre tesz egy átfogó állítást, amely bizvást útbaigazíthatja az olvasót: mindegyik „a melankólia kiválasztott teremő állapotában” keletkezett szerinte. Anélkül, hogy a melankólia fogalmának sok évszázados meghatározási kísérleteihez irányítana minket (elegendő segítség a közismert Dürer-metszet a címlapon), ismét csak *rámutat* arra, hogyan érti ezt. Olyan munkák érdeklik, amelyek „a tökéletes szóbeli alkotást, illetve a tökéletes szóbeli gondolatot kívánják megvalósítani”, ám annak a bizonyosságnak a tudatában, hogy nem létezik világmegváltó szó és világmegváltó gondolat. *Horribile dictu*, talán soha nem is létezett. Ezt a belátást érvényesnek tartja a saját értekezői szándékára is, amelynek „korszerűtlenségéről” már jó ideje meg van győződve. Az új értelmezői nemzedékek ugyanis egészen más szempontokat érvényesítenek: „sokkal nagyvonalúbban, nem is feltétlenül autochton irodalmi kategóriákban dolgoznak ki önértékű, gyakran holisztikus igényű értelmezéseket” – állítja. Jómagam csak sajnálni tudom, hogy nem utal néhány példára ezen „holisztikus igényű” értelmezési teljesítmények közül. Értem persze, miért nem teszi: saját poétikai eszményét még véletlenül sem szeretné „ütköztetni” az eltérő stratégiákkal; a vitát valószínűleg totálisan terméketlennek tartja ezen a területen. Viszont teljes mellszélességgel vállalja a saját megközelítésmódját, természetesen azzal a „melankolikus” színezettel, hogy tudatosan oly időket idéz, „amikor lehetett így olvasni a szellem irodalmi és gondolati műveit”.

Sándor Iván *A hetedik nap* című regénye kapcsán az író eddigi (igencsak terjedelmes) életművét egy furcsa szintagmával próbálja jellemezni:

„megszállott epika”, írja róla. (A kötet többi tanulmányában is látni fogjuk, hogy hajlamos a több évtizeden át épülő-alakuló életműveket egybefogni, s mintegy egységes szövegként kezelni. Kétségkívül merész, nemegyszer vitatható eljárás, de többnyire sikerül elfogadtatnia az olvasóval.) Az előző jelzős szerkezetet sajátos módon értelmezi, mégpedig egy olyan Proust-párhuzammal, amely azonnal önellentmondásnak bizonyul. A „megszállottság” jelentése a francia írónál világos: más jelzővel aligha lehetne illetni egy olyan vállalkozást, amelynek a lényege az, hogy regénnyé tegye a narrátor saját történetét „és egyben világa történetének idejét”. Sándor Iván vezérlő szándéka ugyanez lenne, nevezetesen, „hogy regényszöveggé tegye a világ, vagyis a saját, illetve a saját, vagyis a világ (szenvedés)történeteinek az idejét”. Pór ezt akkor is érvényesnek véli, ha nem tévesztjük szem elől, hogy *A hetedik nap* végeredményben történelmi-allegorikus narráció, amely „a harmincéves háború néhány emblematis, tehát fiktív alakjának a sorsát találja ki és beszéli el”. A Proust-párhuzam azonban „diszharmonikus meghatározottság”, amely nem hagy esélyt a „megtalált idő” ál-, vagy valódi bizonyosságának. Ha bármiféle epikus alkotás alapelveként a lehetséges történetek menetének és értelmének keresését jelöljük meg, akkor láthatjuk, hogy Sándor Iván egyáltalán nem hisz ennek a műveletnek az esélyeiben. Olyannyira nem, hogy az általa írott szövegek „szertemenetelét” mintha már maga sem követné nyomon; ezt az elemző „tetikus-antitetikus felismerésnek” nevezi. Sándor Iván eszerint úgy alkot, méghozzá „autochton epikus ihlettel” használva fel a legkülönbébb szövegtípusokat, hogy minduntalan nyilvánvalóvá teszi szerzői „álmindentudását”. Pór példája szerint jelen van a saját maga teremtetten világban, de akár Bosch, nem uralja a rémek látványát: nem képes célzatot és értelmet adni az epikai szenvedésvilágnak. Meghatározása szerint nem más ez, mint egy „genuian [talán genuin? A. G.] antiepus elképzelésnek szokatlan módon epikus megalkotása”.

Sándor „autochton epikai ihlete” paradox módon éppen abban a dimenzióban működik, amelyet lehetetlen epikává változtatni, mert minden eseménye, története kívül van az időn, követve a *Prédikátor* könyvének intését, miszerint „semmi sincs új dolog a nap alatt”. A kiválasztott történelmi esemény, a harmincéves háború látszólag időben behatárolt eseménysorozat volt ugyan, de mint teológiai-metafizikai esemény mindig újra megtörtént és megtörténik. Ennek érzékeltetésére Pór különös – némiképp agrammatikus – fordulatokkal él. Az önkény „újra és újra lerombolta (és: leromboltandja)” a falvakat és a falvak lakóinak életét, a folyók hullámai tetemeiket „hordoztak és hordozandak”. Meggyőződése szerint Sándor nagyon erősen épít a barokk színház (és főleg Calderón) megoldásaira ennek az önmagát felépítő és rögtön leromboló „epikum-prózának” a megteremtésében. Olyan világ ez, amely a szó minden értelmében véve érthetetlen: „ez a mindenkor volt és leendő érthetlenség, ez a mű értelme”. Végso leszámolásként egy értelmezhető világ-idő (vagyis egy isteni rend) lehetőségével: az idő regényszöveggé tett folyamatos továbbmenekülése. Pór Péter nem tart az egyértelmű értékelő gesztustól: „rendkívüli alkotás”, írja: a megszállott epikus végre rátalált arra, amit egész életművében keresett.

A következő tanulmány címe (*Ki volt előbb: Rilke vagy Tandori?*) azonnal az esszéíró által tárgyalt problematika kellős közepébe irányít, nevezetesen arra világít rá, hogy a fordítói életmű is képes a továbbfejlődésre. Ennek során pedig könnyen előfordulhat, hogy a fordító újabb megoldásai mintegy az „eredeti” *elé* látszanak lépni. Tandori 2009-es kötete a *Rilke és angyalai* címet kapta, és mintegy fél évszázadra visszatekintő viszonyát mutatja be az „angyalok költőjéhez”. Ez a „bemutatás” azonban a lehető legtávolabb van attól, hogy koherens vagy egyetlen logikát követő legyen, s ezt semmi más nem mutatja jobban, mint a szerteágazó alcím (*Önéletírás égiekkel. Műfordítások, rajzolások, hódolások és vallomások 1959–2009*). Mindegyik címelem mást céloz meg. A skála az önéletraj-

ziságtól a valódi rajzokon át a reflexív esszéyszerűségig ível, s ahogy Pór nál olvassuk, a több évtizeddel ezelőtti fordítások a mostaniak hypotextjeként szolgálnak. Vagyis ez a könyv végeredményben „önmitosz Rilke-szövegekkel”, amelyben a saját versek és rajzok ekphrasziszként működnek, méghozzá mindkét irányban: a versek értelmezik a rajzokat, de ez fordítva is igaz. Mi történik itt voltaképpen? Tandori, mondja Pór, Rilke angyalelképzelésére írja (és valamennyire rajzolja) rá a saját angyalelképzelését. A válogatás különösségét bemutatandó, a nem felületlenül Rilke-szakértő olvasót figyelmezteti, hogy az *Elégiákig* Rilke több mint száz (gyenge) verset írt, amelyekben valamilyen módon jelen van az angyalmotívum. „E rengeteg versből Tandori kiválasztott nyolcat a teljesen vagy éppen, hogy már nem teljesen gyenge korszakból, hármat az Új versek korszakából és hét *Dünnői Elégiát*.” Ez a sajátos szelekció viszont olyan „tematikus válogatás, amely szokatlanul egységes kötetet eredményezett”. A cél, mint láttuk, egyfajta önmitosz, önéletírás létrehozása volt Rilke-szövegek segítségével (?), a kötet felépítése pedig Pór Péter szerint mintha arra kívánná utalni, hogy egy ilyen vállalkozás „csak önmaga sokféle pastiche-aként (!)” képzelhető el.

Pór gondolatmenete fordításelemzésre épül, csakhogy a megszokottól nagyon is eltérő hangsúllyal. Megállapítja ugyanis (amit Tandori óriási fordítói életművének akár felületes ismeretében is vélhetünk), hogy sűrűn előfordulnak az eredeti szövegtől távol eső, „megfoghatatlan” megoldások. Ezek némelyikét nem azért emeli ki, hogy megbírálja, hanem hogy „megideologizálja” őket. Ezt úgy érti, hogy az úgyszólván lehetetlennek tűnő megoldások jók lehetnek annak értelmezésére, ahogy Tandori Rilke költészetét és általában a költészetet kezeli. Ha elfogadjuk az *Utolsó útítársak* szerzőjének összefoglaló állítását (márpedig kiét fogadnánk el ebben a témakörben, ha nem az övét), mely szerint a rilkei életmű egyetlen kérdése és törekvése „a világ csak költőileg megteremthető teleológiájára” irányul, akkor jól láthatjuk

azt is, amit Tandori csinál belőle. Az történik ugyanis, hogy Tandori – nem egyszer, nem is kétszer – „egy tökéletesen rilkei ihletésből” tökéletesen nem rilkei sorokat ír. (Egyik példája az 1976/14/z – *Nem azé, aki fut* című vers, amely tulajdonképpen „a mondat-szöveg-cél sose-léte, ami végső soron maga a szöveg”, s mint ilyen érvénytelenítve idézi fel a rilkei eszményt.) Logikus folytatása ennek a gondolatmenetnek, hogy Tandori fordítói „technikája” túlmutat legitimálhatóság-elfogadhatatlanság ellentét-párján; mintha meg akarná mutatni, hogy akár egy véletlenül felbukkanó szóval is újra tudja írni a Rilke-verseket. „Semmi esetre sem egy szabályszerű fordítás-produktumot kell megítélnünk, hanem azt keresnünk, a mindenkor *helyett* jegyében, milyen Rilke-vetületet kreál Tandori önnön mítoszához a Rilke-szövegekben, illetve a saját szövegekben és rajzokban.”

Pór szerint Rilke angyalfikciójának jelentése ugyan diffúz, vagyis fogalmilag többféle, de a költői funkciója megragadható. Az angyal kétségkívül nem az emberi térhez és időhöz tartozik, „de léte a mindenkor elérhetetlen célt jelöli ki, amely felé a megszólaló hang irányul, s amely felé törekedve a világot és benne saját magát megteremti”. Ez képezi (illetve a szerző stílusában fogalmazva, „nem-képezi”) az elégikus diskurzus, vagyis az elégikus világalkotás alapját. Tandori számára ebből egyetlen kihívás és tematikai rögzültség a lényeges: „az angyalok soha össze nem érő létrejövése és nem-létrejövése az időben”. A tanulmány a részletekbe menően, félelmetes aprólékos-sággal elemzi az „eredeti” és a „fordított” szövegek rendkívül összetett kapcsolatát, nemegyszer utalva a korábbi fordításváltozatokra, amelyek alkalmasint bizonyítják, hogy Tandori nem egyszerűen „félreértette” a német szövegeket. Pór nagy találata, hogy nevet talál az eljárásnak: *calque-elvnek* hívja ezt a fordítási vagy újraalkotási stratégiát. A fordító mintegy pauszpapír alá helyezve írja egymás után a magyar szavakat és mondatokat – az eredeti fölé. Ennek azonban többértű funkciója van: „szándékosan szét-töri és érdekesebbé

teszi a korábbi versek többnyire egységes hangulatát, ha úgy tetszik, hát rosszabbá (például nehezen érthetővé) teszi őket”. Mondhatni „az angyal felől” fordítja ezeket a verseket, amilyeneket valójában Rilke nem írt; de a költő ismerői ezáltal felismerhetik, sőt mint állítja, *megismerhetik* „az életmű autentikus eszméit és eszközeit”.

Jobban érthetjük mindezt, ha követjük Pór leírását arról, ahogyan Tandori tovább „dekonstruálja” Rónay György hajdani, illetve a saját fordításait. Kettejük közt az a különbség, hogy Rónay egy „előzetesen valahogyan értelmezett” jelentést foglal nyelvi rendbe, Tandori viszont egy „akaratlagos nyelvi kreációra” bízta magát, hogy valamiféle, Rilketől ihletett jelentést alakítson ki. Ismételten leszögezi, hogy ezt nem érdemes kritika tárgyává tenni. Tandori ihletődik Rilke szemantikai kétértelműségeitől, de nagyon távol jut tőlük. Nem is kell hosszasan fejtegetni, hogy ehhez milyen mély költői azonosulás kell. Ami ebből költőileg létrejön, azt Pór az *absurdus* (megzavart hangzás, képtelen beszéd) szó eredeti értelmével tartja megnevezhetőnek, s mint hozzászól, Tandori számára ez „nem negatív és persze nem is pozitív jelentésű, hanem létmeghatározás”. (*Nota bene*, ennek is van megfelelője Rilké-nél: az *unerhört* kifejezés.) Pór hangsúlyozza, hogy Wittgenstein óta „Tandori azt tudja a legjobban, hogy beszélni, méghozzá minél többet, csak arról kell, amiről nem lehet”. Így jönnek létre azok a kísérteties létezők, amelyeket Spinoza „kiméráknak” nevez. Azok a lények, amelyek sem az értelemben, sem a képzetben nem léteznek, s amelyeket „szóbeli létezőnek helyes nevezni”. Am aminek csak szóbeli létezése van, arra végtelen sok szó alkalmazható, de nincs egyetlen végleges szó, amely „öt magát” illetné. Tandori Rilke-könyve Pór számára „a sok-szó keresésének ars poeticája”, „amelyben az egyik szó-jel a másiknak a calque vagy ekphraszisz-fordítása és amelyben gyermeten dilettáns és monumentumszerűen nagy költemények ugyanazt (nem) mondják”.

A következő Tandori-tanulmány a valószínűleg líratörténeti jelentőségű

Úgy nincs, ahogy van című, 2010-ben megjelent kötet kapcsán keletkezett. A tanulmányíró saját címet is választott, mégpedig a költő hírhedt kérdésére utalót („Némaság a hang helyett. / De a némaság mi helyett?”, *Koan III.*): *De a szó-jelek mi helyett?* Ebből jól érthetjük, hogy számára ennek a költészetnek a központi eleme a rész–egész probléma alakulása. Pontosabban egy olyan megközelítés, amely túl van ezen a szembeállításon. Erre utalhat Tandori, amikor így ír: „nem részem ez egészet” (*Ha festékében*). Pór ezúttal egyfajta „fejlődésvonalat” is felrajzol, helyesebben változások egymás után következését. Szerinte a költő *A mennyezet és a padló* című kötetben fordul el az egyedi, hibátlan vers eszményétől vagy mítoszától. Innentől a szeriális ihletet vagy eljárást követi, „vagyis elvileg végtelen számú, így gyakran kényszerűen esendő értékű (vers)szövegből kialakuló életművet akar megteremteni”.

A *Mestereim hangján* ciklus darabjai látszólag a számára fontos költő-elődökre mutatnak; valójában, ahogy Pór magyarázza, nem annyira a mesterekre, hanem a róluk korábban írt saját versekre utal, azokat deformálja. „Majdhogy mindegyik sort vissza lehet vezetni egy elődre; de egyikük sem az Egész értelmet magát, hanem annak az így vagy amúgy elfordított változatát fogalmazzák meg...” A rajzok ezúttal is fontos szerepet játszanak. Tandori ekphraszisa zénóni töredékpontokról szól, amelyekből szinkretikus kompozíciónak, illetve ez utóbbi látszatának kellene létrejönnie. De nem csak Tandori költői szándéka bizonyul nehezen megközelíthetőnek az olvasó számára. Az is komoly értelmezői erőfeszítéseket igényel, hogy például az Arany és József Attila „ihletének” poétikai jelenlétét felfogjuk az esszéíró ezt kifejtő mondatából. Tandori ihlete, írja, „gyökerében parafrasztikusan meghatározott, egy részben valóságos, részben képzelt mintának, a két költő szinkretikusan (esetleg akár kabbalisztikusan) észlelt és megidézett ihletmintájának a parafrázisa; célzata szerint se nem akármennyire áttételes utánzás, se nem akármennyire áttételes játék, hanem eredeti és örökös (újra) alkotás.” Nem keveseb-

bet jelent ez, mint hogy le kell mondanunk ebben az esetben minden olyan műszóról, amelyekkel mindközönségesen az efféle költői eljárásokat szoktuk megközelíteni (hatás, utánzás, utalás, átsajátítás, defiguráció, travesztálás és még sorolhatnánk). Bármint értsünk is ezeknek a szinkretikusan vagy akár kabbalisztikusan észlelt ihletmintáknak a költői jelenlétén és annak parafrázisain, nem közelíthetjük meg az idő szerepének megértése nélkül. Pór nem kevesebbet állít, mint hogy „a múlt elképesztően kiterjedt autenticitása és végső érdektelensége a Tandori-életmű mindenkori központi kérdése”, ami annyit jelent, hogy felidézi a múltat és „eltökélt amnéziával” el is felejt. „Ezt, a *változatokban* (nem-)létező múlt apóriáját kell az élet és a mű három alapvető vonatkozásában egyformán érvényesnek felismernünk”, nevezetesen a biografikus személy, a líra ihletése, illetve szövegeinek nyelve tekintetében.

Talán azért nevezi az *Úgy nincs, ahogy vant* Tandori legnehezebben megközelíthető kötetének, mert minden egyes szava és szekvenciája végtelenül sok irodalmi és kulturális utalás *lehetőségét* hömpölyögteti magával. Amikor azt állítja, hogy ez a líra egy tisztán elképzelt művészet mintáját defigurálja, egyáltalán nem azt akarja sugallni, hogy a „talált” és beépített elemek teljesen felismerhetlenné válnak. A Tinguely szoborkompozícióival vont párhuzam éppen azt érteti meg, hogy a *ráismerés* miként válik nála „eredeti és örökös (újra)alkotássá”. Pór Péter, hogy egyik kedves szavával éljünk (viszsa?), hihetetlen *maestriával* ragadja meg Tandori „ihletét” ezekben a szövegekben: „mintha a szóbeliségre még nem jutott lét végtelenül lecsupaszított legelső (esetleg: legutolsó) megnyilatkozásait jelenítenék meg”. Ami persze felveti az „autochton” filozófiai kérdést, hogy a szóbeliségre még vagy már nem jutott lét meg tud-e nyilatkozni egyáltalán, s hogy ezt az üres helyként jelölt megnyilatkozást mennyiben kontaminálja a „még” vagy a „már” időhatározó. Mindenesetre Tandori úgy jár el Pór értelmezésében, hogy lecsupaszított egyedi szó-jeleket ír le a szeriális

elve szerint. Ha ezt elfogadjuk, akkor nem kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy miként keletkezhet ezekből az „önkioltó meghatározásokból” autentikus líra? A kötetben négyféle szövegalkotás (négyféle „szövegtömb”) található, amelyek mindegyike eltér a beszédaktusok poétikus hagyományától (defiguráció), de arra kényszerít, hogy „mindenkefelett egységesnek és egyöntetűnek olvassuk”. Mindez egy lehetetlen kihívásra felel: a költő arra törekszik, hogy „a szó-jelek képes van»-alakzatában jelenítse meg a lét idejének képtelen »nincs»-alakzatát”. Maga a költő utal rá többször, hogy e szövegszortok közül a harmadik tömb a legfontosabb. „E harmadik tömbben írja leginkább közvetlenül, vagyis örökre »helyett« azt, amit emberi szó-jellel képtelenség átírni: az időt, az idő felfoghatatlan mozgását és mozdulatlanságát.” Ezt úgy éri el, hogy a versek mindegyik szavát ponttá írja át, így jön létre az a szó-idő, „amely szüntelenül továbbfolyik és szüntelenül megáll”. Pór értelmezése szerint ebben a kötetben Tandori már nem is költészetet alkotott, „hanem egy olyan idő »helyett« költészetét, amelyről csak ő és esetleg »már« »ő« »[s]em« »tud«”. Mint látjuk, ebben a grammatikailag kétségtelenül helyes értelmezőí mondatban minden egyes elem idézőjelbe kerül. Hogyan lehetséges akkor, hogy a tömböket mégis egységesnek és egyöntetűnek olvassuk? Pórnak erre is van válasza: a költői én „szokatlan érvényű” állítása teszi ezt lehetővé (amely természetesen egyazon gesztussal önmaga visszavonása is). „Olyan, hogy Tandori Dezső, / nem volt. / Tandori Dezső egyszerűen én voltam. / Legföljebb, hogy egyebek között.” (*Tartalom helyett. Könnyű dobálózás*) Ez a „szokatlan érvény”, pontosabban annak miben(nem)léte alkotja azt a kihívást, amely Tandorinak ebben a kötetében „alkottatott meg”. S amelyhez méltó esszéírói nyelvet alkotott meg Pór Péter. Valószínűleg az egyedülit, amely eddig ennek a költészetnek igazán képes volt a közelébe férközni.

Takács Zsuzsa *Tiltott nyelv* című kötetének (2013) körüljárásakor szintén a kulturális és irodalmi hagyományokhoz való viszonyra, valamint az

időbeliség poétikájára koncentrál. Úgy látja, hogy Takács Zsuzsa költészetében az egyenes vonalú, naptárszerű, „és mégiscsak megnyugtató” időképzeten kívül, „egy retrospektív nem-idő képzetében és képzeteiben” láttatódik és állítódik az élet és a halál szakrális jelentése, vagyis mindaz, amit a hagyományok értelemként és vigasztként mutatnak fel. A hagyomány felidézése és egyben folyamatos eltérítése *történik* ebben a költészetben, amelynek nagy témája és kihívása „a költői szólás szuverén állítása az önmaga teremtetten [...] világ-időben”. Pór egyenesen „papnői komolyságról” beszél a költői tartással kapcsolatban, amelynek külön (eltérített) hangsúlyt ad a választott kötet cím, vagyis a *tiltott nyelv* motívuma, amely ugyanakkor *elrendeltség* is. Pontos megállapítása szerint a költő által megszólaltatott témák, események, szenvedélyek vagy elképzelések voltaképpen csak ennek a tartásnak a változatai és példázatai.

Takács irodalmi visszaulásainak a jelentősége, mint ahogy az már lenni szokott, nem annyira egy-egy költőelődhez fűződő viszonyának jelzésében, hanem a tőlük elfogadott örökség sajátos deformációjában van. Ennél fontosabb felismerés Pór számára, hogy a költő „egy verses regény-diskurzus hagyományát állítja”, ami nem egészen fiktív, de abban a formában, ahogy nála megjelenik, sohasem létezett. Egyfajta eltávolított újratereztetés ez, Takács saját megfogalmazásával élve újrászülni kényszeríti ezt a műfaji tradíciót: voltaképpen távolságtartó poétikáját és belső szabadságát. Távolságtartásos *szóláshelyzetet* vagy inkább *szólásmenetet* hoz létre, amellyel kapcsolatban az értelmező felveti azt a (számomra furcsa) kérdést: Eliot életműve óta ki hinné, hogy „közvetlen és közvetett ihlet, vagy érzület és reflexió ellentmondásokak lennének?”. Bevallom, ezt a szöveghelyet nem értem pontosan, de inkább arra hajlok, hogy Pór szerint az „ihletnek” ez a két típusa Takácsnál egyáltalán nem feszül szembe egymással. (Ettől azonban a kettő közötti eltérésekből adódó termékeny poétikai feszültségről kár lenne lemondani.)

Takács Zsuzsa otthonosan mozog a példázatszerűségek közegeiben; ezek a példázatok azonban „esetlegesnek és töredékesnek állítják magukat, soha nem didaktikusan áttetszőek”. Itt érkezünk el ahhoz a mozzanathoz, amely a Takács Zsuzsa-tanulmányt Pór kötetének az előszóban kiemelt intenciójához köti: a melankóliához. „Ábrándtalanságba hajló, az emlékezés témáját, beszédhelyzetét kedvelő ihlet” ez: Takács „a modern melankólia líráját alkotja meg” verseiben. Ezt az ókortól jelen lévő, de a XIX. század óta felerősödő hagyományt éri el azzal is, hogy a verses regényhez visszanyúl. Nála azonban az általános érzelmi háttér nem feltétlenül a keserűség, hanem a szövegverziók megalkotásának alkotói öröme: a melankólia és az öröm együtt. Ez jelentősen módosítja (de nem érvényteleníti) a költői megszólalás Pór által megfigyelt „elrendeltségét” – ám ezt a költő az „emlékezésgyakorlat”, az „utószó” melankolikus kairoshozának fennhatósága alá helyezi. Nem lepődünk meg azon, hogy az értelmező Takács Zsuzsa „legszemélyesebb és legautentikusabb” köteteként aposztrofálja ezt a művet.

Pór *A gyász előérzete* ciklusból kiindulva elemzi a *búcsú* alakzatának jelentőségét ebben a költészetben. A rengeteg érzékeny és hajszálpontos megfigyelés közül elsősorban azokra utalnék, amelyek az olvasó előtt világosabbá tehetik Pór „ihlet”-kategóriáját. Nem szabad szem elől tévesztünk, mondja, hogy rendkívül összetett és rétegzett szövegvilágról van szó, amelyben az elbeszélés, a leírás, a kommentár megszólalásformái követik egymást, „de alig van mondat, amely közvetlenül kapcsolódna az előzőhöz, inkább tagadja vagy kontraretorizálja azt”. Ez egyfajta narratív befejezhetetlenséget feltételez: „a hagyományos idejű ihlet melankolikus (!) érvénytelenségét” állítja. A képi és az elbeszélő elemek kétségtőlkülönöző logika alapján működnek, kétfajta költői „indítékot” képviselnek, de ugyanakkor valami egységeset állítanak az ihleten belül; ám ez az egység „a folyamatosan tovább sodródó diszkordancián belül van”. Említenünk kell – Pór megfogalmazásában – a „több-

szörösen közvetített szerepszólás” poétikáját, melyről azt állítja, hogy ihlete „könnyebb, természete szerint nem végleges és nem végzetes”. Így juttathatja el a költőt egész lírai életműve központi témájának (alapihletének?) lírai megalkotásához, amely nem más, mint „a szuverén költői szólás önmítosának állítása és dialmája”.

Volentis et currentis: Géher István lírai életműve a címe a következő írásnak, amelynek tárgya Géher összegyűjtött verseinek kötete (*Minden minden*, 2019). Géher az értelmező számára az antinómiák költője (no meg az „ön”-félreértés és -értetése). Nem véletlenül tér vissza Pór a „tudós költészet” és a „spontán líra” szembeállításához, amit – minden belső ellenkezésével együtt – jogosnak tart, amennyiben maga a költő hangsúlyozza sokszor és szembeötlően. Mindazonáltal rögtön hozzáteszi, hogy ezek a szembeállítások voltaképpen csak félreértéshez vezethetnek. Megpróbál tehát „szilárd alakmintát” adni ennek a furcsa és ellentmondásosnak tűnő megközelítésnek. Miután felsorol jó néhányat azok közül a nyilvánvaló antinómiák közül, amelyekre ez a költői szövegvilág épül, kijelenti: „mindezen félreértendő antinómiák »helyett« én ebben az életműkötetben egy minden alakzatát, minden egyes szavát és írásjelét [...] meghatározó, egységes akarást ismerek fel: a költői szónak és a költői létnek az akarását”. Ezt utóbb (Pór nál ritka külső meghatározottsággal) „protestáns akarásnak” minősíti, mely számítás és reményen kívül vállalt lényege szerint mozdulatlan elhivatottság. Mint írja, a kötetet nagyon nagy mértékben uralja (nyilván József Attila nyomán, de egészen különböző szellemben) az önmegszólítás. Ez utóbbi azonban Géhernél nem az életrajzi ennek, hanem „magának a költészetnek vagy a költői alkotónak a megszólítása”. Sokszorosan reflektált líráról van szó, amely rákérdéssel, önrontással teremti meg „a költői lét ihletét és alkotását”. Másutt viszont arra hívja föl a figyelmet az értelmező, hogy Géher néha mégis megmutatja, hogyan lényegülnek át életének eseményei költői megszólalással.

„Remélem, nem értem félre”, kezdi az egyik összefoglaló igényű bekezdését Pór Péter; amivel természetesen megint csak arra utal, hogy ennek a lírának a félreértés és a félreértetés az egyik konstitutív eleme. Géher szerint az első kötetében megteremtett költőfigurát viszi a további művek és a folyamatos önkonfrontációk során át „a lehetséges, azaz lehetetlen végső pontjához”. S ez előre jelezi valami új „ihlet” eljövételét. Az 1998-as *Új folyam* el is hozza ezt a változást, annak ellenére, hogy nyilvánvalóan sok mindenben folytatja is azt, amit korábban elkezdett. (Így például a szonettalakzatok felidézését, amit Pór *kísértetiesnek* nevez, mert ennek a formának a „meghatározó ihlethelyzetét saját maga szaggatja szét – hogy végül mégis ráismerjen és ráismertessen.”) Az értekező itt sem habozik egyértelművé tenni a véleményét: az életmű legnagyobb kötete, mondja róla. Az új kötetben is felismeri Géher lírájának központi konfliktusát, az önállóság és öntagadás folyamatos kettősségét, és ez „semmi esetre sem félreértés”. Am itt valami újat is alkot, például „dekomponálja” a leíró hangvételt szonettek. Ez azt jelenti, hogy a leíró és meditatív szavakat és szekvenciákat egyenértékűen kezeli, de mindig negatívba „eltorzított-depravált jelen[ti]ésbe” fordítva. Ebben látja Géher költői akarásának legsajátabb és a legmagasabb szinten megvalósult alakzatát. Az utolsó kötetek értelmezése során Pór mégis arra jut, hogy a költő nem mond le a harmónia lehetőségéről; nem engedi meg sem a tragikum, sem a végső rezignáció térnyerését. „Félreértés lenne a harmónia? Bizonyára nem, hiszen a hagyatékban újra fel lehet ismerni – vagy ha az, hiszen csak a hagyatékban lehet újra felismerni, akkor annyira félreértés, amiként ennek a költői akarással megteremtett életműnek minden alakzata az.” A tanulmány utolsó soraiban még hozzáteszi, hogy ez a „költői akarás” szinte vonzotta a befejezetlenség-befejezhetetlenség örvényét. Saját költői létének nem-helyét kívül akarta tudni „önnön korának jellegzetes ihletein és eszményein” – állítja Pór; de bízik abban, hogy ennek a lezáratlanságnak lesz vonzereje az idők változásával.

Várady Szabolcsnak *A rejtett kijárat* című 2003-as gyűjteményes kötetét is a már ismert „átfogó” módszerrel kezeli: az évtizedek során alkotott műveket egységes szövegvilágnak fogja fel, a kronológiát pedig csak bizonyos pontokon engedi szóhoz jutni. A tanulmány címébe („*Kezdetemben a vég*”: *Várady Szabolcs lírai életművéről*) egy Eliot-idézetet épít be, amelyet különösen fontosnak érez Várady költészetének jellemzéséhez. Mindenekelőtt azt a kérdést akarja tisztázni, amely oly sokszor fölmerül Várady „költői *personájával*” kapcsolatban (aligha függetlenül attól, hogy a költő maga is gyakran hangsúlyozza), nevezetesen, hogy mit jelent az „extrémén ritka ihlet”. Várady maga nyilatkozott úgy, hogy ő egy „írhatnám polgár”, de ez nem csak a szarkasztikus költő-persona ön-kinyilatkoztatása Pór szerint. Sokkal több ennél: a ritka megszólalás nem gátoltság, hanem „költészetének meghatározó vonása, a meghatározó eszménye, az utolsó üzenete, struktúráló vagy éppen dekonstruktív elve, szólásának önreferens horizontja”. Ehhez még hozzáteszi, hogy akár éthoszána is nevezhető, amennyiben ez a szó emberi-szellemi-alkotói magatartást jelent.

Önmagában nem meglepő, hogy pályájának indulását meghatározta Pilinszky *Harmadnapon* című kötetének (1959) hatása, hiszen ez a hatás olyan jelentős pályatársaknál is kimutatható, mint Orbán Ottó, Tandori Dezső vagy Takács Zsuzsa. Ez a hatáselsajátítás azonban attól válik különlegessé Váradynál, hogy a mintát, amelynek követését nyilvánvalóvá teszi, azonnal el is távolítja magától. A nyolc mintakövető vers közötti koherenciát éppen az biztosítja, hogy „mindegyikük az ihlető példával való konfrontációra íródott”, amennyiben „defigurálja” annak képalkotását. (Emlékezhetünk arra, hogy esetenként hasonló költői stratégiát ismer fel Tandorinál, Takács Zsuzsánál vagy éppen Géher Istvánnál is.) Az már csak a „ritka ihlet” költőjénél fordulhat elő, hogy ez a „pilinszkys” hatás hirtelen eltűnni látszik (valójában persze semmi sem tűnik el egy költői életműben), egy rövid József Attila-i közjáték után átadva a helyét Arany Jánosnak. Pór úgy látja, hogy Arany

azért vált különösen fontossá Várady számára, mert „nagysága abból támadt, hogy kételybe vonta, kételybe költötte saját ihletét, vagyis saját költő-létét”. Majd kétévnyi szünet után három és fél évtizeden át a saját magának 22 évesen kijelölt utat követte.

Az értelmező egyértelműen megfogalmazza célkitűzését: „a költői életmű megteremtésének meghatározó elvét, illetve ennek az elvnek az érvényesítését keresem” – mondja. Újabb oldaláról figyelhetjük meg tehát Pór Péter ihlet-terminusának működésmódját. Leírása szerint Várady én-verseket ír, a költői én jelenlétének verseit, és ezt az Ént „a legelemibb Én-lélek, illetve Én-élet *kapcsolatba* állítja bele és még inkább: ebben a *kapcsolatban* állítja”. Ez az Én ugyanakkor önmaga kísértetként, szellemmásaként jelenik meg. Ez az Én-jelenlét ugyanakkor annyira „kivételesen erős és egységes”, hogy a folyamatos deformáló szándék ellenére a líra leghagyományosabb kérdéseit teszi – fonákjáról – láthatóvá. Várady a líra „klasszikus” örökségét folytatja, noha tudja, hogy a kor, amelyben él, ellenáll ennek. Pór (mint azt a bevezetőben előre jelezte) sűrűn folyamodik a fordításelemzés eszközhöz; jelen esetben Horatius *Agrippa*-ódája Várady-féle változatának vizsgálatával, közelebből a „láz-talan” melléknévnek a körüljárásával jut fontos következtetésekre. Megállapítja, hogy ez utóbbi Horatiusnál nem szerepel, a fordítás tehát hűtlen, de ez a hűtlenség „Várady költői énjének és az én jelenlétének önmeghatározása”. Horatius ódája a „könnyed” szerelmet ünnepli, míg a fordító egészen más *modusban* szólal meg, a könnyedségnek még a szavát sem ismeri. Költészetében a lírai én *modus moderationisban* létezik, és mindent ebben a közegben jelenít meg, mondja Pór; nagyon ritka „mértékben egy-módú” költői lét itt szóhoz.

Fontos része Pór tanulmányának a versszövegek rétegeinek, majd pedig a rétegek összeépülésének leírása. Mint írja, valahol az elbeszélés, az elmélkedés és a paródia között *szervezi* a költő ezeket a verseket. Az epikai rétegnek nagyon fontos szerep jut, de „pillanatképeiben” nem keresi az úgynevezett lírai alkalmakat, hanem

megelégszik a mindennapok esetleges tapasztalataival. Ezekben a „helyszín”-képekben minden tárgyi vagy személyi elem a romlásában jelenik meg. Ugyanakkor sajátos, „képtelen” képiségről kell beszélnünk, amely, idézhetnénk Petrit, metaforákban nem bővelkedik, „kívül van az összefüggő képi kompozíciók ihletén”. Ez annyit jelent, hogy e költői létállapot akkor valósul meg a legmagasabb szinten, „ha kibontatlan, *elkötetlen és befejezetlen* marad”, még az abszurd és a tragikus irányában sem keresi a lezárttságot. Ezen a ponton Pór nem áll ellen a csábításnak, és összeveti a korai lírai pillanatversek ihletitípusát a későbbiekével, nem titkolva, hogy a közösség jobban érdekli, mint a különbözőség. A közösséget pedig a *közbülső* jellegben véli megtalálni, vagyis „abban a két-egy létállapotban”, amely ugyanakkor végérvényes: ez adja meg Várady életművének kivételes egységét.

Pór Péter tanulmányának vége felé (nála kivételesen) fontosnak érzi, hogy fölvezolja az eddigi életmű kronológiai tagoltságát. Várady költészetének első korszakában, mint láttuk, a Pilinszky-hatás a meghatározó, valamint az Aranytól átvett két versalakzat kidolgozása. A második szakaszban felerősödik a múlttal való konfrontálódás, itt találkozunk a legtöbb és legelterőbb megszólalásformával. A harmadik korszakban a „hanghordozás”, az alakzatok megjelenése módosul. Nem töri meg ugyan az általános alapihletet, de sokkal nyíltabban alkalmaz negatív, redukív, öntagadó, kontraszszemantikus elemeket, sőt az abszurdhoz is közelít. Összefoglalásként pedig Pór utal arra, hogy Várady a saját líráját mindig „állapotlírának” érzékelt. A világállapot, amelyben elhelyezte és elhelyezi magát, az „idők nagyságán” kívül esik, a Pór által kiemelt két alapszót használva: az „apály” és „utóirat” *modusában*. Az értelmező sajátos logikája szerint ez tehát egyfelől a létező világ létmódja, másfelől viszont az apály- és az utóiratjelleg a költő fedezte fel, és tette lírájának alapjává, kivételes következetességgel és éthosszal.

A kötetben tárgyalt utolsó lírai mű Ferencz Győző *Ma reggel elűnt a világ*

című gyűjteményes kötete 2018-ból. Pór Péter ezúttal egy lábjegyzetben teszi nyilvánvalóvá, hogy tudatosan lépi át „a szakma alapvető szabályát”, amikor nincs tekintettel az életmű belső fejlődésére, az előzményekre, hanem egyetlen, zárt kötetként kezeli ezt a versgyűjteményt. (Itt arra a kényszerűsége hivatkozik, hogy nem Magyarországon él, ezért Ferencz korábbi kötetét nem ismeri. Jól láthattuk persze, hogy más költők esetében figyelmeztetés nélkül is szívesen és gyümölcsözően él ezzel a módszerrel.) *Az értelem tört emléktükre*i a tanulmány címe, és a mottókon (egy Shakespeare- és egy Szabó Lőrinc-idézeten) túl már maga ez a cím is elárulja, milyen irányból közelít ehhez a lírához. Költészettörténetileg: Szabó Lőrinc *Té meg a világ* kötete felől, mert úgy látja, hogy Ferencz Győző „határozottan és következetesen az értelem, az intellektus lírai alkotóerejének az eszményében keletkezett, vagyis az értelem lírai alkotásának a számára megadott lehetőségeit ismeri meg”, illetve teszi hozzá pontosító szándékkal, „ezekre ismer rá”. (Erre utal a vissza-visszatérő Mnemoszüné-motívum.) Amikor a mottóként idézett sorokban Szabó Lőrinc „az agy tükörjátékát” jelöli meg *maradandóként* a világból, Pór szerint ugyanarra az „ihletre” kíván támaszkodni, mint a *Ma reggel elűnt a világ* szerzője. S amire talán Shakespeare is utalt a 108. szonettben: „Van új az agyban, amit a toll leírhat / S mintádra nem formált hű szellemem?” (Szabó Lőrinc fordítása.)

Az agy szövegteremtőműveiről van szó tehát, s az értelmező kiemeli e megszólalások sokféleségét, amire a költő „valósággal tündetően” ismertette rá. Az egyéb költői elődöktől némiképp eltérően (Babits, Weöres, Tandori nevét említi) nem csak közvetve utal a költői szuverenitás témájára. Ferencz „nem is csak sugallja vagy érzékelteti, hanem manapság mégiscsak meglepő módon, expressis verbis visszatérően tematizálja, hirdeti és vállalja önnön költői mindenhatóságát”. Tematizálja saját költői elhivatottságát. Mindez, ha nem mondaná el maga is, egyértelműen arra utal, hogy „alkotói ihletének van egy határozottan klasszicista [...] alaprétege”.

Ez a klasszicitás (Pór leírását követve) érvényesül a versek kompozíciós ívében, a hibátlan szintaxisban, a néhol Petőfi és Arany korára emlékeztető rimelésben, s legfőképpen abban, ahogy a szöveg a lírai Ént megszólaltatja. Az értelem, a költő szavával a „cerebrum” ihlete ez. Az értelmező azonban aligha találná mindezt izgalmasnak, ha nem látná folyamatosan ellensúlyozva ezt az értelmi tisztaságot azok által a negatív mozzanatok által, amelyek mégiscsak megfosztják az Ént a teljesség és világosság esélyétől. Ebben a megfosztottságban *jelenítik meg*; s ehhez nagyon jellemzően hozzátesszi: kár, hogy nem lehet a „jelenségesít” igét leírni. Ferencz Győző minden verse oximoron-teremtény – szögezi le Pór.

Az elemzés kiemeli e versvilág epikus vonulatát: „majdnem epikusan konstruált versekben kitalációkat ad elő”, vagyis „szabadon ritmizált, és csak esetlegesen rimeltetett, de tökéletesen szemantikus” mondatokban szólal meg. Ezek ugyanakkor erős oximoron-hatással bírnak, és tökéletesen aritmikus és aszemantikus sorsbeszéléseket alkotnak, sőt „eszelsz artikulációban, sehova sem néző tekintetben” érnek véget. Kálnoky hatását véli felfedezni a majdnem epikus „múltkonstrukciókban”, de végtére is, Ferencz mindig a Mnemoszüné költője volt, az emlékezés és a felejtés működésmódja foglalkoztatta. „Mind den kép-, illetve verskonstrukciójában az értelem a múlt emlékeit arra teremtette, hogy ne álljanak meg végérvényesen.” Ez a mondat nem véletlenül hangzik ismerősen: annak a *melankolikus ihletnek* az egyik megvalósulási módját írja le, amelyet az *Utolsó útítársak* előljáró beszéde magához oly közel állóként jelölt meg. Az utolsó mondatban ezt egyértelműen meg is fogalmazza. „Az életmű kompozícióiban, illetve az életmű egy-kompozíciójában, amely állandóan önnön elvesztettségét variálja, ráismerek arra, ahogy az értelem ihlete az öröklétű teremtés *szakadását* megjeleníti.”

Pór Péter a kötet harmadik tömbjének az *Esztéták* címet adta. Három szerzőről esik szó benne: Vajda Mihályról, Fodor Gézáról és Radnóti Sándorról (az utóbbiról a 70. születésnapján).

tésnapja ürügyén). Érdekes az alcím: „I miglior fabbri”. Egyrészt módosítva megismétli Eliot gesztusát, aki Ezra Poundot nevezte az *Atokföldje* ajánlásában magánál „jobb mesternek”. Másrészt visszairányít minket Dantéhoz, akinél a *Purgatórium* XXVI. énekében Daniel Arnaud provanszál trubadúrról hangzik el ez a minősítés: „miglior fabbro de parlar materno”. (Babitsnál: „nagyobb művész volt édes anyanyelvben”, Nádasdy Ádámnál: „jobb mestere volt az anyanyelvnek”.) Mindenesetre nagyon (talán némileg eltúlozottan is) megtisztelő odafordulás ez a három említett „mesterhez”, hiszen Pór Péter esszéinek egyik erőssége az összetéveszthetetlenül eredeti nyelvhasználat, a néhol a fogalmiság határait tudatosan karcoló szóhasználat.

A Vajda-tanulmány a 2007-es *Sisakrostély-hatás* kötetet járja körül *A gondolkodás kísértetei* címmel. Érdekes megfigyelni, hogy a filozófus esszéírókkal hasonlóképpen jár el, mint az írókkal, költőkkel. Az „ihlet” szót természetesen nem használhatja, de valami hasonló funkciójú koncentrátságot kíván érzékeltetni. Ezt a platonai Gorgiasz-dialógus tudás–nem tudás dilemmájában, illetve annak vajdai elemzésében véli mindekelőtt kimutatni. De érdeklődéssel követi Vajda tanítványának és barátjának, Kardos Andrásnak a Vajdával folytatott levélváltását is. Úgy látja ugyanis, hogy a tanítványok közül (a kezdetben Husserl-t olvasó, később Heideggert fordító társaságból) Kardos az, aki „kicsit más, tépettebb temperamentummal”, de a legközelebről követte mestere legbensőbb szándékát. (Ez a legbensőbb szándék lehet az „ihlet” megfelelője?) Ez utóbbit pedig úgy foglalja össze, hogy „a gondolkodás eszménye nem lehet más és kevesebb, mint önnön létünknek a megteremtése”. Nem akarom túlhajtani a párhuzamot, de ebben is felfedezni vélek valamilyen hasonlóságot a lírai életművek tárgyalásával. Pórt nyilvánvalóan azok az alkotók vonzzák, akik költői létük (és egyáltalán: a létük) ellentmondásosságát, ingatagságát, megalapozhatatlanságát a lehető legmélyebben élik meg, ugyanakkor paradox módon képesek arra, hogy az örvényeken

keresztül megalkossák önnön esztétikai létüket. Pór szerint a Kardossal folytatott párbeszéd során Vajda eljut a saját „legbensőbb szándékának” megfogalmazásáig, vagyis addig a felismerésig, hogy az egyetlen igazi *Sollen* a szembenézés a „hiánnyal”, vagyis „a halállal, a meglévő, illetve az örökölt lét- és gondolkodásalakzatok értelemnélküliségével”.

Vajda helyét Pór nem a nagy rendszeralkotók között, hanem a rendszert nem-alkotók (Montaigne-t, Pascal-t említi) között látja. Vagyis egy „bizonytalanul kijelölhető helyre kötelezte el magát”, s ebben a mondatban érdemes megfigyelnünk, hogy a bizonytalanság egyáltalán nem antinomikus az elköteleződés gesztusával. Vajdát ezért érintik mélyen Derrida gondolatai a kísértetekről, szoros rokonságuk a „szellem” funkciójával a filozófiai hagyomány kezdeteitől egészen Heideggerig. Innen már csak egy lépés a zsidó-problematika, hiszen, mint mondja, Közép-Európa az a kísérteties tér, amelynek egyik paradigmatisz helye Auschwitz. A zsidóság, a zsidó lét problematikáját körüljáró esszék a kötet súlyponti részét alkotják. Mindennek az etikai vetületéről Pór azt írja összefoglalóan, hogy Vajda „eltökélten és szenvedélyesen fenntartja a gondolat etikai érvényének és ezzel az én ontikus megalkotásának igényét, de elutasítja azokat a modelleket, amelyekben nem hisz”. (Istenhitek, az emberi haladásba vetett hit, vagy akár a zen buddhizmus „megvilágosodása”). Vajda mintha a tudás és nem tudás, lét és nemlét közötti senki földjén gondolkodna, de az így létrejött gondolatalakzat megmutatja a gondolkodót (vagy talán a kísértetet), aki nem adja föl a gondolkodást.

Egészen más feladat egy elhunyt baráttól búcsúzni, mint egy élő t méltatni. A Fodor Gézáról írt *Hommage és búcsú* ezt a nehéz feladatot vállalja. Mint várható, Pór nála is a személyiséget meghatározó és átható törekvést próbálja megragadni. A zeneesztéta „személyét egészen egyedüli mértékben uralta és fedte le a professzionális léte” – mondja róla, hozzátéve, hogy ítéleteiben megvesztegethetetlen volt, „még saját előszeregeteinek sem engedett”. Kiemeli

ízlésének és egész szellemi orientációjának klasszicizmusát, amin azt érti, hogy az emberi életet mint sortot racionálisan és holisztikusan fogta föl, s ebből élete végéig nem engedett. Nála is meglátja a paradoxitát, amelyet a költőknél és íróknál oly nagyra értékelt; Fodor „állandóan a nagyságot kereste és állandóan a nagyság elmúltát állította”. Az éthosz megtestesítője volt, „a jellem, a lélek-állapot és a szellemi beállítódás egységének embere; egyáltalán nem anakronisztikus, de fájdalmasan egyedülálló”.

Hasonlóképpen a szellemi magatartás központi elemét kívánja megragadni a Radnóti Sándorhoz intézett írásában (*Köszöntő szavak tépett szellemek eltökélten nem tépett szellemű örököséről*). Szelíden ironizálva azon a filozófiai beidegződésen, hogy a gondolkodók élete lényegtelen gondolkodói teljesítményük megértése és megítélése szempontjából, azzal kezdi, hogy a maga részéről várna egy kicsit a személy és a gondolkodás elválasztásával. Arra int, hogy mielőtt elválasztjuk az életet a szellemtől, az esztétikát az etikától, először nézzük meg, ki hogyan értette a humanitás és az erkölcsi eszmék fogalmait és egymáshoz fűződő viszonyukat. Példáiból kiderül, hogy számos nagy személyiség bizony áthágta ezeket a határtilalmakat. Radnóti esetében is ezt az áthágást tartja kíváncsnak, aki nagyon is tudatosan alakította ki, hogy aztán fenntartás nélkül vállalja azt, amit Pór a „sorsának és személyiségének” nevez. Esetében Pór egy „felettebb sajátos” indítékot vél felfedezni. Az esztéta „mintha gyakran *a contrario* témákat választott volna”, vagyis művészeti formákat, törekvéseket, teljesítményeket a nagy mozgalmak peremvidékéről, csodált, ám ugyanakkor távolságtartással kezelt alkotókat, hogy aztán *a fronte* kifejtse „majdnemhogy ómódian állító felfogását a kultúra mibenlétéről és szerepéről”.

Pór úgy látja, hogy Radnóti hoszszabb írásainak egyik sajátossága az antinómiák felsorolása, ezért megpróbálja összeállítani a Radnóti gondolkodásának sarokpontjait meghatározó antinómiák „katalógusát”. (Ennek az izgalmas felsorolásnak a

nyomon követését meghagyom az olvasónak.) Az alapantinómia Pór szerint az esztétikában a művészet történelmét állítja szembe a művészet értékelésével; a művészet elveinek ugyanis nincs normatív értékük, a műalkotás a történetiség és időtlenség kettősségében áll. Mondhatjuk úgy is: a műalkotás lényege szerint történelem nélküli. Ami azonban Radnóti „gondolkodói sorsát és személyiségét” illeti, ezúttal Pórnak azt a megfigyelését kell kiemelnünk, hogy az idézett nagy gondolkodók konstellációjában mozgott ugyan, de „nem követte őket”. „Úgy fogalmaznám, hogy megállította az időt.” Ez úgy értendő, hogy nem megoldani kívánja az antinómiákat, hanem adottnak tekinti őket, s innen kiindulva épít ki gondolatmeneteket és elemzéseket. Ebben a tekintetben párhuzamot von (a különbségek ellenére) a pályatárs és barát Fodor Gézával, aki, mint írja, szintén megállította az időt, hogy egységes szemlélettel ragadhassa meg az örökké tartót és az efemert. Gombrichéhoz pedig annyiban látja közel állónak a gondolkodását, hogy az utóbbi alkalmazta ugyan a művészettörténeti elméleteket, de a korstílusok magyarázó értékét elvittatta, hogy „egy kultúra képzettartalmainak” vizsgálatát tűzze célul. Szerinte Radnóti éppen ezt teszi, s ezzel egy „mérhetetlenül ambiciózus állítást alapoz meg”, nevezetesen a művészetről való gondolkodás értelmének, a gondolkodói létnek az állítását, valamint – és talán ez a legfontosabb Pór Péter számára is – ennek az állításnak az „állandó és leplezetlen örömét”.

Lezárásként elmondhatom, hogy a magam részéről minden melankólia ellenére vagy talán minden melankólia jóvoltából a kötet minden írásában érezni véltem valami ehhez hasonló affirmáció jelenlétét és (gyakran alig leplezett) örömét.

Bicskei Éva: *akadémia* (körbejárás)

BTM Kiscelli Múzeum – Fővárosi Képtár, Bp., 2021. 156 old. (A Fővárosi Képtár kiadványai, 165.)

Az *akadémia (körbejárás)* – mindig kisbetűkkel és zárójellel – egy különös holisztikus atlasz, egy többéves tudományos munkát képzőművészeti kontextusban bemutató kiállítás lenyomata. Többszörösen is hibrid entitás, amely számos tudomány szemléletének és módszerének ötvöztetésével művészeti és művészettörténeti köntösben reflektál a világ tudományos leképezésének és leírásának társadalmi és politikai kontextusára, valamint történetiségére is. Bicskei 2016-ban – saját szavaival: munkaköri kötelességként – az MTA Művészeti Gyűjteményének vezetőjeként járta körbe az akadémiai intézeteket, hogy felmérje a gyűjteményéhez tartozó, az egyes intézetekbe kihelyezett tárgyakat. E munka során egyre jobban érdekelné kezdtek a különféle intézetekben található nem művészeti gyűjtemények és adattárak is, majd körvonalazódott benne egy különleges projekt gondolata, amely a Foucault-i és a Derridai archívum szellemében arról szólna, hogy az egyes akadémiai tudományok milyen erőforrások, berendezések, kísérletek, kutatások, minták, adatok, gyűjtemények és diszkurzusok segítségével állítják elő a tudományos tudást.

Bicskei projektje 2019-ben a tranzit.hu *Rendszerváltások* programsorozatának részeként indult el a nyilvános bemutatás útján, amire a pandémias intézkedések miatt végül csak 2021-ben nyílt lehetőség. Az *akadémia (körbejárás)* névre keresztelt projektnek a Kiscelli Múzeum adott otthont, a kiállítás kurátora a tranzit.hu (a 2005 óta működő, kortárs képzőművészeti egyesület, a tranZit Hungary) vezetője, Hegyi Dóra volt. A kiállítás egyetlen installációba szerkesztve mutatta be Bicskei projektjét, amely végül egy-egy dokumentummal, többnyire kép-pel (néha videóval), illetve hang-

anyaggal reprezentálta az egyes akadémiai intézeteket. A látható és a hallható felvételek számára Kaszás Tamás épített egy fura, rétegelt lemez posztamensekből összeállított makettvárost, amelyről képzőművészeti és építészeti kontextusban a tudomány palotáira (Moszkva, Varsó) lehet asszociálni. Az asszociációt az is erősíti, hogy a tranzit.hu *Rendszerváltások* programsorozata az 1919-es, 1949-es és 1989-es rendszerváltások társadalom- és kultúraformáló hatásaival foglalkozott éppen abban az évben, amikor a kormányzat „államosította” az MTA kutatóintézeteinek humán erőforrásait, vagyis létrehozott egy államilag finanszírozott, az Innovációs és Technológiai Minisztérium által felügyelt új intézményt (Eötvös Loránd Kutatási Hálózat) a tudományos intézetek munkájának menedzselésére. Bicskei maga is reflektál bevezetőjében erre az átszervezésre, amelyet az akadémiai kutatók folyamatos tiltakozása kísért, és az egyes intézeteket reprezentáló helyszínek, kutatások és tudományos eredmények is sok esetben a tudományos munka változó társadalmi és politikai kontextusait helyezik előtérbe.

A kötet Hegyi Dóra előszavával indul, amely röviden áttekinti 1919-től 2019-ig ívelően a magyar politikai rendszereket, és felhívja a figyelmet arra, hogy a tudomány éppolyan politikai eszközként (is) funkcionál, mint a kultúra és a média. Hegyi előszavát Bicskei önreflexív bevezetője követi, amelyben pontosan és tárgyilagosan reagál projektjének személyes és tudománypolitikai kontextusára, és igyekszik definiálni saját szerepét, illetve hozzáállását is: „Különböző szerepekbe csúsztam; felmérést végző művészettörténészből több fázison át leletmentővé, krónikássá, dokumentaristává lettem; intézménytörténésszé, etnográfussá, (antropológiai, szociológiai értelemben vett) résztvevő megfigyelővé; aktivistává, mintegy *social artist*tá.” (14. old.)

Hegyi és Bicskei rövid bevezetői után következnek az egyes intézetek reprezentációi, ahol Bicskei általában tárgyilagosan írja le az általa készített vagy kiválasztott képek és hangfelvételek tartalmát, de az elmesélt intézeti vagy kísérleti sztorik mögött mindig

ott vibrál a magyar tudományos élet majd két évszázados történelmének egy sajátos, kritikai képe, amely a tudományos igazság relativitására és az egyéni kezdeményezések jelentőségére mutat rá. Bicskei körbejárása is egy ilyen megismételhetetlennek és még egyszer kivitelezhetetlennek tűnő egyéni vállalkozás, amely meghökkenően objektív és szubjektív is egyszerre: dokumentál és válogat, rögzít és értelmez, felkutat és bemutat, és mindezt nagyon erős művészettörténeti háttérrel teszi. Erről tanúskodik Bicskei, Hegyi, Kaszás és Róka Enikő együttműködése is, amely a tudomány Kaszás-féle posztkonstruktivistá „palotájában” öltött testet a Kiscelli Múzeum barokk terében. Kaszástól köztudottan nem idegen a konstruktivizmus hagyománya, és kritikai művészként saját praxisában is a kultúra politikai és társadalmi beágyazottságát kutatja, szimpatizál a szovjet konstruktivizmus utópiáival, de kiválóan ismeri lehangoló utóéletét és jelenlegi globális kapitalista divatját is a művészeti világban. Az általa konstruált makettszerű struktúrában a prounokat (El Liszickij futurisztikus térkonstrukcióit) idéző posztamens blokkok oldalain kaptak helyet az egyes intézeteket reprezentáló fotók, illetve hangfelvételek, ami azt is lehetővé tette, hogy ne csak egy lineáris narratíva szerint legyenek követhetők. A 48 felvétel meg van ugyan számozva, vagyis a néző hajlamos az egyestől indulni, de a makettváros egyetlen tömböt alkot, a kiállítás címével egyetemben körbejárásra csábít. Ennek során a képek egy titokzatos, holisztikus montázs elemeiként jelennek meg a néző számára, aki nemcsak körbejár, hanem előre és hátra is lépeget, miközben új összefüggéseket, érdekes párhuzamokat, sokkoló analógiákat fedezhet fel az egyes intézetek kutatásai, illetve szemlélete és nyelvezete között.

Bruno Latour sikerei óta tudjuk jól, hogy a képek milyen fontos szerepet játszanak a tudományban, a tudományos tudás létrehozásában és legitimálásában, és ma már az is közzismert a szakmai berkekben, hogy a tudomány szociológiai vizsgálata antropológiai, sőt filozófiai (ismeretelméleti) kérdéseket is felvet. Így

Bicskei narratívájában az lesz az igazán különleges, hogy a narrátor olyan művészettörténész, aki fizikusokat, biológusokat, ökológusokat, etológusokat, etnográfusokat, szociológusokat, filozófusokat, informatikusokat és mérnököket olvas. És nemcsak olvas, hanem diskurál is velük egy-egy felvételtől, egy-egy gépről, egy-egy intézetről, hogy jobban megismerhesse a történetüket. Majd a rendelkezésére álló források alapján ő maga, a „saját” nyelvén meséli el az egyes felvételek történetét. A művészettörténész által készített képek és történetek aztán igen komplex hálózattá állnak össze a néző fejében, amit igen nehéz egy recenzióban leképezni. Ha a kötet lineáris struktúráját követjük, akkor az első és az utolsó kép igen távol kerül egymástól, miközben eredetileg a barokk kastély posztkonstruktivistá installációjában egymás mellett volt a szárnyasoltárra emlékeztető, radioaktivitást mérő berendezés (1.) és a magyar fejlesztésű „hanyattégér” (48.) képe. A germániumdetektort magába foglaló kis háttérű mérőhelyet Bicskei úgy fotózta le az Energiatudományi Kutatóközpont Környezetvédelmi Szolgálatánál, hogy kifejezetten szárnyasoltárra emlékeztessen, vagyis az egész projekt vallásos kontextusban indul, ahol nem is a tudomány palotájába, hanem inkább a templomába „lépünk be”. Az utolsó kép pedig informatikai, számítástechnikai és nem mellesleg hétköznapi, felhasználói konnotációkat kelt, a klikkeléssel ugyanis új ablak nyílnak a világra, új ügymenet, új játék, új sztori indulhat el. A digitális, virtuális valóságok megidézése ráadásul markánsan rámutat a tudomány, a tudományos valóságok konstruált voltára is. És ha a néző lelkiismeretesen végignézi Bicskei fényképeit, és végigolvassa szövegeit is, akkor ez a zárás egyáltalán nem éri majd meglepetésként.

Bicskei narrációjának minden különleges fordulatra nem tudok kitérni, de a vállalkozás nagyságát mindenképpen érzékeltetni szeretném az egyes felvételek témájának és keletkezési helyének felidézésével és összefűzésével. A „szárnyasoltár” után a második állomás egy kődkamráról készült fénykép a debreceni

Atommagkutató Intézetből, amelynek kapcsán Bicskei nemcsak a kődkamra történetét meséli el, de azt is, hogy az intézet a neutrínók detektálásában jeleskedett, és kutatói 1956-ban nem sokkal maradtak le a Nobel-díjat érő első észlelés dicsőségéről. A harmadik kép a budapesti Energiatudományi Kutatóközpont kutatóreaktorában látható Cserenkov-sugárzásról készült, de itt nincs *fun fact*, épp elég a bölcsészeket sokkoló, a fénysebességnél „gyorsabb” sugárzás jelenségének leírása. A negyedik kép az Anyag- és Környezetkémiai Intézet egyik laborjából vezet át a hidrogénnel működő tüzelőanyagcellák birodalmába, melyek kapcsán Bicskei a hazai felhasználás elmaradottságára és a kongói bányászat erkölcsstelenségére (gyerekmunka) is rámutat. Az ötödik kép az Enzimológiai Intézetbe vezet el, ahol Bicskei sejtenyészeteket fotóz, és röviden összefoglalja a magyar mikrobiológia történetét, különös tekintettel a hazai genetikai kutatások kommunista letiltásának maradandó hatásaira. A következő fotója is egy laborban készült, a tihanyi Limnológiai Intézetben, ahol különböző színű fények hatását vizsgálják az algák oxigénkibocsátására. Ezután a mikrokozmoszban elhelyezett kakukktojásként a Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet üvegnegatívait látjuk, oldalról, de Bicskei azért elmondja, hogy a piszkéstetői távcsővel készített felvételekkel az 1960-as években csillagászaink a szupernova-észlelés terén a világ élvonalához tartoztak. Innen visszautunk a mikrokozmoszhoz a Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézet Humán Agyszövet Laboratóriumában, ahol üveglapokra helyezett hippokampuszmetszetek gyűjteményét látjuk, szintén csak oldalról. A kísérő sztori mélyen az agykutatás és a neurobiológia birodalmába vezet, miközben a téma a stressz és a poszttraumás stressz szindróma (PTSD) sejtszintű vizsgálata. Ezután egy újabb metszettár következik, de itt már csak a tárolószekrény van, benne angolnak parazitáiról készült metszettekkel, amelyeket az Állatorvostudományi Intézet gyűjtött. Ezek kapcsán a narrátor a hazai angolnatenyésztés

és halparazita-kutatás világába kalauzolja el a gyanútlan nézőt/olvasót.

A következő helyszín is az Agrártudományi Kutatóközponthoz tartozik: a Növényvédelmi Intézet kártevőkkel fertőzött növényeit is lefotózta narrátorunk, aki szép lassan a fizika és a mikrobiológia világától így elérkezett a bölcsészek számára ott-honosabb emberi kultúrákhoz. A fertőzött növények kultúrája után egy kissé meglepő lépéssel a Művésztörténeti Intézet Lexikongyűjteménye következik, ahol a gyűjtemény vezetője lifttel ereszkedik le a dokumentumokhoz, majd pedig az Irodalomtudományi Intézet története villan fel dobozokon és mappákon keresztül. A tizennegyedik kép az *Új magyar tájszótár* céduláit mutatja, a tizenötödik állomás pedig a Zenetudományi Intézet Hangarchívumából választ ki egy népi siratóénekről készült, igen megrázó felvételt, amelynek kapcsán a népzene kutatásának történetében merülhetünk el. Ezután a Geofizikai és Geodéziai Kutatóintézet rejtélyes felvételeinek tekercsei láthatók, majd pedig egy madárhangról készített szonárfelvétel az Ökológiai és Botanikai Intézetből.

Az egymástól viszonylag távol eső tudományterületek összemontírozása itt már nyilvánvalóvá teszi a kritikai színezetet: hiszen emberek, madarak és élettelen entitások (közetrétegek) hangjai kerülnek egymás mellé. Bicskei ráadásul nemcsak az antropomorfizáció ismeretelméleti és ökológiai veszélyeire tér ki narrációjában, hanem sokkal módon arra is, hogy a tektonikai mozgásokat rögzítő tekercseket ma egy olyan épületben őrzik, amely egykor zsidó imaháznak épült, majd a Gestapónak, illetve később az ÁVH-nak is otthont adott, mielőtt ideköltözött a Geofizikai Intézet Kutatólaborja. A 18. kép e történet szomszédságában egy dunai mintavételt ábrázol, ahol az állatcsapdákra is emlékeztető fogas mintagyűjtő szerkezet könnyen kelthet tragikus, második világháborús asszociációkat. A 19. állomás viszont egy online adatbázis képernyőjének fotója a Társadalomtudományi Kutatóközpontból. Az intézmény kapcsán Bicskei elkalauzol minket a magyar szociológia politikai szándékotól áthatott történetéhez,

illetve a KSH kutatószobájába is, ahol a Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóintézet folytat igen szenzitív szociológiai kutatásokat. Az új kutatószoba mellett egy informatikai öslelet, a BIX (Budapest Internet Exchange) terem is megjelenik, egy emlékhely az internet „őskorából”, melynek kapcsán a SZTAKI és a magyar számítástechnika történetéről kapunk rövid összefoglalást némi nosztalgikus globalizációkritikával is kiegészítve.

Ezután a 22. és a 23. kép újra egy-egy kis kakukktójtás, az egyiken az MTA Debreceni Területi Bizottságának székházában látunk fiatal növényvédelmi kutatókat egy aradi vértanúkat ábrázoló 2004-es, konzervatív realista festmény előtt, a másikon pedig szintén az MTA Művészeti Gyűjteményhez (ez lenne Bicskei saját birodalma) tartozó tárgy, egy neobarrokk íróasztal a Történettudományi Intézet igazgatójának szobájából. Az „aradi vértanúkat” Bicskei szinte kommentár nélkül közli, az asztal apropóján viszont elmondja a magyar történettudomány intézménytörténetét dióhéjban. Rögtön ezután egy különös, de szakmai berkekben igen híres kísérleti jegyzőkönyv látható az 1967-es első magyar hologram készítéséről, melynek kapcsán Bicskei megenged magának egy filozofikus kommentárt is, hiszen a létező szocializmus szimulákrumát fedezi fel a bájos kis házat, elefántot (porcelán nipp) és bogárhátú Volkswagent (matchbox) ábrázoló felvételen.

A 25. kép megint kakukktójtás, vagyis nem egy kutatás, hanem inkább egy diszkurzus ábrázolása, ráadásul nem is állóképp, hanem videó, amelyet a könyvben persze csak egy állóképp tud reprezentálni. Bicskei lapozgatja rajta a Miskolci Területi Bizottság vendégkönyvét, vagyis a rendezvényeknek a hetvenes évek végétől napjainkig ívelő dokumentációját, ahol a tipográfia és a szerkesztés széthullása allegorikusan reprezentálja a szocializmus leépülését. A videó mellett talajminták fotója tűnik fel, melynek kapcsán narrátorunk a magyar föld és a magyarság szimbolikus jelentéseiben mélyed el. Rögtön utána a Növényvédelmi Intézet majorjába látogatunk,

ahol kártevőkre beállított szexferomoncsapdát fotózott le a művésztörténész, melynek Foucault felől nézve létezhet antropomorf biopolitikai olvasata is. A következő állomás a vácrátóti Botanikai Kutatóintézet történetére reflektál két kerti fotóval, Bicskei pedig a kerttörténet vizuális kultúráján keresztül mutatja be az intézménytörténetet és az ideológiatörténetet. A martonvásári Mezőgazdasági Intézet fitotronját ismét egy videó reprezentálja, amelyen tudományos munkatársak palántáznak szorgosan. A palántázásról készült videó hangja a Zenetudományi Intézet egy felvétele, ahol az éneklő asszony népdalban kritizálja léhűtő férjét és áttételesen a nők hátrányos helyzetét a patriarchális társadalmi munkamegosztásban.

Ezután egy igen különleges, sőt kísérteties sztori következik az Evolúciótudományi Intézet robotparkjának robotjairól, „akik” segítségével a kutatók az ember konfrontatív dögevő őstörténetét modellezik. A 32. kép pedig koponyákat ábrázol a Régészeti Intézet Archeogenetikai laborjából, melyek a „hun korból” származnak. Ennek kapcsán Bicskei történetében olyan helyi, magyar vezetők jelennek meg, akik hun szokás szerint megnyújtották gyermekeik fejét, hogy a gyerekek már külsőre is a kor elitjéhez tartozhassanak. A mindenkori biopolitikai opportunizmus dokumentációja mellé a Néprajztudományi Intézet egy felvétele kerül, amelyen a belső-ázsiai sámánok beavatásának spirituális kínjai jelennek meg, ropogó csontokkal és szét-darabolt szervekkel. A sámán beavatása után egy viszonylag hosszú filozófiai előadás reprezentálja a Filozófiai Intézetet, amely meglepő módon nem a tudományfilozófiára vagy az antropocén kritikai elméleteire reflektál, hanem Platón dialógusairól szól, illetve arról, hogy Szókratész szavai és tettei, filozófiai tézisei és politikai etikája milyen viszonyban állt egymással közvetlenül halála előtt. Bicskei kommentárja is a filozófia politikai jelentőségére hívja fel a figyelmet, valamint arra is egy német klasszika-filológus előadása kapcsán, hogy az *academic writing* mai szabályai milyen mértékben korlátozzák a

tudományos próza innovativitását és politikai jelentőségét.

A következő fotó ezután pusztán a Rényi Alfréd Matematikai Kutatóintézet nagyelőadójának hatalmas tábláját ábrázolja, amelyre az egyre komplexebb, többdimenziós matematikai összefüggések ábrázolása miatt lett szükség. A következő fotón aztán sokkoló módon egy kisbaba ül anyukája ölében elektródasapkával a fején, mert agyi aktivitását mérik a beszédtanulás során. A Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézetben készült fotó mellett egy, a talamusz területén található idegsejtet ábrázoló digitális print látható a Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézet konfokális lézer pásztázó mikroszkóppal készült felvételei közül. A varázslatosan bonyolult – művészettörténeti kontextusban organikus absztrakt asszociációkat keltő – kép kapcsán Bicskei az agykutatás legújabb eredményeibe vezet be az olvasót, amiből az agy minden korábbi bonyolultabb, konnekcionista képe rajzolódik ki.

Ezután visszatérünk a sámánok világába, de egy picit másképp, mint korábban. Bicskei ugyanis egy olyan fotót közöl, ahol egy szibériai sámán leszármazottja vizsgálhatja azt a fotót, amelyet magyarságtudósok készítettek az 1910-es évek elején dédapjáról, miközben a narrátor arról is mesél, hogy a kutatók „vendégeiként” Magyarországon ragadt sámánok hogyan asszimilálódtak az európai környezethez és politikai elvárásokhoz. Mellette a 39. állomáson Heller Ágnes halljuk és látjuk, ahogy visszaemlékezik a holokausztra, egészen pontosan arra, hogyan élte túl a nyilas kivégzéseket a Duna partján, és ez mennyire volt számára traumatikus, illetve hogyan alakította át hétköznapi percepcióját és gondolkodását is. A következő felvétel innen visz vissza a Csillagászati Intézetbe, a kommentár pedig az egyéni mecenatúra fontosságára mutat rá a tudományos kutatásban Konkoly Thege személyiségén keresztül. A 41. felvétel is a Csillagászati Intézet tulajdona, és a már emlegetett Piszkéstetőre repít el, ahol szupernóvákat kerestek és találtak. Csak később vették észre, hogy az egyik felvételen látható egy olyan kis-

bolygó is, amelyet hivatalosan csak kilenc évvel később „fedeztek fel”. Bicskei ismeretelméleti horizontjának tudatában Foucault-val vagy akár Wölflinnel együtt nyugodtan gondolhatunk arra, hogy a „nem minden lehetséges minden korban” tézisének illusztrációját látjuk. A 42. felvétel viszont egy CNC szerszámgép számítógépvezérlését ábrázolja, és a hidegháború, illetve a COCOM-lista idejébe visz vissza. Bicskei szabad asszociációinak erejét és húzását szemlélteti a következő kép, amelyen az Ökológiai és Botanikai Intézet kertecbe zárt, éneklő madáramatájára jelenik meg, ami visszautal a korábbi madarakra, illetve a rab madár politikai allegóriáira, továbbá az emberi tevékenységet modellező automaták funkcionalitására is. A kommentár azonban nem ezeket az asszociációkat tárja fel, hanem tovább tágitja a horizontot az autodidakta tudományos *enfant terrible*, Hermann Otto ornitológus pályájának felidézésével. A rab madár automata videója mellé a Zene-tudományi Intézet népdalfelvétele került, amelyet a könyvben sehogy sem sikerült reprodukálni: furulyán szólal meg ugyanis a *Kicsi madár, de fenn jársz* dallama. Mellette ismét egy biopolitikai jelentőségű videó a Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézet gyűjteményéből, amelyen egy pici egér keresi kétségbeesetten a menekülés útját egy medencében. Bicskeitől azt is megtudjuk, hogy az egerek nagyon nem szeretnek úszni, de ha muszáj, akkor azért tudnak. Sőt azt is meg tudják tanulni, hol helyezkedik el a medencében az a kis platform, az a szigetecske, ahol megvethetik a lábukat, és nem fulladnak meg. Bicskei megjegyzi, hogy egyes egerek jóval tanulékonyabbak fajtársaiknál, de azért ők is ugyanúgy stresszelnek a medence előtt.

A 46. és a 47. felvétel ezután visszavisz a Budapesti Kutatóreaktorba, annak primer és szekunder hűtőkörét ábrázolja. A narráció viszont Szilárd Leó életét és pályáját mutatja be, amelynek különösen sokkoló fejezete az, amikor az atomerőművek atyja élete végén saját életének megmentésére fejleszti ki – sikeresen – a rák sugárkezelési terápiáját. Ezután már csak az említett hanyattgér van hátra, amely

immáron emlékeztet a pici és kreatív valódi egerekre is, valamint az antropomorfizáció és a dezantropomorfizáció különféle tudományos és politikai stratégiáira. Miközben az úszkáló (valójában az életükért küzdő) egérké nemcsak a tudomány etikai kérdéseit hozhatják elő, hanem számos magyar történelmi és személyes traumát is megidézhettek a Duna partjaiban. És tulajdonképpen már csak az utolsó klikkelés van hátra, a *game over* utáni újrakezdés, amikor a néző újra körbe akarja járni Bicskei holisztikus szemléletű tudománytörténeti archívumát, kritikai ismeretelméleti atlaszát – tér és installáció híján azonban nem tehet mást, mint hogy visszalapoz, oda-vissza pörget, és közben megküzd saját egyéni asszociációival is az *Egerek és emberektől* a filozófusperen át a „magyar marslakók” atombombájáig. A kiállítás, a kötet és a narrátor művészettörténész kreativitását és innovativitását mindezen túl számomra az atlasz (és egyben a könyv) utolsó – dadaistákat és szurrealistákat idéző – mondata is tökéletesen reprezentálja, amely a magyarok által kifejlesztett (lekoppintott) hanyattgér golyójáról szól: „A piros gömb eredetileg egy billiárdgolyó volt.” A néhol véletlenszerű, vagy inkább csak annak tűnő montázsokra épülő tudományos atlasz mögött ugyanis ennek a mondatnak a tükrében (is) mindig ott kell látnunk Bicskei Éva művészettörténész sajátos logikáját, ízlését és hiedelemvilágát mint az antropocén korszak egyedi és különleges lenyomatát.

HORNYIK SÁNDOR

Kiss Csaba: Forradalom és szabadság

TOCQUEVILLE KONTRA MARX

L'Harmattan, Budapest, 2020., 260 old., 3490 Ft (Cogito könyvek 14.)

Tocqueville és Marx összevetése nem újdonság a szakirodalomban. Jacob-Peter Mayer, Tocqueville összegyűjtött munkáinak későbbi

szerkesztője, a XX. századi Tocqueville-reneszánsz egyik elindítója már 1939-ben úgy írt róla, mint aki „a tömegkorszak prófétájaként” egyfajta szerencsés középutat képviselt a marxizmus és a vele ellentétes jobboldali szélsőségek között (Jacob-Peter Mayer: *Prophet of the Mass Age: A Study of Alexis de Tocqueville*. J. M. Dent and Sons, London, 1939.). Az 1960-as években Raymond Aron is azzal a nem titkolt céllal igyekezett rehabilitálni Tocqueville-t, hogy a marxizmus forradalmi utópiáinak ellenpontjaként mutassa be; de ugyanebben az időben olyan szociológusok, mint Seymour Martin Lipset vagy Reinhard Bendix is a marxizmusra adott liberális válasz egyik lehetséges képviselőjét látták benne (Raymond Aron: *Main Currents in Sociological Thought*. Basic Books, New York, 1965.; Seymour Martin Lipset: *Political Man: The Social Bases of Politics*. Doubleday, Garden City, 1963.; Reinhard Bendix: *Nation-Building and Citizenship*. Doubleday, Garden City, 1969.). Az 1980-as években aztán François Furet, az 1990-es években Mark Reinhardt, a 2000-es években pedig Sheldon Wolin és Jon Elster fogalmazott csaknem egybehangzóan úgy, hogy Tocqueville és Marx – legyen szó akár a forradalom elméletéről, akár a polgárság és a munkásosztály szerepének megítéléséről, akár a társadalmi kérdések módszeres megközelítéséről – nem pusztán egymástól eltérő, de homlokegyenest ellenkező nézeteket, valóságos „ellenpólusokat” képviselt (François Furet: *In the Workshop of History*. Chicago University Press, Chicago, 1984.; Mark Reinhardt: *The Art of Being Free. Taking Liberties with Tocqueville, Marx, and Arendt*. Cornell University Press, Ithaca, 1997.; Sheldon Wolin: *Tocqueville Between Two Worlds*. Princeton University Press, Princeton, 2001.; Jon Elster: *Alexis de Tocqueville: The First Social Scientist*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009.). Kérdéses ugyanakkor, hogy a hasonló radikális szembeállítások mennyiben alapultak a két szerző gondolati rendszerének szisztematikus összevetésén, és mennyiben csupán a nyilvánvaló különbségek

felületes számbavételén. Ahogyan Roger Boesche egy 2009-es előadásában némileg provokatívan megjegyezte: „Tudomásom szerint egyetlen kutató sem hasonlította gondosan össze ennek a két erőteljes és fontos politikai gondolkodónak az eszméit, sem akkor, sem azóta; valószínűleg azért, mert kevés marxista érdeklődik Tocqueville iránt, a tocqueville-iánusok pedig általában nem foglalkoznak Marxszal.” (Roger Boesche: *Tocqueville and Marx: Not Opposites*. APSA 2009 Toronto Meeting Paper. <https://ssrn.com/abstract=1448947>.) S habár Boesche később finomított radikális álláspontján, ma is igaznak tűnik, hogy a rendszeres összevetések – különösen az olyanok, amelyek a különbségek mellett a hasonlóságokra is tekintettel vannak – inkább a kívételt, mint a szabályt képviselik.

Kiss Csaba könyve ebből a szempontból mindenképp hiánypótló, ugyanakkor a rendszeres összevetést – a kötet címének megfelelően – két szempontra, a forradalom és a szabadság témájára korlátozza. Már csak azért is szükség van erre az önkorlátozásra, mert valóban szisztematikus összevetésről csak két, egyforma koherenciával kifejtett gondolati rendszer esetén beszélhetnénk, ám Tocqueville – Marxszal ellentétben – sohasem próbálkozott rendszeralkotással. Hogy maga Marx mennyiben volt sikeres az utóbbiban, az persze további viták tárgya lehet, épp ezért módszertani szempontból is szerencsésebbnek tűnik az a megoldás, amely mindkettejük forradalomelméletét és szabadságfelfogását tágabb kontextusokban próbálja elhelyezni. (A posztmarxizmus éppenséggel a marxizmus gondolatok „kritikai elméletként” és nem összefüggő rendszerként történő értelmezésének példája.)

Ami a forradalomelméletet illeti, elsőre talán meglepő, hogy a könyv első fejezete nem is Tocqueville-ről vagy Marxról szól, hanem a forradalom fogalmának különféle értelmezéseiről. A Koselleck-féle *Történelmi alafogalmak* fogalomtörténeti leírásából (*Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Hrsg.

von Otto Brunner, Werner Conze, Reinhard Koselleck. Stuttgart, 1972–1997.), Condorcet, Hannah Arendt vagy Bibó István normatív meghatározásaiból és a modern szociológiai, szociálpszichológiai vagy politikafilozófiai definíciókból azonban legfeljebb annyi szűrhető le, hogy a forradalomnak sem egységes fogalma nincs, sem törvényszerű kimenetele nem jósolható meg. A legtöbb, amit mondhatunk, hogy a forradalom és a szabadság – minden ellenkező elképzelés dacára – egymással ellentétes princípiumok, ami különösen a „permanens forradalom” ideológiáiban válik nyilvánvalóvá: „a szabadság megalapozása megszünteti a forradalmat, a forradalom fenntartása megszünteti a szabadságot.” (43. old.)

Nem mintha a szabadság fogalma világosabb lenne, mint a forradalomé, és a második fejezet abból a szempontból mindenképp szerencsés, hogy első megközelítésben fogalomtörténeti és nem eszmetörténeti módszert alkalmaz (már amennyiben eszmetörténeten egy adott, változatlan lényeggel bíró „eszme” történetét értjük, tekintet nélkül az említett „eszmét” kifejező szó történeti szemantikájára). Constant, Hegel és a mindkettejük előzményeül szolgáló Rousseau elemzése ugyanakkor hamarosan átadja helyét egy „nem történeti, hanem szisztematikus” osztályozásnak (48. old.), ami már jóval problematikusabb, lévén, hogy óhatatlanul a régiek és a modernek szabadságának, avagy – Isaiah Berlin átfogalmazásában – a pozitív és a negatív szabadságnak a megkülönböztetését abszolutizálja, tekintet nélkül történeti változataikra. Ebből a szemszögből nézve persze könnyű kimutatni, hogy Tocqueville – Constant-hoz hasonlóan – a kétféle (egyéni és közösségi) szabadság összeegyeztetésén munkálkodott, míg Marx inkább a pozitív szabadságot tartotta valóságos szabadságnak, de az továbbra sem világos, hogy a formális és a reális szabadság marxizmus megkülönböztetése valóban megfeleltethető-e a szisztematikus osztályozás Constant- vagy Berlin-féle absztrakcióinak, illetve hogy a gazdasági szempont, a termelési viszonyok

és a kizsákmányolás fogalmainak bevonása gyökeresen mássá alakítja-e magát a szabadság fogalmát is.

A történeti szempont nélkülözhetlenségét mutatja az is, hogy a harmadik és a negyedik fejezet nem csupán Tocqueville és Marx *Társadalom- és történelemelméletét* vázolja fel egymással párhuzamosan, hanem mindkettő elé egy *Élete és művei* című alfejezetet illeszt, jelezvén, hogy munkásságuk is korszakokra osztható. Tocqueville esetében mindenképpen helyes megállapítás, hogy *Az amerikai demokrácia* két részét (az első 1835-ben, a második 1840-ben jelent meg) nemcsak ez az öt év, de a megközelítés hangsúlyai is elválasztják egymástól: bár a magam részéről nem gondolom, hogy az empirikus és a spekulatív megközelítés különbségéről van szó, sokkal inkább arról, hogy Tocqueville egyre gyanakvóbb lett a demokrácia Európában is terjedő retorikájával szemben, és ebbe a vonulatba illeszthetők az 1848-as forradalmakra adott reflexiói is. *A régi rend és a forradalom* pedig voltaképpen semmi más, mint a forradalmak demokratikus és egyenlősítő retorikája mögött megbúvó centralizációs törekvések utolsó, józan számbavétele. Beszélhetünk persze „rezignációról” és „fájdalomról” (89. old.), de Tocqueville szövegeinek jellegzetessége mindig is az volt, hogy személyes érzései jóval kevésbé befolyásolták elemzéseinek tárgyilagosságát, mint ahogy az – akár kortársai, akár mai utódai esetében – megszokott. Marx-szal kapcsolatban is helytálló megfigyelés, hogy nincs „egyetlen Marx”, akinek forradalmi gondolatai töretlen fejlődést mutattak volna az 1840-es évektől 1883-ig, miközben mégsem egészen alaptalan azt mondani, hogy „munkásságát – mutasson bármilyen kanyarokat is – végig az határozta meg, hogy megfelelő elméleti alátámasztást nyújtson ennek a forradalmi törekvésnek” (115. old.).

És ha már a forradalomnál tartunk, az ötödik és a hatodik fejezet egyre világosabbá teszi, hogy a könyv végső soron igenis a forradalomról szól: a szabadság témája csupán ennek derivátuma, még ha a legfontosabb derivátuma is. Az 1789-es francia forradalommal kapcsolatban

ugyanis nemcsak Tocqueville és Marx reflexiói kerülnek terítékre, hanem (még ezt megelőzően) Richard Price, Edmund Burke és Thomas Paine egymásnak felelgető polemikus írásai is, amelyek apropóján pedig egészen Condorcet-ig, Kantig és (ismét csak) Hegelig jutunk el. Az 1848-as forradalmak esetében is hasonlóan széles merítéssel találkozunk: a XIX. század szocialista törekvéseit és előzményeit képviseli – pedáns táblázatba sűrítve – Fourier, Considérant, Saint-Simon, Owen, Cabet, Proudhon, Weitling, Blanc, Morelly, Mably, Dézamy, Babeuf, Buonarroti és Blanqui (187. old.), időben és térben is tágitva a forradalom értelmezését, mielőtt elérkeznénk Tocqueville-hez és Marxhoz, akiknek gondolatai épp ezen a ponton állnak a legközelebb egymáshoz. Habár – mint Kiss Csaba is megjegyzi – Tocqueville sohasem olvasott semmit Marxtól, és Marx is csak *Az amerikai demokráciára* tett korábban néhány elszórt megjegyzést, az 1848-as francia forradalomról meglepően hasonló következtetésre jutottak: nevezetesen arra, hogy a feudális maradványok eltakarítása egy jóval régebben, már a régi rend idején elkezdődött folyamat betetőzése volt csupán, amely ugyanakkor az állami centralizáció erősödésével, és nem a szabadság kiterjesztésével járt együtt (209. old.).

A legfontosabb kérdés persze az, hogy mi következik mindebből napjaink forradalmi elmélete és gyakorlata számára. Ahogyan a könyv hetedik, záró fejezete kifejti, ezen a ponton válnak empirikusan is tesztelhetővé Tocqueville és Marx előrejelzései. Miközben Tocqueville „úgy gondolta, hogy a társadalom középosztályosodási folyamata következtében ritkulni fognak a forradalmak, Marx a proletariátus növekvő elnyomódását s ezzel az egyre nagyobb proletárforradalmak eljövételét jósolta, melyek végül meg fogják dönteni a tőkés rendszert” (230. old.). A történelem ítélete első látásra egyértelműnek látszik, ehhez azonban nem árt néhány kiegészítést tenni. Először is: Marx halála után nem sokkal már Engels is felvetette, hogy a szociáldemokrácia békés, parlamentáris úton

is átveheti a hatalmat, a későbbiekben pedig Kautsky vált ennek a gondolatnak a legfőbb hirdetőjévé; s habár az oroszországi forradalom sikere legalább annyira szolgált az erőszakos forradalmak melletti érveként, mint amennyire cáfolta a hasonló forradalmak lehetőségét a nyugati világban, az 1960-as évekre végképp kiderült, hogy a szó hagyományos (marxi) értelmében vett forradalmak napja leáldozott. Paradox módon éppen az újból olyan képviselői ásták alá leghatásosabban a klasszikus forradalomelméletet, mint például Herbert Marcuse, aki egyfelől konstátálta, hogy a nyugati proletariátus immár megszűnt forradalmi osztály lenni, ugyanakkor – képtelen lévén lemondani a forradalom eszméjéről – más, marginális társadalmi csoportokat nevezett meg a forradalmi változás hordozóiként. 1968 után azonban a politikai forradalomnak ez a koncepciója is kudarcot vallott, amire csak ráerősített a szocialista világrendszer 1989 utáni összeomlása, végképp hiteltelenítve a forradalom minden korábbi – akár marxista, akár neomarxista, akár posztmarxista – elképzelését. De hiteltelenítette-e magát a forradalom eszméjét is? Ezzel a kérdéssel azért érdemes csínján bánni. Kiss Csaba is megjegyzi könyve vége felé, hogy az Arab Tavasz vagy az Occupy megmozdulásai (és napjaink számos más emancipatorikus mozgalma) inkább módszereikben és ideológiai kidolgozottságukban maradnak el a szó hagyományos értelmében vett forradalmaktól, és nem abban, hogy kívánnak-e radikális változást (245. old.). De még ha igaz volna is, hogy Tocqueville, és nem Marx, mérte fel helyesen a forradalmak jövőbeli esélyeit, következik-e ebből, hogy maga Tocqueville feltétlenül örülne saját prófécijára beteljesülésének? Valóban olyan ideális állapotot jelenít meg a kapitalizmus elszemélytelenítő logikája („izgága monotóniája”, Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*. Európa, Bp., 1993. 866. old.), a társadalmi egyenlőség minden különbözőséget felszámoló előrehaladása és a demokrácia képviselési oligarchiává alakulása, amelyet csak apróbb reformokkal célszerű módosítani, vagy

volna még indoka egy radikálisabb változásnak is a közelebbi vagy távolabbi jövőben?

Ezek persze már olyan kérdések, amelyekre nem Kiss Csaba – egyébként rendkívül alapos, számos forrást felvonultató, történeti és elméleti értelemben is átfogó – könyvének kell választ adnia. De ha már felvetette a kérdéseket, akkor semmi sem akadályoz meg bennünket, olvasókat, hogy továbbgondoljuk őket.

NYIRKOS TAMÁS

Takó Ferenc: Max Weber Kínája

**A PROTESTÁNS ETIKA ÉS
A MANDARINÁTUS SZELLEME**

ELTE BTK Filozófiai Intézet – L'Harmattan – Magyar Filozófiai Társaság, Bp., 2020. 336 old., 3990 Ft

Míg Weber tézise – amely szerint a protestáns aszkézisnek döntő szerepe volt a kapitalizmus gazdasági étoszána kialakulásában, és ezzel a nyugati gazdaságfejlődésben – széles körben ismert, addig *Konfucianizmus és taoizmus* című tanulmányát leginkább a Weberrel behatóbban foglalkozók, esetleg a sinológusok ismerik. Pedig, ahogyan azt Takó Ferenc rendkívül alapos monográfiája meggyőzően, az eddigi recepciót érdemben kiegészítve bemutatja, a konfucianizmus-tanulmány a weberi életmű egészét tekintve is jelentős. Mindenekelőtt azért, mert az általa kínált összehasonlító perspektíva ad lehetőséget a közismert weberi tézis indirekt bizonyítására – annak megmutatására, hogy valóban a protestáns e világi aszkézis volt a döntő oksági tényező a „kapitalizmus szellemének” kialakulásában.

Kína tehát sem Weber, sem Takó számára nem elsődlegesen önmagában érdekes – bár gondolatmenetüket mindketten az aktuális sinológiai kutatásokba is mélyen beágyazzák. Webernél Kína sokkal inkább a „Nyugat tükré” – voltaképpen ez teszi a komparatív társadalomtudományi kutatás klasszikusává (306. old.). Takó Ferenc könyve pedig nemcsak

azt tárja fel részletesen, hogyan láttatja Weber a nyugati fejlődést a kínain keresztül, hanem arról is árnyalt, egyszerűen megértő és kritikus képet ad, hogyan használja ideáltípusokkal dolgozó módszertanát az összehasonlító vizsgálatokban. A tudományelméleti megfontolások és az empirikus vizsgálódás összefüggéseinek pontos bemutatása, az alkalmazás problémáinak feltárása – amelyek révén az olvasó szinte „munka közben” láthatja Weber – a könyv egyik legnagyobb erénye. Ebből adódóan különösen érdekes olvasmány az ideáltípus-alkotás módszertanával dolgozó társadalomtudósok számára – a szerző fenti metaforáját kölcsön véve: műve számos tükör lehet nekik, mivel módszertani önreflexiók lehetőséget teremt. Érintettként magam is elsődlegesen ezeket a vonatkozásokat domborítom ki a következőkben.

A vállalkozás indoklásában a szerző két dolgot emel ki: a Kína-tanulmány elhelyezésének már említett hiányát a weberi életműben, illetve azt, hogy a műnek mindeddig nem született filozófiai olvasata. Hogy milyen volna a filozófiai olvasat, az a tanulmány első két fejezetéből válik világossá. A nyugati filozófusok és politikai gondolkodók Kína-képeinek bemutatásával itt ismerjük meg azt a háttérrel, amely előtt Weber Kína-képének jellegzetességei megmutatkoznak. A filozófiai olvasat ezen túl a weberi *módszertan* filozófiai háttérének és kialakulása történeti kontextusának bemutatását is jelenti: a megértő társadalomtudomány elképzelésének beágyazását a társadalom- és a természettudomány különbségéről szóló korabeli filozófiai vitákba. Ezért is szükséges tisztázni Weber viszonyát a neokantianizmushoz, a historizmushoz és a nemzetgazdaságtanhoz (*Volkswirtschaftslehre*) – amit a szerző meg is tesz. A weberi módszertannak azonban van egy tágabb filozófiai kontextusa is: Hegel és Marx (illetve a marxizmus) szolgál a műben újra és újra felbukkanó viszonyítási pontként. Ez kifejezetten szerencsés választás, mivel két dolgot is jól megvilágít Weber módszertanával kapcsolatban: egyfelől az eszmei és a gazdasági tényezők fontosságának együttes hangsúlyozását (ennyiben

Weber a két viszonyítási pont között helyezkedik el), igaz, az eszmék hatása iránti fokozottabb érdeklődéssel. Másfelől, Webernek a gondolkodó és felelős cselekvőre helyezett hangsúlyát, az angolszász társadalomtudományban elterjedt terminológiával: a cselekvőség (*agency*) felértékelését a struktúrához képest. Utóbbival kapcsolatban Weber szemlélete mindkét viszonyítási pontként használt szerzőével szemben „olyan cselekvőket tételez, akik nem »a szükségszerűt akarják«, és nem pusztán egy új korszak elkerülhetetlen létrejöttének »születési fájdalmait« enyhítik” (33. old.).

A weberi módszertant rekonstruáló második fejezet voltaképpen az egész mű kulcsa, nemcsak azért, mert ennek a módszertannak a gyakorlati alkalmazását figyelhetjük majd meg a Kína-elemzésben, hanem azért is, mert a vizsgált tanulmány az életműben is az itt kialakított fogalmi apparátussal helyezhető el. Takó hangsúlyozza a weberi elképzelések kantiánus gyökereit, az ideáltípusos fogalomalkotás valóságalkotó jellegét – ez kulcsfontosságú lesz később, amikor kínai jelenségek ideáltípusokkal való leírását mutatja be. Egyúttal pontosabban határozza meg Weber viszonyát a neokantianus módszertanhoz (mindenekelőtt Rickert elképzeléseihez): a társadalomtudományok objektivitását illetően közös platformra kerülnek (a társadalomtudomány törvények helyett oksági összefüggésrendszereket tár fel); az értékmentesség kérdésében azonban szemben állnak: Webernél a kutató szubjektivitásának egyedül a tárgy megválasztásában lehet szerepe. A megismerés objektivitását garantáló weberi ideáltípusok „megismerési alapként” járulhatnak hozzá konkrét jelenségek „ténybeli alapjának” feltárásához (56. old.), azaz oksági folyamatok megragadásához. Az utolsó módszertani lépés, amely megalapozza a szerző azon állítását, hogy a Kína-tanulmány jelentős az egész weberi életmű szempontjából, az első- és a másodfokú összehasonlítás megkülönböztetése: az első két jelenség azonos ideáltípus segítségével való elemzését jelenti, a második a jelenségek „finom árnyalataira” is figyelő, komparatív elemzést.

Ezek alapján már megvilágítható, a Kína-tanulmány jelentősége miért is mutat túl jóval önmagán. Egyfelől a fejlődési utak hasonlóságait kiemelő elsőfokú összehasonlítás minősége iránymutató lesz a nyugati történelmi fejlődés elemzése során kidolgozott weberi ideáltípusok hasznosságának megítélésében. Másfelől a hasonlóságok háttere előtt kivethetővé válnak majd a különbségek is (másodfokú összehasonlítás), azaz hogy pontosan mekkora hatásuk volt is egyedi oksági tényezőknek (például a protestáns etikának) a nyugati történelmi fejlődésben. A Kína-tanulmány tehát szilárd talajt kínál a protestáns e világi aszkézis és a kapitalizmus összekapcsolódásának vizsgálatára, megmentve a kutatót attól, hogy a gondolatkísérletek csúszós jegére merészkedjen. A harmadik fejezet a Kína-tanulmány gondos életrajzi és filológiai kontextualizációját nyújtja, a kötet gerincét adó következő kettő pedig a kínai és a nyugati fejlődés hasonlóságainak, majd különbségeinek weberi leírását vizsgálja.

A IV. fejezet pontosan rögzíti Weber értelmezési stratégiáját és az előtte álló feladatot: a hasonlóságok megvilágítása érdekében a kínai történelmi fejlődést ugyanazokkal az ideáltípusokkal kell leírnia, mint amelyekkel a nyugati is elemezte (például: kapitalizmus, racionalizáció, patrimoniális bürokrácia). Amennyiben Kínában, a protestáns aszkézisen kívül a többi oksági tényező rendelkezésre állt a „kapitalizmus szelleme” kialakulásához, akkor bizonyítást nyer, hogy ez volt a döntő oksági elem a kapitalizmus gazdasági étoszának létrejöttében. A weberi elemzés alapján létezett a kapitalizmus bizonyos, a nyugatihoz képest csökevényes formája; illetve bürokratikus racionalizáció is, amely azonban egyenesen „túlfutott” (151. old.) a kapitalizmus szellemének kialakulásához ideális fejlettségi fokon.

A szerző kiváló érzékkel állítja fókuszba a nyugati és a kínai fejlődés közötti hasonlóságok feltárásának módszertanilag talán legérdekesebb tanulságát, tudniillik, hogy a „valóságban iskolázott képzelet”, amelyre Webernél az ideáltípusok alkotása támaszkodik, szükségképpen a kuta-

tó saját társadalmi-politikai realitásán nevelődött. Ez a „megértés eszközeinek elkerülhetetlen européer béklyója” (170. old.). Ilyen szempontból a leginkább szemléletes a „patrimoniális bürokrácia” weberi ideáltípusa, amelynek elnevezése a belső feszültség és az átmenetiség érzetét kelti, a tradicionális uralomból a legális-rationális uralomba való átmenet köztes stációját – és az európai fejlődésben csakugyan egy ilyen átmeneti alakzatot jelöl. Kínában viszont egy nagyon is stabil formációt ír le, amely döntően befolyásolta a gazdasági és politikai fejlődést. A kínai bürokrácia nem fokozatosan feloldotta, hanem éppen-séggel megszilárdította a patrimoniálisizmust, és kulcsszerepe volt abban, hogy Kína a nyugatitól eltérő történelmi fejlődési utat járt be. Miért alkalmazza akkor Weber mégis ezt a félrevezetőnek tetsző fogalmat az eset leírásakor? Azért, mert a társadalomtudományi megismerés tapasztalati meghatározottsága miatt az ilyen jellegű komparatistikában nincs arkhimédészi pont, amelyből szemlélődve a tudós lemondhatna saját, kulturálisan szituált megismerési eszközeiről, a magával cipelt kulturális ballaszt nélkül lenne képes leírni jelenségeket a valóság „gondolkodó átalakításakor” (146. old.). Ahogy Takó Ferenc egy másik, elsőre problémásnak tűnő weberi fogalomalkalmazás kapcsán írja: „Hiába alkotnánk új terminusokat, hiába mondanánk, hogy a Zhoukor gazdasági-társadalmi rendje nem »feudalizmus«, hanem »x«, rögtön szükségünk volna egy egyenletre, amelyben »x egyenlő feudalizmus mínusz y« – és így tovább a végtelenségig.” (Uo.)

Az V. fejezet a Nyugat és Kína fejlődése közötti különbségeket elemzi: mi hiányzott Weber szerint a „kapitalizmus szellemének” létrejöttéhez Kínában? Módszertani szempontból elemzésének talán legfontosabb jellegzetessége ezen a ponton a gazdasági és eszmei oksági tényezők – a „kauzális összefüggés egyik és másik oldalának” – egyidejű megvilágítása. Egyfelől, ahogy a szerző elemzése bemutatja, Weber kiemeli a város rationális gazdasági üzemének hiányát, illetve a városi polgárság és a

jog ebből következő hiányát. Ezek a tényezők tették volna lehetővé az európaihoz hasonló irányú gazdaságfejlődést Kínában. Az összefüggés másik oldala pedig a weberi értelmezés középpontjában álló tényező, a „konfuciánus életorientáció” vizsgálata, amely „vallásellenes racionalizmusát arra használja fel, hogy a vallás korai mágikus alakzatait *irracionális formájukban* tartsa fenn” (247. old., az eredeti kiemelés), megakadályozva ezáltal olyan változások elindulását, amelyek a státuszát fenyegették volna, a vallás racionalizálásához és esetleg egy prófécia megjelenéséhez vezethettek volna.

Ez a tagolás jól láthatóvá teszi, hogy a vallási-érzelmi tényezőket leértékelő és a gazdaságiakat előtérbe állító marxista pozíciók kritikája nem vezet Webernél egyoldalú idealizmushoz. A szerző szemléletes metaforával írja le, miben is különbözik a weberi felfogás az általa kritizált marxista pozícióktól: „Hiába alkotják a gazdasági feltételek a »síneket«, amelyen a kínai társadalomfejlődés halad, a »váltókezelő« a belülről racionalizált hivatalnokrend világképe” (254. old.). De felvethető: a pozícióját veszélyeztető és a kínai fejlődést esetlegesen a nyugatihoz hasonló irányba terelő reformok meghiúsításakor a hivatalnokréteg vajon eszmei okokból (a „rendi becsület” védelméből) vagy gazdasági érdekeinek védelmében cselekedett? A könyv elemzése alapján itt közel kerülünk az értelmes kérdés lehetőségének határaihoz, és célszerűbb inkább arra reflektálnunk, hogyan is képzeljük el a történelmi oksági viszonyokat: „valójában nem »két« kauzális viszonyról van szó, hanem egy kauzális *hálóról*. E háló egyes szálai ugyan két szélső *ideáltípus* szféra, a »tisztá« vallási érzület és a »tisztá« gazdasági étosz között futnak, de a szálak találkozási pontjain mindig újabb és újabb elágazásokat találunk.” (266. old., az eredeti kiemelés.) A vizsgált tárgy szempontjából sem szükséges tovább feszegetnünk ezt a módszertani kérdést: „Egy dolog [...] biztos: e »kauzális háló« egyetlen pontjáról sem indul olyan szál, amely a modern nyugati kapitalizmushoz hasonló alakzatig nyúlna, ennek oka pedig, mondja Weber,

hogy egy szállal sem fonódik egybe a protestáns világon-belüli aszkézishez hasonló »életorientáló« vallási etika.” (266–267. old., az eredeti kiemelés.) Összességében a weberi megközelítés, bár heterogén oksági tényezők hiányával magyarázza, miért nem alakult ki Kínában nyugati típusú kapitalista étosz, végső soron hiányukat – saját kutatási célkitűzésének megfelelően – egy eszmei tényezőre, a konfuciánus bürokrácia tradicionális moralitására, a „mandarinátus szellemére” vezeti vissza. Így jutunk el a protestáns etika tézis indirekt bizonyításához.

Lényegében ezen a ponton zárul annak elemzése, hogyan is alkalmazza Weber saját módszertani elveit – az eddig kiemelt pontok reményeim szerint bizonyítják, hogy Takó Ferenc elemzése nem pusztán a Kína-tanulmány weberi életművön belüli jelentőségét mutatja be meggyőzően, hanem egyúttal az ideáltipikus társadalomtudományi magyarázat számos kulcsfontosságú módszertani problémáját is kiválóan világítja meg. Továbbá, bár alapvetően értelmezői jóindulattal viszonyul Weberhez, kritikusan és filológiai igényességgel mutat rá Kína-értelmezésének problémás pontjaira, amelyekre már nem elégséges magyarázat fogalmi konstrukcióink elkerülhetetlen kulturális szituáltsága (lásd különösen a „nemes nem eszköz” tétel jelentéséről adott weberi értelmezés kritikáját). A hivatkozott rész megmutatja, hogy néha még Weber is elkövette azt a hibát, amelyet eszmétörténeti terminológiával talán a „parókializmus mítoszának” (Quentin Skinner: *Visions of Politics I: Regarding Method*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002. 76. old.) nevezhetnénk.

A weberi tudományoszmény gyakorlati megvalósításának beható ismertetésén túl azonban, ahogy azt a szerző helyesen érzi, szükséges mondania valamit a tudomány nem tudományos megfontolásokhoz való viszonyáról is a Kína-tanulmány kapcsán – már csak azért is, mert a bürokratizálódás nemcsak Weber objektivitásra törekvő tudományos munkáiban, hanem közéleti megnyilatkozásaiban is fontos szerepet játszott. Takó már a módszertani

bevezetőben rögzíti, hogy „Weber démona a *tárgy megválasztásában* keresendő” (80. old., az eredeti kiemelés), és bár értékválasztásai helyenként valóban átszűrődnek a szöveg résein, ezek a rések voltaképpen „szelepként” is működnek, azaz lehetőséget teremtenek a hallgatóság számára a „között-szituációban” való cselekvésre, az egymással feszült viszonyban álló értékszempontok felismerésére, illetve a döntésben rejlő elkerülhetetlen veszteség elismerésére, ezzel segítve a felelősségteljes döntést (292. old.). Kifejezetten találó, ahogy a szerző – Leo Strauss Weber elleni relativizmusvádját kritizálva – különbséget tesz Weber „kontrollált objektivizáló” és „reflektáltan szubjektív” beszédmódja között (77–82. old.). Előbbi a hallgatóságában hivatott tudatosítani az „objektív lehetőségeket”, ezáltal segítve őket a felelős döntésben; utóbbi pedig éppen annak a jele, hogy a tudós tudja: nem lehet *kizárólag* tudós, mivel emberként ő is elkerülhetetlenül részese az említett között-szituációnak. De – ha helyesen értem a szerző érvelését – ennél többet is mondhatunk: a tudósnak tudósként sem szabad közönyösen vagy szenvtelenül viszonyulnia az értékek konfliktusaihoz – bár ilyen minőségében nem választhat a szemben álló értékszempontok között, hanem „az értékeszméket elválasztó pengeélen egyensúlyoz” (296. old.), de objektivitása „nem azt jelenti, hogy *kívülről* figyelni e konfliktushelyzeteket. [Weber] [n]emcsak nyilvános beszédeit, hanem tudományos munkáit is a tárgy *fronton*alából írja: a két oldal ütközéspontjából, vagyis az egyetlen aspektusból, amelyben az objektivitás úgy őrizhető meg, hogy nem vesz fel külső, a folyamatok egyes mozzanaitól szükségképp elszigetelt szemléltető álláspontot.” (137. old., az eredeti kiemelés.)

A fentiek alapján a társadalomtudós Weber konfuciánus bürokrácia iránti érdeklődése mögött óhatatlanul ott munkál Weber, az értékek között választó ember bürokráciakritikája. Azaz a félelem, hogy a „sors acélkemény épületébe” való bezártság a felelős, mérlegelő egyén eltűnéséhez vezethet (megjegyzem: ezen a ponton, a Weber által gyakran gépe-

zethez hasonlított bürokrácia kapcsán talán még találóbb lett volna az újabb angolszász irodalmak nyomán „acélkemény buroknak” fordítani a *stahlhartes Gehäuse* kifejezést). A szerző jó érzéssel találja meg Weber bürokráciával kapcsolatos polemikus közéleti megnyilvánulásainak helyét az elemzésben: éles kontrasztot alkotnak a tárgyra vonatkozó tudományos elemzéseivel, ezáltal is bizonyítva Weber módszertani szigorát, azt, hogy a tudományos szövegekben még a „reflektáltan szubjektív” beszédmód megjelenése ellenére sincs helye egy álláspont szenvedélyes propagálásának.

Összességében a hátrébb lépés a weberi módszertan gyakorlati alkalmazásától a tudományos tevékenység tágabban vett társadalmi pozíciójának meghatározásához nemcsak fontos és szükséges adalékokat szolgáltat a könyv gondolatmenetéhez, de ki is tágitja az általam a szöveg elején felvett olvasói pozíció (a könyv mint tükör a társadalomtudósoknak) horizontját, újabb érvet szolgáltatva amellyel, hogy ez a mű nem csak filozófusok és sinológusok számára lehet fontos olvasmány. Zárásképpen két továbbgondolási lehetőséget vetek fel a könyv által elemzett weberi elképzelések tudományon túli vonatkozásait illetően – kritikának nem nevezném őket, mivel érzésem szerint inkább az én (politikatudomány és politikaelmélet által orientált) olvasói várakozásaim, nem pedig a szerző érvelésének hiányosságai miatt merülnek fel.

Az egyik, hogy bár a kötet visszatérően hangsúlyozza Weber gondolkodásának kantianus gyökereit, illetve pontosan dokumentálja módszertani elképzeléseinek a neokantianizmus-hoz való viszonyát, a tudomány etikai vonatkozásairól szóló részek óhatatlanul is felvetik a kérdést, hogy az egymással konfliktusban álló értékszempontok között „pengeélen egyensúlyozó”, már-már tragikus hősként (296. old.) ábrázolt egyén képe mennyiben is illeszthető be a kantianus etikai hagyományba. A kortárs realista politikaelmélet számára például éppen ezek a kantianus etikába nehezen beilleszthető témái teszik érdekessé Webert (lásd mindenekelőtt:

Bernard Williams: *In the Beginning Was the Deed: Realism and Moralism in Political Argument*. Princeton University Press, Princeton, 2005.), de a tágabb Weber-irodalomban is találunk példát a kanti örökséghez való paradox viszony tematizálására (lásd például: Hans Henrik Bruun: *The Incompatibility of Values and the Importance of Consequences*: Max Weber and the Kantian Legacy. *The Philosophical Forum*, 41. [2010] 1–2. szám, 51–67. old.).

A másik, hogy a bürokratizáció Webernél nemcsak a mérlegelő és felelősséget vállaló egyént fenyegeti létében, hanem magát a politikát is (konkrétan: a politikai alternatívaképzést, a világos felelősségi viszonyokat és ezáltal a demokratikus elszámoltatást). A két veszély nyilván szorosan összefonódik, Takó utal is erre a politikai mozzanatra. Mégis, ha elfogadjuk, hogy a bürokratizálódással kapcsolatos féltelmek döntően befolyásolták Webernek a politikai cselekvéssről alkotott képét (lásd mindenekelőtt: Kari Palonen: *Das „Webersche Moment”. Zur Kontingenz des Politischen*. Westdeutscher Verlag, Opladen/Wiesbaden, 1998.), akkor a „politikus Weber” erőteljesebb beemelésé tovább gazdagíthatná a Kina-elemzés elhelyezését az életmű egészében. Még úgy is, hogy az életmű ezen szegmensére fókuszáló munkák általában másképp látják tudomány és politika viszonyát Webernél, mint ami Takó elemzéseiből adódik.

Takó Ferenc könyve a fenti két szempont részletes tárgyalása nélkül is kerek egész – mindössze azért tartottam érdemesnek kiemelni őket, hogy jelezzem: a könyvben kifejtett filozófiai Weber-olvasat akár a politikaelméleti diskurzusok felé is „kinyitható”.

Kovács Szabolcs: A nagysármási zsidók meggyilkolása (1944. szeptember 16–17.)

**MAGYAROK, ROMÁNOK ÉS ZSIDÓK
A MAGYAR KATONAI MEGSZÁLLÁS
IDŐSZAKÁBAN**

*Múlt és Jövő – Clio Intézet, Bp., 2022.
316 old. 3800 Ft*

Miután Románia 1944. augusztus 23-án átalált a szövetségesekhez, a magyar hadvezetés elhatározta, hogy a Kárpátok védelmét kiterjeszti déli irányba. A Székelyföldön felvonuló 2. hadsereg zöme szeptember 5-én Kolozsvár térségéből indított támadást a Dél-Erdélyben állomásozó román csapatok ellen. A támadás sikeresen indult, és fontos településeket elfoglalva három nap alatt mintegy 60 kilométert tört előre. A második bécsi döntéssel meghúzott határhoz közel fekvő Nagysármás szeptember 5-én került magyar kézre. Először a zilahi csendőrök érkeztek a településre, alakulatukat Lánicz László százados vezette. Szeptember 8-án vonult be a 2. páncélos hadosztály törzsszázada, Mátyássy Miklós százados parancsnoksága alatt. Ugyanezen a napon foglalta el Kisármást a hadosztály őrszázada, amelyet Józsa András főhadnagy vezetett. A magyar alakulatok megérkezése után a csendőrparancsnokság első döntései közé tartozott, hogy a zsidók házaikat sárga csillaggal jelöljék meg. Szeptember 9-én kezdték összegyűjteni a zsidókat. Az internálótábornak nevezett gettóba 126 főt, köztük 52 nőt és 43 tizenöt évesnél fiatalabb gyereket zsúfoltak össze; a táborban tőlük elkülönítve román hadifoglyokat és civileket is őriztek. Szeptember 16-án a csendőrök a zsidókat szekerekre kényszerítették, de sem élelmet, sem csomagot nem vihetek magukkal. Az úti célt Lánicz százados

Kolozsvárban jelölte meg, ahol átadják őket a németeknek. Nagysármástól 15 kilométerre, Pusztakamarásnál azonban a szekérsort megállították. A zsidókat Mátyássy vette át; a szekereket visszaküldte Nagysármásra, és egyben műszaki katonákat kért a saját alakulatából. A két hatalmas gödör, amelyet kiásított velük, szeptember 17-én hajnali két órára készült el. A zsidók kivégzésében mintegy 25–30 katona vett részt, 15-en a törzsszázadhoz, 10–15-en a Kisármáson berendezkedő Józsa András főhadnagy őrszázadához tartoztak. Hozzájuk csatlakozott még mintegy 12 csendőr. A tarkón lövéseket két, önként jelentkezőkből álló 5–6 fős osztag hajtotta végre. A tömeges gyilkolás hajnali 5-ig tartott. Mátyássy és Józsa megtiltotta a résztvevőknek, hogy a történetekről bárkinek beszéljenek.

A sikeresen induló dél-erdélyi támadás szeptember közepén leállt, majd a hónap végén megkezdődött a visszavonulás. Nagysármást a törzs- és az őrszázad szeptember 29-én hagyta el. A csendőrök ekkor még a környékben „elbújó” zsidók után kutattak, majd október 8-án ők is visszavonultak.

A nagysármási zsidó közösség még időben elmenekült, túlélő tagjai fokozatosan tértek vissza. A többiek tragikus sorsa ekkor vált közzismertté. A nagyszebeni katonai törvényszék rendelkezésére 1945. február 21-én megnyitották a sírgödöröket. 126 áldozat földi maradványai kerültek elő. A holttestek vizsgálatakor kiderült, hogy sokakat élve löktek a tömegsírba.

Az esemény történetét először Matatias Carp, a romániai holokauszt dokumentátora írta meg *Sărmas: Din crimele mai oribile crime fasciste* című, 47 oldalas könyvében (Atelierele Grafice Socce, București, 1945). 1990-ben Nicholas M. Nagy-Talavera amerikai–magyar történész hosszabb tanulmányt szentelt a kérdésnek (*The anatomy of a massacre: Sarmas, 1944. Simon Wiesenthal Center Annual*, 7 [1990]). A magyar nyelvű szakirodalomból jórészt hiányzik a nagysármási zsidók legyilkolásának története. Hosszabb kutatásokat a múltban csak Varga László végzett, ám 2001-ben megjelent tanulmányában (A holo-

kausz és a rendszerváltás Magyarországon. In: Randolph L. Braham [szerk.]: *Tanulmányok a holokausztról* I. Balassi, Bp., 2001. 159–201. old.) nem kifejezetten a tömeggyilkosság történetével foglalkozott, hanem az elkövetők ellen 1947–1948-ban lebonyolított eljárást dolgozta fel.

Az említett munkák közös jellemzője, hogy visszaemlékezésekre és különböző peranyagokra épültek, nem adnak átfogó képet a történekről, és számos pontatlanságot is tartalmaznak.

Kovács Szabolcs teljes könyvet szentelt a nagysármási zsidóság sorsának bemutatására. Feltárt minden hozzáférhető forrást, és a lehető legaprólékosabban, fényképszerű részletességgel mondja el a tömeggyilkosság és az odavezető út történetét, és az elkövetők sorsát is ismerteti. Munkája tartalmában és terjedelmében messze meghaladja a témával foglalkozó korábbi írásokét. Sőt kimondható, hogy ennél jobbat, szemléletesebbet aligha írhat bárki a jövőben.

Mi teszi ennyire kiemelkedővé a könyvet, hiszen ugyanúgy a peranyagokra épül, mint a korábbi írások? Alapvető különbség, hogy kritikával kezeli forrásait. A peranyagok felhasználásakor figyelembe veszi, hogy az eljárások mindig valamilyen politikai célt szolgáltak: a bíróságok nem elsősorban a valóságot kívánták teljes mélységében megismerni, hanem az adott hatalom elvárásainak akartak megfelelni. A vádlottak vallomásainak értékelésekor Kovács Szabolcs azzal is számolt, hogy gyakran lelki nyomásgyakorlással vagy tettleges erőszakkal csikarták ki őket. A periratokat nem szelektíven használta, hanem kézbe vett minden dokumentumot, ami a romániai és magyarországi vizsgálatok során keletkezett. Módszere, hogy az egyes vádlottak és tanúk más-más időpontban rögzített vallomásait összeveti, elemzi, és így következtet igazságtartalmukra és arra, mi is történhetett Nagysármáson és Pusztakamarás határában 1944. szeptember 16-án és 17-én. Ebből fakad a könyv visszafogott, távolságtartó stílusa, amit jól jeleznek az efféle megfogalmazások: a tanúk „tudni vélik”, a vallomás „nem igazolható kellő biztonsággal”,

„az elkövetők kiléte nem egyértelmű”, „nem minden kétséget kizáró hiteles forrás”.

Hogyan kerülhetett sor a tömeggyilkosságra akkor, amikor a Lakatos-kormány már a háborúból kivehető utat kereste, és a nyári deportálások után még az országban maradt zsidóság némi bizakodással tekinthetett a jövőbe? A szerző kiemeli: a 2. hadsereg parancsnoksága rendeletben tiltotta meg, hogy a román lakosságot provokálják, továbbá szorgalmazta a jogfolytonosság fenntartását, hangsúlyozva, hogy a hadműveletek célja nem a területszerzés, hanem az előnyös védelmi vonal kiépítése. A Dél-Erdélybe nyomuló csapatok nem kaptak ugyan utasítást a zsidóság elleni intézkedésekre, de – mint Kovács Szabolcs jelzi is – a „bevonuló csapatok gyakran a Magyarországon már 1944 tavaszán-nyarán bevezetett antiszemita rendelkezéseket is magukkal hozták” (116. old.). Több településen a zsidók elkülönítésére is sor került.

Heszlényi József altábornagy, a Partium déli részére bevonuló 3. hadsereg parancsnoka például Arad elfoglalása után a helyi zsidókat sárga csillag viselésére kötelezte, és a gettó helyét is kijelölte. Tordán is kezdeményezték a gettó felállítását, de ezt Bethlen Béla, Észak-Erdély kormányzója biztosa megakadályozta.

Miért csak Nagysármáson torkollottak a zsidóellenes intézkedések tömeggyilkosságba? Ez a munka legfontosabb kérdése. Kovács Szabolcs szerint „a katonák hasonlóan viselkedtek Dél-Erdélyben, mint korábban a keleti fronton” (51. old.). Megállapítja, hogy a nagysármási tömeggyilkosságot végrehajtó alakulatok tagjai a magyar gyorshadtest 1941-es harcaiban már hozzászokhattak a civil személyek elleni atrocitásokhoz. A népbíróági perek anyagai arra utalnak, hogy Mátyássy és Józsa századának tagjai több partizángyánús személy kivégzésében vettek részt, és munkaszolgálatosokkal is kegyetlenkedtek. Feltételezi: „A sármási tömegkivégzés módja – mint arra a vonatkozó fejezetben bővebben is kitérek – nagymértékben követte a németek által a keleti fronton alkalmazott mintát, így valószínű, hogy a

megszervezésében részt vevő három katonatiszt [...] közül valaki(k) bizonyosan szemtanúja volt(ak) hasonló eseményeknek, és az itt látott mintát ültették át a gyakorlatba 1944 szeptemberében Pusztakamarás határában.” (60. old.)

E feltevés alátámasztására nem talált a dokumentumokban „arra vonatkozó információt, hogy Mátyássy és katonái részt vettek volna ilyen akciókban”, de bizonyos abban, hogy azok „megtörténtéről bizonyosan volt tudomásuk” (59. old.).

Kovács Szabolcs könyvéből az is kiderül, hogy a magyar bevonulás áldozatai egyfajta hierarchiába rendeződtek. Ennek csúcán a helyi románság állt. 1940 őszén az észak-erdélyi bevonuláskor olyan személyeket vettek őrizetbe, akiknek jelenléte az új közigazgatás számára államérből vagy gazdasági okból aggályosnak tűnt. Hasonló utasítás lehetett érvényben 1944 őszén is. Nagysármáson azonban ennél kíméletlenebben jártak el. Itt a zsidók gettósításával szinte egyidejűleg a csendőrök a helyi román elit jelentős részét is őrizetbe vették. Az internáltak között voltak katonák, a korábbi polgármester, az orvos, két görögkatolikus pap, továbbá a jegyző, akiről feltételezték, hogy a Vasgárdához tartozott. Az internálótáborban a zsidóktól elkülönítve őrzött románok száma 35–38 fő volt. A románokra azonban más sors várt, mint a zsidókra. A helyi magyar lakosok is különbséget tettek zsidók és románok között, és rendszeresen közbenjártak a románok érdekében. Teleky Dezső plébános, aki a zsidók internálásakor egy szót sem szólt, a csendőrségen kijárta a román foglyok egy részének szabadon engedését.

A zsidók elszállításával egy időben a román foglyokat szelektáló bizottság elé vitték, és egy részüket szabadlábra helyezték. A többieket, akárcsak a zsidókat, Kolozsvár felé indították útnak, de a román foglyok el is jutottak odáig. Ott megfelelő ellátást kaptak, majd átadták a németeknek, akik Németországba vitték őket. Az elszállítottak többsége 1945 folyamán visszatért Nagysármásra.

Az áldozatok másik kategóriájába tartozik az a négy szovjet hadifogoly,

akiket az őrszázad katonái a sírgödörök megásására vittek magukkal. Négyük közül kettőt arra kényszerítették, hogy lemásszanak a sírgödörbe, és a kivégzéskor elrendezzék a lehulló holttesteket. A tömeggyilkosság végén Mátyássy százados az ő kivégzésüket is elrendelte, ezt azonban a kivégzőosztag tagjai, akik a zsidók elpusztítására önként vállalkoztak, megtagadták.

Az áldozatok hierarchiájának aljára került zsidók nem számíthattak irgalomra. Elszállításukat a helyi lakosok tétlenül szemlélték.

Az elkövetők között is hierarchia állítható fel. A zsidók elleni, tömeggyilkosságba torkolló fellépés a házaik fosztogatásával kezdődött, amelyet helyi lakosok, magyarok és románok együtt hajtottak végre. A gettóba a csendőrség terelte őket, de ebben a helyi magyar fiatalokból szervezett „nemzeti gárda” is segítségükre volt. A zsidók elindítását a gettóból Kolozsvár irányába a csendőrök saját hatáskörben szervezték meg. Pusztakamarás szélén váratlanul bukkant fel embereivel Mátyássy százados, aki átvette a konvojt, és a zsidók sorsa innen már tőle függött. Fontos momentum, hogy a konvojt addig irányító Láncz László, feltehetően azért, hogy ő és csendőrei mentesüljenek a tömeggyilkosság akkor már várható következményeitől, csak az elhurcoltak nevét tartalmazó átvételi elismervény ellenében adta át a parancsnokságot. A csendőrök egy része a zsidók őrzésével és a sírgödörkhöz kísérésével mégis hozzájárult a tömeges gyilkolás előkészítéséhez. A kivégzést katonák hajtották végre.

Miután a megszállt területek, illetve Észak-Erdély visszakerült Romániához, a román lakosság vélt vagy valós sérelmeiért az egész magyar lakosságot tették felelőssé. Egy korabeli beszámoló szerint 1944 őszén 70 nagysármási magyart tartóztattak le. Megverték őket, majd később többségüket szabadon engedték. A magyar elit több tagja a focsani internálótáborba került. A háború utáni korszak másik jellegzetessége, hogy a zsidóság legyilkolásának emléke gyorsan elhalványult, amiben az is szerepet játszott, hogy a holokauszt túlélőinek túlnyomó többsége elhagyta szülő-

földjét, nemcsak Nagysármásról, hanem egész Romániából kivándorolt. A kommunista rendszerben csak a román „nép” szenvedéseit hangsúlyozták, a román hivatalnokok csak a románok kártérítéséért szálltak síkra.

A szerző részletesen foglalkozik a nagysármási zsidók elpusztításában részt vevők elleni különböző népbíró-sági perekkel, valamint az ötvenes évek elején lefolytatott eljárásokkal. 1944 és 1960 között Romániában három különböző bíróság próbálta meg a bűncselekményt rekonstruálni, mindhárom kudarcot vallott. Ennek alapvető oka az eljárások átpolitizáltsága volt, ugyanis elsősorban az észak-erdélyi magyar közigazgatás és a Horthy-rendszer elítélésére törekedtek. A perek főleg a román személyek sérelmeivel foglalkoztak. Az 1947–48-ban Budapesten lefolytatott népbíró-sági perben végül a tényleges felelősöket, a tömeggyilkosság főszervezőjét, Mátyássy Miklóst és hat társát ítélték halálra. Az ítéletek közül négyet végre is hajtottak. Halálos ítélet várt volna az őrszázad parancsnokára, Józsa Andrássra is, de ő 1944 novemberében elesett a magyarországi harcokban.

Kovács Szabolcs rideg tárgyilagossággal szól a történetekről, de a szövegben még így is vannak rövid, az olvasót azonban mélyen felkavaró jelenetek. Nem feltétlenül a tömeggyilkosság részletes leírása a legnyomasztóbb, hanem azok a kurta megjegyzések, beszámolók, amelyek megvilágítják az elkövetők érzéketlenségét, cinizmusát, elálatiasodását. Közéjük tartoznak az étkezéssel kapcsolatos apró beszámolók. Szeptember 16-án a nagysármási konvojt kísérő csendőrök megálltak Kissármáson, hogy mint egy átlagos hétköznapon, megebédeljenek. Mikor a helybéli megkérdezték tőlük, hová viszik a zsidókat, csak annyit mondtak: „ahová szól a parancs”. Mátyássy százados pedig, miután átvette a konvojt, és kijelölte a sírgödörök helyét, néhány tisztársával Kissármásra ment, ahol Józsa főhadnagy és társai már vacsorával várták őket. Közben ettek, és sok bort fogyasztottak, megbeszéltek a kivégzés részleteit. A vacsora és utána a kártyaparti csak hajnali kettőig tartott: ekkor megér-

kezett a futár, és jelentette, hogy a sírgödörök elkészültek. Józsa ragaszkodott ahhoz, hogy a kivégzésben az ő katonái is részt vegyenek.

A mérsárlás után Vicsay főhadnagy a műveletben részt vevő csendőröknek elismerése jeléül kávéfőzetet, és szabadnapot engedélyezett.

Kovács Szabolcs könyve újabb adalék arról, milyen mélységekbe rántotta le a magyar fegyveres erők nem kis részét a Horthy-rendszer intézményes antiszemitizmusa és a zsidókérdés „megoldásának” a keleti fronton megtapasztalt módja. A szerző a nagysármási tömeggyilkosság szinte minden apró részletét feltárta, de arra az alapvető kérdésre ő sem tudott kielégítő választ adni, hogyan kerülhetett sor erre a brutalitásra.

STARK TAMÁS

Boros Anikó: Pusztavám 1944. Tanú(ság) – vallomás – emlékezet

(Die Ermordung ungarischer Juden 1944 in Pusztavám. Zeugenschaft und Erinnerung im transnationalen Kontext. Herder Institut Verlag, Marburg, 2020.) Fordította: Vitéri Zsolt. Kronosz, Pécs, 2022. 373 old., 4250 Ft

Boros Anikó könyve a második világháború egyik kevésbé ismert tragikus magyarországi eseményével, a Pusztavám község határában meggyilkolt zsidó munkaszolgálatosok történetével foglalkozik. A jelentős részben magyarországi németek által lakott Fejér megyei faluban 1944. október 16-án az ott állomásozó két zsidó munkaszolgálatos század több mint kétszáz tagját gyilkolták meg. A kivégzést minden bizonnyal a helyszínre rendelt SS-egységek hajtották végre az ott tartózkodó német légvédelmi alakulat katonáinak segítségével. Nagy valószínűség szerint néhány helyi lakos is szerepet játszott az SS tájékoztatásában és mozgósítá-

sában. A kivégzést csupán néhány, az előző éjszakán elmenekült munkaszolgálatos kerülte el.

A Németországban élő szerző először németül megjelent kötete a pusztavámi tömeggyilkosság mind ez idáig első, átfogó igényű feldolgozásának számít. Boros Anikó munkája példaértékű alapossggal veszi számba a téma elérhető forrásait, a különböző nyomozati és bírósági eljárások dokumentumait, a túlélők visszaemlékezéseit és a velük készített interjúkat, a sajtó és az internetes fórumok publikációit. Boros magabiztosan mozog a holokauszt-kutatás nemzetközi levéltári rendszerében. Nem csupán a legfontosabb hazai és németországi levéltárak – az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest Főváros Levéltára, a Ludwigsburgi és Bayreuthi Szövetségi Levéltár –, hanem a jeruzsálemi Jad Vasem, illetve a washingtoni Soá Alapítvány Vizualis Történelmi Levéltárában is kutatott; de nem kerülték el figyelmét a Pusztavámra vonatkozó helyi, Fejér megyei, illetve a németországi Geretsried város levéltárában őrzött iratok sem. A Pécsi Tudományegyetemen diplomát szerző és a berlini Humboldt Egyetemen ezzel a művével doktoráló Boros Anikó mindent tud a holokauszt pusztavámi fejezetéről, ami egyáltalán tudható.

A munka alapvető hozzájárulás a nemzetközi holokauszt-kutatás irodalmához. Nem pusztán azért, mert a szerző adatgazdagon rekonstruálja a pusztavámi tömeggyilkosság eseménytörténetét, és feltárja a tragédia politika- és társadalomtörténeti összefüggéseit, amivel hozzájárul az erőszak gyökereinek jobb megértéséhez. Az elsősorban esztéta és irodalmár, nem pedig történész szerző kimondott célja a pusztavámi tömeggyilkosság dokumentumainak vizsgálata kapcsán, hogy alaposan végiggondolja a holokauszt megismerhetőségének és elbeszélhetőségének kérdését. Már magához a témához vezető út is annak belátásához vezette, hogy a történelmi esemény önmagában véve aligha létezik elbeszélése és elbeszélhetősége nélkül. A Pusztavámot is magába foglaló kistérségből származó Boros Anikó a tömeggyilkosság törté-

netével először németországi tanulmányai során találkozott. Bár a pusztavámi tragédia 1944-ben tagadhatatlanul megtörtént, a hazai történelmi emlékezetben az esemény nem kapott helyet, valójában nem létezett.

Az e ténnyel szembesülő szerző elsősorban arra volt tehát kíváncsi, miért beszélnek az egyének és a csoportok a múlt bizonyos eseményeiről. Melyek azok a személyes vagy közösségi tétek, vagy éppen kényszerek, amelyek miatt egyes eseményekről beszélni lehet, sőt kell? Milyen körülmények között születnek meg ezek az elbeszélések, és milyen következményekkel járnak ezek a körülmények az elbeszélés jellegzetességeinek és jelentésének kialakítására? Hogyan kezdenek el különböző csoportok emlékezni a pusztavámi eseményekre? A könyv elsősorban *nem* a pusztavámi események rekonstrukciója, hanem történelmi eseményként való megszületésének, a róla való beszéd lehetőségének a története, vagyis: egy igazi emlékeztörténeti elbeszélés.

A pusztavámi eseményekről szóló beszámolók majd mindegyike, egyúttal a könyv forrásainak döntő többsége is valamilyen tanúvallomás. A zsidó túlélők egy része a pusztavámi tömeggyilkosságot vizsgáló népbíró-sági eljárásban, 1945 és 1947 között tett vallomást. Közülük néhányan a Jad Vasem 1950-es évek végén indított kutatóprogramjának keretében adtak interjút. A falubeliek közül is sokakat meghallgattak a népbíró-sági eljárás során. Számosan az 1956 után újraindított és az 1944 és 1956 közötti „ellenforradalmi” folytonosság bizonyítékait kereső eljárásban tettek tanúvallomást. 1974 és 1976 között – a frankfurti államügyészség kezdeményezése nyomán – több egykori pusztavámi lakost hallgattak ki Magyarországon a Belügyminisztérium felügyelete mellett. A második világháború után Pusztavámról elmenekült vagy onnan elűzött németek egy része a Német Szövetségi Köztársaságban, a Kelet-Közép-Európából kitelepített németek sorsát vizsgáló kutatások keretében számolt be 1944 történéseiről, amikor a frankfurti államügyészség az 1960-as évek elején vagy később vizsgálódni kezdett az ügyben; és ugyancsak megszólalt

1978-ban a *Heimatchbuch von Pusztavám* című kiadványban (Heimataus-schuf Geretsried, Geretsried, 1978.) is. A faluban szolgálatot teljesítő katonák egy részét a világháborút követően a székesfehérvári népbíró-ságon, majd néhányukat az 1970-es évek közepén a németországi vizsgálat keretében hallgatták ki.

Boros Anikó semmiképpen sem tekinti a tanúvallomások ismeretelméleti státuszát magától értetődőnek. Könyvében a különböző tanúvallomások így még az alapos forráskritika után sem válhatnak a múlt eseményéhez való közvetlen kapcsolat eszkö-zévé. Sokkal inkább olyan emlékezeti aktusok, amelyek az elbeszélőknek az adott pillanat és hely összefüggéseiben helyénvalónak tűnő személyes és közösségi identitását fogalmazzák meg. A munka ténybeli forrásaiul szolgáló tanúságtételeket a szerző a múltból adott beszámolóknak tekinti, amelyeknek ahhoz, hogy érvényesnek lehessen őket elfogadni, meg kell felelniük a hitelesség és az igazság bizonyos jól meghatározott kritériumainak. A tanúság(tétel) ebben az értelemben a történészi értelmezés gyakran használt és fontos forrását jelenti, amelynek érvényes felhasználási lehetőségeit keletkezésének a körülményei döntően meghatározzák. Boros Anikó ezeknek az összefüggéseknek, a forrás keletkezése és történészi használhatósága közötti kapcsolatoknak az értelmezésére vállalkozott.

A munka szerkezetét is az említett elvi megfontolások alakítják. A szerző a bevezetőben röviden ismerteti a pusztavámi tömeggyilkosság körülményeit megszabó hosszabb távú történeti összefüggéseket. Így bemutatja a magyarországi német kisebbségi és zsidó közösségek letelepedésének történetét, és ezt a történetet beilleszti a második világháború kontextusába. Majd vizsgálja a Harmadik Birodalomnak a más országokban élő német nyelvű csoportokkal kapcsolatos nemzetiségi politikáját, illetve taglalja a magyarországi Volksbund szerepvállalását. Egyúttal röviden ismerteti a magyarországi holokauszt eseményeit, különös tekintettel a fegyvertelen katonai munkaszolgálatnak a Pusztavámon meggyilkolt zsi-

dókat is érintő körülményeire. S nem marad el végül a tanúvallomások létrejöttében különösen fontos szerepet játszó két helyszín, Pustavám, illetve a bajorországi Geretsried bemutatása sem. Geretsried az a német kisváros, ahol a Magyarországról elűzött pusztavámi németek nagy része a kitelepítés követően élt.

Ezután tér át a szerző a tanúságtételek felhasználása módszertani és ismeretelméleti problémáinak általánosabb érvényű elemzésére. A tanú és a tanúvallomás, írja, a nyugati világ egyik fontos intézménye, amelynek egyszerre van keresztény vallási és jogi gyökere. A tanúvallomás ebben a kontextusban az információk és az ismeretek meghatározott következményekkel járó átadása és nyilvánosságra hozatala. Éppen emiatt, folytatja Boros, különösen fontos a tanúság hitelességének ellenőrzése és ellenőrizhetősége. Ezeknek az eljárásoknak a biztosítására a nyugati világban döntően jogi jellegű intézmények jöttek létre. A szerző azt hangsúlyozza, hogy a (jog)következmények megléte miatt a tanú és a vallomás korántsem csupán egyéni, tehát valamilyen elszigetelt jelenség, mivel intézményesített gyakorlatok keretei között születik meg.

A kötet ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével osztályozza a pusztavámi eseményekkel kapcsolatos tanúvallomásokat. Elsőként az áldozatként megszólaló egykori munkaszolgálatosok tanúságát elemzi. A zsidó származású tanúk helyzete sok szempontból különleges, hiszen ők nem közvetlenül a kivégzésekről, hanem a megmenekülésükről és legfőképpen társaik erőszakos haláláról számolhatnak be. A gyilkosságról másoktól szerzett információk alapján, másodlagos tanúként adhattak tehát vallomást. Ez a körülmény semmiképpen sem érvényteleníti a nézőpontjukat, hangsúlyozza Boros. A menekülés nehézsége és kivételes körülményei, az azt megelőző üldöztetés és kényszermunka szenvedései, illetve az utólagos értesülés az elmenekülni nem tudók tragikus sorsáról alkotja a magyarországi holokauszt egyik fontos eseményének egyedi és megismételhetetlen tapasztalatát. A nem megmenekültek sorsával való

szembenezés határozza meg az egykori munkaszolgálatosok tanúságának helyzetét, amely mintegy morális parancsként írja elő számukra, hogy emléket állítsanak meggyilkolt társaiknak.

Egészen más körülmények határozták meg a pusztavámi lakosok tanúságtételét az adott ügyben. A három különböző jogi eljárásban született tanúvallomások eltérő formában adtak választ a bűnösség megállapításának céljából feltett kérdésekre. Sem a második világháború és az 1956 utáni népbírói persorozat, sem pedig a nyugatnémet hatóságok által indított vizsgálat nem volt mentes a politikai szándékoktól. A magyar népbírói eljárás 1945 után elsősorban a Volksbund, ezen keresztül a „németek” bűnösségét igazoló bizonyítékokat igyekezett felkutatni és bemutatni. 1956-ot követően az „ellenforradalom” és a magyarországi holokauszt közötti kapcsolat prekonceptióját igyekeztek az ezekben az ügyekben eljáró bíróságok igazolni. Bár az NSZK-ban kezdeményezett vizsgálat célja a tettesek kilétének megállapítása volt, a tettesek körét – már csak illetékességi okokból is – elsősorban a német fegyveres erők tagjaira szűkítette. Boros Anikó elemzése kimutatja, hogyan nyilatkoztak a vallomástevők ezekben az egymástól igencsak különböző beszédhelyzetekben. Az elsősorban a „németek”, avagy a falun kívülről érkezők, tehát az idegenek felelősségének megállapítását célzó magyarországi eljárások lehetőséget kínáltak számos pusztavámi magyar nemzeti-szerű lakos számára, hogy előadják a maguk történetét, amelyben a felelősség elhárítását, esetenként a jó szándékú segítségnyújtást és a szolidaritás vállalását igyekeztek hangsúlyozni. A község német származású lakosai, ezzel ellentétben, sokkal inkább felejtetni igyekeztek a történeteket. Így nemigen beszéltek a zsidók deportálásáról vagy a kivégzésekről, az ő történeteikben a magyarországi német kisebbséget a háború után érő hátrányok, az elűzetés szenvedései vagy az új haza megtalálásának élménye állt előtérben.

Boros Anikó munkájában kiemeli, hogy a pusztavámi tragédia emléke-

zetének egyes formái változatai szorosán összefüggenek az emlékezet hordozóinak személyes és kollektív, morális vagy éppen politikai elkötelezettségével és identitásával. Emiatt nem alakult ki a gyilkosság eseményének egy tágabb emlékezeti kontextusa, következőképpen a tragédia a mai napig elszigetelt, nehezen elmesélhető, és inkább a felejtés kódéba vonni kívánt epizódot jelent mind a falu, mind a környező térség vagy éppen a nemzeti emlékezet számára. Ezzel egy időben Pustavám háborús történetének két, egymással versengő, áldozatközpontú elbeszélése körvonalazódott és él mindmáig egymás mellett, sok szempontból egymástól függetlenül és elszigetelve. Boros Anikó azt hangsúlyozza, hogy az elsősorban a munkaszolgálatos századok túlélői által életben tartani kívánt emlékezzettel szemben kialakult egy másik elbeszélés, amelyet az egykori, ma azonban Németországban élő pusztavámi német lakosok őriznek. Az ő emlékeztük a kitelepítés szenvedéseit és az ebből való megszabadulás történetét alkotta meg, amelyben a község német származású lakosainak jut az áldozat szerepköre.

A tanúság helyzetfüggősége, személyhez kötöttsége és ebből adódó tartalmi bizonytalansága nem jelenti egyszersmind a megismerhetőség teljes tagadását. Ahogy Boros Anikó fogalmaz: a tanúvallomások szubjektív, esetleges, az adataikat tekintve időnként pontatlan természetük ellenére, vagy talán éppen abból következően fontos hozzájárulást jelentenek a múlttal való tudásunkhoz. A múlt valósága sohasem ismerhető meg tökéletesen, bizonyos állításokat azonban határozottan tehetünk róla. A könyvből kiderül, hogy az egymást követő eddigi erőfeszítések ellenére sem deríthető ki pontosan és tényszerűen a pusztavámi gyilkosságok elkövetőinek kiléte, és talán soha nem is lesz ismert. A faluban zajló mézszárlás szörnyűsége azonban így is világosan megmutatkozik, mint ahogy azok a körülmények és emberi magatartásformák is kibogozhatók, amelyek a brutalitásban, a szenvtelenségben, az érzéketlenségben, az aktív gyűlöletben vagy éppen a szolidaritásban és a segítő

szándékban mutatkoztak meg, és amelyek a tömeggyilkossághoz vezettek, illetve azt is lehetővé tették, hogy néhányan mégiscsak megmeneküljenek.

Boros Anikó a könyvében világossá teszi, hogy a tanúság(tétel) nem konvencionális értelemben vett történelmi tényeket rejt magában, hanem a múlt megélésének tapasztalatával ajándékozik meg bennünket. A tanúvallomás mint forrás ebben az értelemben egyedi és megismételhetetlen. A tanúságtétel, ellentétben a „tények” hordozóinak tekintett többi történelmi forrással, arra hívhatja föl tehát a kutatók figyelmét, hogy a múlt tapasztalata mindig egyedi és sokszínű, és valójában soha nem is egysítható. A tanúvallomások történelmi forrásként való használata egyszerre vet fényt a múlt megismerhetőségének korlátaira és lehetőségeire. Ennek a forrásnak illetően elemzése nagy erővel mutat rá arra, hogy a történelem forrás jellegű nyomai esetlegesen keletkeznek, ami végső soron behatárolja a történelmi megismerés lehetőségeit. A múltról tényszerűen az tudható csupán, amit a róla hátrahagyott nyomok nekünk látni engednek. Az, hogy a múltról egyáltalán milyen tudás szerezhető, azon is múlik, hogyan keletkezik maga a történelmi forrás, és miként lesz belőle valamely történelmi esemény nyoma. Miért jegyzi föl az adott eseményt, miért érzik, hogy tanúskodniuk kell róla? A pusztavámi tömeggyilkosság történetirői megismerhetőségének lehetőségét elemezve Boros Anikó könyve, amely a magyar holokauszt-kutatás kiemelkedő alkotása, mindenekelőtt a történelmi tudás általános érvényű kérdéseit feszegeti.

Halmos Károly: Költség és költészet

ESZMÉK GAZDASÁG- ÉS
TÁRSADALOMTÖRTÉNETE

*L'Harmattan, Bp., 2021., 390 old.,
4490 Ft*

A tanulmánykötetek értéke és a gazdaságtörténet mértéke. A klasszika-filológus Harmatta János egy évtizedekkel ezelőtti bonmot-ja szerint már nem a (nagy)monográfiák korát éljük, hanem a kötetbe rendezett tanulmányokét (idézi Hargittai István: *Jeremiás nyomában. Beszélgetések Komoróczy Gézával.* Magvető, Bp., 2021. 508. old.). Akár igaznak fogadjuk el ezt a megállapítást a kortárs trendekre vonatkozóan is, akár nem, az biztos, hogy egy szerzőnek a tanulmánykötete valóban képes arra, amire egy monográfia kevésbé: azáltal, hogy több évtizednyi kutatást ölel át, képes megmutatni a kutató gondolkodásának csomópontjait és íveit, röviden az utat, amelyet kutatásai során addig bejárt. Ha nem is egy az egyben, de némiképp hasonlóan tekint Halmos Károly is a gyűjteményes kötetekre, felfedezve a különböző időpontokban megjelent tanulmányok közti összefüggéseket. Tehát egy ilyen munkával kapcsolatban nem is konkrétan a szövegek elemzése vagy kritikája a legfontosabb, hanem a kibontakozó összkép megragadása. Halmos Károly 2021-ben megjelent tanulmánykötetét ennek megfelelően így kezdem én is bemutatni.

A kötet tartalmáról elsőként a talányos főcím helyett inkább az alcím igazítja el az olvasót: eszmetörténetről lesz szó, amelyhez a háttér a gazdaság- és társadalomtörténet biztosítja. Egy kivétellel mindegyik tanulmány megjelent korábban, így akik követték Halmos Károly munkásságát, bizonyára már nem eggyel találkoztak közülük.

A jelen kötetbe beválogatott írásokat a szerző négy halmazba sorolta. Az első a *Kulcsszavak* címet viseli, és hat tanulmányt tartalmaz, a második egység, *A szépirodalom forrásértéke*, négy tanulmányt foglal magába, az

Eszmék, mentalitás, társadalomszerkezet című, illetve a *Performatív elemzések* címet viselő utolsó rész négy-négy írást sorakoztat fel. A felsorolt címek jelzik, melyikben milyen megközelítésű tanulmányokat találhat az olvasó, bár nem mindig pontosan. *A szépirodalom forrásértéke* például azt sugallná, hogy itt az elemzés irodalmi szövegekre támaszkodik, de ez szó szerint nem minden esetben igaz, így az ide tartozó *Szépirodalom – társadalomtörténet – közgazdaságtan* számára a szépirodalom inkább a belépési pont, nem a forrás. A negyedik fejezetben olvasható szövegelemzések közös címe találó ugyan, de együvé kerülésük némiképp olyan benyomást kelt, mint a gyűjteményes fondok egy levéltárban: itt kap helyet mindaz, ami az adott rendszerben máshova nem fért be. Az utólagos csoportosítás persze mindig nehéz: a szövegek több szempont szerint is rendezhetők, de olyat kitalálni, amelyik kölcsönösen kizáró halmazokat eredményez, valószínűleg lehetetlen feladat.

A kötetben olvasható tanulmányok az elmúlt harminc év termései. Ezen belül a fogalomhasználat kutatása inkább a rendszerváltás környékére, illetve a 2000-es évekre volt jellemző, a szépirodalom mint kutatási terep a 2000-es évek közepének és második felének hozadéka. A harmadik, főként társadalmi elemzéseket egybegyűjtő rész a 2010-es évek első felében született munkákat prezentálja, bár egy közülük új, feltehetően 2021-ben íródott, végül pedig a záró csoport szövegelemzései a 2010-es évek elején és végén.

Ezek alapján feltételezhetnénk, hogy a kötet akár alkalmas volna a szerzői gondolkodás már emlegetett útjának vagy ívének megrajzolására, ha nem az eszmetörténelmi vizsgálódás célzatos túlsúlya jellemezné – ami viszont csak az egyik érdeklődési területe Halmos Károlynak, így munkásságának csak egyik, bár tekintélyes részét teszi ki. Am a kötet egésze így is leképezi a szerző kutatói habitusát és érdeklődését.

„A gazdaságtörténetész egy hajdan az egyetemes tudás rangjára törő tudomány, a história, és egy ma az általános társadalomtudomány rangjára törő tudomány, az ökonomia

határvidékén bókász, és most egy újabb, magát univerzálisnak elgondoló tudomány, a szinte mindennek a poétikáját elgondolni tudó irodalomelmélet tanyája felé lépdel.” (222. old.) A címadó tanulmányban (*Költség és költészet*) egyes szám harmadik személyben megfogalmazott megállapításban szereplő gazdaságtörténész és közgazdász maga Halmos Károly. Aki a kissé ironikus öndefiníció szerint is inkább tekinthető az utóbbi két diszciplína képviselőjének, semmint irodalmi szövegek vagy az eszmetörténet kutatójának. Vajon miért fordul egy gazdaságtörténész a fogalmak és eszmék története felé?

Halmos Károly a (valamikor Marx Károly) Közgazdaságtudományi Egyetemen diplomázott, ott képezték ökonómussá abban a turbulens időszakban, amikor a korábbi terv-matematika szakot a népgazdasági tervező-elemző szak váltotta fel, rögtön három szakiránnyal, azaz a matematikán kívül más megközelítésmódok is hangsúlyt kaptak az oktatásban. A szerző tehát nem a történetírás, hanem a közgazdaságtan felől választotta a gazdaságtörténetet, és ennek a kiindulópontnak a tulajdonságait és következményeit megtalálhatjuk ennek a kötetnek a tanulmányaiban is.

A közgazdasági képzés hatása egyrészt megmutatkozik abban, hogy az egyberendezett tanulmányok nagy részében a szerző a politikai gazdaságtan klasszikusaira, továbbá a kortárs közgazdászokra is hivatkozik, és nemcsak megemlíti őket, hanem valóban használja is az elméleteiket és gondolataikat. Adam Smith neve éppúgy szerepel a *Kulcsszavakban* olvasható *Empórium és impérium*, mint a *Szépirodalom forrásértéke* fejezet *Költség és költészet* írásában, utóbbiban Joseph Schumpeter és Johann Heinrich von Thünen társaságában, míg Joel Mokyr a Hajnal Istvánról szóló *Racionalitás és rezon* tanulmányban kap szerepet, Douglas North és Philip Wicksteed pedig *A Hitel ökonómiájának morálja és a társadalomtörténet morálökonómiájában*. A kötetből fájdalmasan hiányzik legalább egy névmutató, amely segíthetne a szövegek párhuzamainak feltárásában. Ha egyszer e könyv szabadon olvasható

és kereshető lesz az interneten, akkor sem ártana egy lista arról, hogy mire is kereshetünk rá egyáltalán.

A közgazdasági képzettségnek van egy másik, jóval mélyebbre ható következménye is. Minden képzés, minden diszciplína kicsit máshogy huzalozza át a diákok agyát és gondolkodását. Erre egy másik összefüggésben Halmos is utal: „az ifjúkorunkban belénk oltott mentális struktúrák [...] mai gondolkodásunk háttérévé váltak.” (65. old.) A közgazda gondolkodás a mindennapi döntések háttérében meghúzódó töprengéssel és költségelemzéssel ott érződik a kötet számos szövege mögött. Ugyanis ez a nézőpont épp ebben a kötetben kevésbé láthatóan van jelen, a tanulmányok nagy részében nem a „költségek” dominálnak. Holott, ha már foglaltörténet, akkor a jó pár éve roppant népszerű adatbányászat vagy a kvantifikációt lehetővé tevő számítógépes szövegelemzés lehetőségeit nyújt a mérések beemelésére az ilyen kutatásokba is. Halmos azonban a történeti témákban nem alkalmazza azt a matematikai eszköztárat, amely az elmúlt évtizedekben és még ma is kötelező a közgazdasági szaklapokban való megjelenéshez. Annak ellenére sem, hogy még ebben a kötetben is vannak fogalmi elemzések, amelyeket folytatva összetettebb matematika használatára is volna mód. Lehet-e komplex matematika, kliometria nélkül művelni a gazdaságtörténetet? Nyilvánvalóan igen, amint ezt Halmos Károly teljes munkássága is példázza. Bár lehet, hogy épp a kliometria irányába eltolódó nemzetközi gazdaságtörténetet opponálva érdemes másfelől, mondjuk az eszmetörténeten keresztül közelíteni a tárgyhoz. Mert a kérdések, a nehézségek ugyanazok, és a közös alapot a költségekben való gondolkodás jelentheti. (Néha jó volna látni, hogyan lehetne, teszem azt, egy többváltozós regresszióanalízissel újradefiniálni egy-egy gazdaságtörténeti témát, azonban az ilyesmi idehaza sajnálatosan fehér holló ritkaságú.)

Ahogy írtam, lehet valaki kitűnő gazdaságtörténész matematikai elemzések nélkül is. A főáramú közgazdaságtant számos kritika érte és éri ma is, sok közülük jogos és megfontolan-

dó. Van, aki szerint már a képzés is elhibázott:

„A közgazdaságtant máig úgy tanítják, mint a fizikát – mint egyetemes és kétségbevonhatatlan matematikai igazságok fokozatos felismerését –, nem pedig úgy, mint minden más társadalomtudományt: érvelések történeteként, egymással vitázó elméleti álláspontok zűrzavaraként.” (David Graeber: *Against Economics*. *New York Review of Books*, 2019. december 5., magyarul: *Közgazdaságtan, pénz és kormányzás*. *BUKSZ*, 31 [2019], 3–4. szám, 297–304. old.)

Az 1970-es években a Közgázón az oktatás nem volt éppenséggel ilyen (bár ez nem jelenti az akkor ott folyó képzés dicséretét), Halmos Károly munkái pedig ennek a kategorikus kijelentésnek egészen biztosan ellenpéldái. Nála a „matematikai igazságok” csak alapul szolgálnak, amelyről lendületet vehet és elrugaszkodhat. Mindig is érdekelte a történelem. Diplomamunkáját gazdaságtörténeti témából írta, *Egy faipari és -kereskedelmi vállalkozó család* címmel. A Thomas Mann *Buddenbrook-házát* elemezve veti fel Halmos, hogy Thomas Buddenbrookkal szemben a vele versengő és fölébe kerekedő Hermann Hagenström testesíti meg a vállalkozó ideálját (*Hagenström mint ideál*). Halmos maga a nem matematikus gazdaságtörténész ideálja lehetne: közgazdaságtani tudásra alapozva fordult a történelem tanulmányozása felé, a jelen kérdéseire már szakdolgozatában is a múltban keresett választ. Nincs ez másként a mostani kötetben sem, már a címében is múlt és jelen párbeszédére utal *Az egyszázalékos támogatás és a száz évvel ezelőtti egyházi adó* című írás, de akár az összes többi tanulmányt is fel lehetne sorolni példaként.

Ha pedig valaki a történelmi forrásokat próbálja olvasni közgazdász szemmel, akkor hamar összehatalálkozik – Graeber plasztikus megfogalmazásában – az „érveléstörténetekkel” és az „álláspontok zűrzavarával”. Vagy ahogy Hermann Hesse még találóbban írta le *Az üveggyöngyjátékban*: „Történelemmel foglalkozni, ez feltételezi annak a tudását, hogy ezzel valami lehetetlenre és mégis szükségesre és nagyon fontosra törekszünk. Törté-

nelemmel foglalkozni annyi, mint átengedni magunkat a zűrzavarnak s mégis megőrizni hitünket a rendben és értelemben. Nagyon komoly feladat ez, fiatalember, s talán tragikus feladat is.” (Hermann Hesse: *Az üveggyöngy-játék*. Európa, Bp., 1984. 199. old.) Halmos Károly ezt a rendet és értelmet próbálja megtalálni minden munkájában, és ezek után az eszmétörténeti „elbóklászás” nem is annyira meglepő, mert nem a matematikai levezetések világa érdekli, mert értelmet inkább a kérdésfelvetések és a fogalmak összetettségében talál.

Harrison White a közgazdaságtan válsága legsúlyosabb tünetének mondta azt, hogy nem reflexív, nem kérdez rá újra és újra a saját definícióira. „Talmi dolgokat árul”, mert a kortárs elméletek is a régi meghatározásokra épülnek. (Interjú Harrison White-tal. *Replika*, 2011. 75. szám, 118–119. old.) Nem vitás, ehhez hasonló kritikát más társadalomtudományokról is meg lehet fogalmazni, White szerint a reáلتudományok ebben a tekintetben előbbre tartanak. Halmos Károlyra azonban nem illik ez a kritikai megálapítás sem. Az ő (képzeltbeli) címe-rének jelmondata lehetne, hogy „a nem megfelelő fogalmi rendszer csak szuboptimális következtetéseket szülhet” (55. old.). A teljes *Kulcsfogalmak* fejezet arról szól, hogy a történeti fogalmaink is képlékenyek, jelentésük sokszor attól függ, hogy kik használják őket, és mire. Halmos Károly újra-meg újra újraértelmez, legyen szó akár a Buddenbrookok és Hagenströmök szerepéről, akár az őszötvetségi József történetének olvasatairól, de jóval hétköznapiabb kérdésekben is ugyanígy jár el, amikor például azt vizsgálja, hogy az egyházi adóval kapcsolatban helyes-e az adó kifejezés egy befizetés-re, amelyre nincs közjogi előírás, és a nemfizetését nem sújtja szankció (240. old.).

Halmos diplomamunkájában megelőlegezte érdeklődésének későbbi hangsúlyos témáit, amilyen például a vállalkozók/vállalkozás és a családi kapitalizmus története. 2008-ban kiadott monográfiáját is ezekre a témákra fűzte fel. (Halmos Károly: *Családi kapitalizmus*. Új Mandátum, Bp., 2008.) A jelen kötetben is előke-rülnek ezek a témák továbbiakkal –

csődök, erkölcs, fogalomtörténet, vallás, felekezet, kapitalizmus, professzionalizáció – egyetemben. És még ez a lista sem teljes, mert a kötet-be nem került be egyetlen, a hadi szállítással vagy a hitelezéssel akár csak érintőlegesen foglalkozó tanul-mány sem. Halmos Károly imponáló-an sokoldalú és sokrétű érdeklődése sajátosság szerepválasztásából adó-dik, amelyet a maga által is leírt hatá-rokon bóklászó kentaur figurájával érzékeltet. Ennél izgalmasabbat elképzelni sem lehet, bár kétségtelen-ül nem éppen a leghálásabb szerep egy olyan tudományos világban, ahol mindenki az interdiszciplinaritás fon-tosságáról papol, miközben egyetlen tudományterületen sem könnyű nap-rakésznek maradni, több szakma újdonságaival lépést tartani pedig szinte lehetetlen. Emiatt a több disz-ciplína ismereteit mozgósító szövegek olvasása, megértése sem egyszerű, több időt és energiát kell rájuk szánni. Ez igaz a mostani kötetre is: a szöve-gek nem könnyen adják meg maguk-at. Nincs ez másként a verbális kommunikációban sem: Halmos Károly sok évtizeden át oktatott a fel-sőoktatásban, de nem az egyetemre épp bekerült diákoknak jelentett sokat a mindig minden problémára nyitott személyisége, nem az elsőéve-sek kíváncsiságát keltette fel, nem az alapszakosoknak nyújtott szellemi izgalmat, hogy kövessék a gondolat-menetet. Akik viszont nem tántorod-tak el, és kitartottak, azok számára a példája egy olyan kutatói attitűdöt tudott megmutatni, amely együttgon-dolkodásra inspirált, újabb és újabb kérdések és szempontok felvetésére, a problémák újfogalmazására, min-dig más és más szemszögből.

Talán a mindig határokon mozgó kutató magatartásából is ered az a ritka őszinteség, amellyel Halmos mint szerző a bizonytalanságot keze-li. Például amikor megjegyzi: „Föl-merülhet, hogy ezeket a statisztikákat a dolgozat elején kellett volna ismer-tetni”, vagy amikor beszámol róla, hogy zavarba ejtette József történeté-nek újraolvasása, és ebből a zavarból született meg a tanulmány. Mintha azt mondaná: „Látjátok, így készül egy szöveg.” Nem varázsol, még önkéntelenül sem játssza a mindentu-

dó narrátort, kételkedik és bizonyta-lankodik, és van hozzá bátorsága, hogy ezt az olvasókkal is tudassa.

Azzal kezdtem, hogy mit adhat az olvasónak egy tanulmánykötet. Szól-ni kell viszont arról is, mit nem tud adni. Nem képes megrajzolni a szer-zői gondolkodás változásainak pályá-ját, több évtizedet egybefogva megrajzolni azt, milyen útvonalakat járt be a kutató érdeklődése, honnan hova került a hangsúly, mi maradt meg érdeklődése előterében és mi nem. És persze az is fontos, hogy mi az, ami a szerzőt mint kutatót mindig is foglalkoztatta: egy téma, egy mód-szer, vagy egy ideológia. Az *Empóri-um és impérium. Nacionalizmus az üzleti életben* – Lánczy Leó című tanulmány annak felidézésével kez-dődik, hogyan kommentálta Vári András a szerző egyik konferen-cia-előadáshoz fűzött kommentárját: lehet, hogy „előbb monográfiát kellett volna írni, s csak utána előadást tartani róla” (119. old.). Mert a monográfiáknak is megvan a maguk szerepe és jelentősége, lehetőséget adnak arra, hogy az ötleteket ki lehes-sen bontani, egy-egy gondolatot ala-posan körbe lehessen járni. Ezzel szemben a tanulmány inkább csak az ötletek felvetésére, a kutatás egy-egy részletének megmutatására alkalmas. Igaz ez a „polgár” fogalmának ízekre szedésére, igaz *A csődök társadalmára* is, ahogy a bibliai József történeteinek értelmezésére is. A tanulmánykötet olvasója többször a befejezetlenség tapasztalatával viaskodik: kapott egy választ, ott a pont a tanulmány végén, de még lehetett volna folytatni, mert mindegyik írás magában hordozza egy nagyobb, átfogó munka ígérétét.

Imponálóan sokoldalú és sokrétű érdeklődés jellemzi Halmos Károlyt, irtam az imént – lehet, ez is a mono-grafikus feldolgozások, a lezárások, befejezések ellen dolgozik. No de valójában be kell-e mindent fejteni? Lehet-e? Halmos tavalyi kötet a bizonyíték arra, hogy nemcsak a vég-eredmény és a válaszok számítanak, hanem a hozzájuk elvezető út is. És ha ez az út olyan, mint amelyen Hal-mos Károly jár, és ahogyan rajta jár, akkor érdemes mellé szegődni, és vele tartani.

SOMORJAI SZABOLCS

Krémer Balázs: A valakik társadalma

AZ EMBER TÁRSADALMI
JELENTŐSÉGÉRŐL ÉS ANNAK
HANYATLÁSÁRÓL

Napvilág, Bp., 2022., 460 old., 4655 Ft

Krémer Balázs legújabb kötete korántsem szokványos szakkönyv. Ez deklaráltan nem is ambíciója: ahogy a bevezetésből kiderül, nem csupán bevett fogalmaink, de egyúttal látásmódunk megkérdőjelezése is a szerzői intenció része. Ehhez pedig a szigorúbb, formális szaknyelv kereteiből is ki kell lépni – olykor kiszólásokra, olykor meghökkentésre van szükség. E törekvések jelen kötetben az előadáshoz közelebb álló stílust eredményeztek, ami ugyanakkor korántsem öncélú, sokkal inkább a „közsociológiai szánt” hangvétel része.

A könyv egy történet bemutatásával kívánja annak a válságnak valamiféle értelmezését adni, amelyhez a modernitás lokálisan és globálisan eljutott. Válságmagyarázatról lévén szó, érthető a nyelvi és stílári újítási igény: a válság soha nemcsak kihívás (amelynek megválaszolásához rendelkezésünkre állnak konceptuális és technikai eszközök), hanem egy alapvetően elbizonytalanító rejtély (nem-hogy a megoldás, de még az értelmezés keretei sem magától értetődők).

Miközben világos, hogy a szerző válságpercepcióját elsősorban a hazai tapasztalatok motiválják, az értelmezési keretek túlmutatnak rajtuk. A rendszerváltás helyi kudarcát a modernitás általános kordiagnózis felől magyarázza – így legalább két központi kérdés merül fel vállalkozásával kapcsolatban: mennyire sikerül a (késő) modernitás adekvát értelmezési keretét megtalálnia, és az mennyiben kínál releváns szempontot a hazai lokális válság magyarázatához?

A modernitás értelmezésében Krémer két, párhuzamosan futó történeti szálát rekonstruál – ezekről szól az első két fejezet. Az egyik a

racionális haszonelvűség dominanciája, amely a szociológiatörténetben leginkább az instrumentális-funkcionális racionalizálódásként ismert folyamattal állítható párhuzamba. Persze az ilyen párhuzamokkal vigyáznunk kell, hiszen Krémer Balázs célja nem jól ismert tézisek rekonstrukciója, sokkal inkább újszerű olvasatuk. Ebben központi szerep jut egy meglehetősen kitágított, ám szisztematikusan nem tárgyalt vallásfogalom bevezetésének. A racionális haszonelvűséget a szerző mint „hitet” leplezi le, rámutatva, hogy még a legtisztább matematikai (és ennyiben a modernitás pozitívista szemszögéből a legracionálisabb) valóságértelmezések mélyén is megbújnak preracionális elemek.

Annak ellenére, hogy érthető a ráció kiküszöbölhetetlen nem racionális dimenzióinak felmutatására irányuló szándék, a vallási metafora túlfeszítése nem feltétlenül segíti a megértést. Annál is kevésbé, mert a „vallásként” tárgyalt jelenség leírásához a modernizációkritikának megvannak a jól ismert előképei (pl. Adorno és Horkheimer könyve, *A felvilágosodás dialektikája*), illetve a szisztematikus szociológiaelméletnek a maga eszközei (pl. Bourdieu „illúzió”-fogalma).

Bizonyára konceptuális okai vannak annak, hogy Krémer a szűkebb szakmai diskurzus keretei közül kilépve, a népszerű történész, Harari fogalmához nyúl vissza, evvel is jelezve, hogy könyvét általánosabb közönségnek szánja. Miközben e fogalomhasználat heurisztikus érteke vitathatatlan, a szerző maga is érzi, hogy eljárása korántsem feszültségektől mentes. Hogy csak a legnyilvánvalóbbat említsem: a felvilágosodást követő racionalizálódás a vallási gondolkodási formák megkérdőjelezhetetlen (dogmatikus) mintázataival szemben jött létre – és ezen az sem változtat, ha a formális racionalitásra hivatkozó diskurzusok nem tudnak teljesen megszabadulni a hitszerű alapaxiómáktól. Ezen a ponton talán érdemes lett volna hasznosítani azokat az elemzéseket, amelyek modern (ész) és tradicionális (vallás) viszonyát nem a megszokott összeegyeztethetetlen dialektikus ellentpontokként, hanem

egymásba fonódó, hibrid diszkurzív mintázatokként fogják fel. Például Giddens poszttradicionális társadalomra vonatkozó elemzése alapján érvelhetnénk úgy is, hogy a racionális haszonelvűség, bár magát kizárólag szakértői tudásnak tekinti, valójában tartalmaz tradicionális elemeket is, amelyek – épp a kizárólagos önértelmezés miatt – csupán látens módon fejthetik ki hatásukat.

Mindez persze korántsem csökkenti a szerző gondolatmenetének érdemeit: meggyőzően mutatja be, hogy milyen ellentmondásokat, feszültségeket leplez el a haszonelvű racionalitás hite a különböző társadalmi, gazdasági és politikai intézményekben. Összességében úgy tűnik, hogy e hit foglyaivá válunk: nem csupán a racionalizálódás jól ismert paradoxonjai miatt, hanem még inkább azért, mert „hit” mivoltából fakadóan hozzáférhetetlen a modernitás fő válságkezelő mechanizmusai, az önreflexió és kritika számára.

A modernizáció másik kiemelten fontos szála a modernizációelméleti irodalomból leginkább az individualizáció diskurzusaihoz kapcsolható hozzá. Ahogy a racionális haszonelvűség esetében, a folyamat kiteljesedéséből fakadó következmények számbavétele helyett a szerző itt is egy sajátos ambivalenciát állít középpontba. Miközben a funkcionális differenciálódás következtében a „kollektív tudat” összezsugorodik, ezáltal tér nyílik a cselekvők egyénként való létrejöttéhez, egyúttal olyan konstelláció keletkezik, amelyben az egyes ember értéke könnyen elvész. Az egyéni élet méltósága, megbecsültsége ilyenformán korántsem adottság, hanem kontingens jószág, melyért adott esetben küzdeni kell, máskor intézményi mechanizmusokkal védeni.

Érezhetően ez a szakasz (a második fejezet) hivatott az elemzés normatív bázisának meghatározására. A „valakivé” válás lehetősége olyan érték, amely nem csupán a racionális haszonelvűséggel szemben, de a modernitás egyéb nivellálódási tendenciáitól is védendő – ide értve a politikai és piaci rendszerek társadalmi szférát gyarmatosító átalakulását, valamint a tömegtársadalom és a totalitarizmus veszélyeit is. Krémer

Balázs a „valakivé” válás lehetőségét a modernitás egzisztenciális tétjeként fogja fel: e lehetőség híján nem teljesül a felvilágosodás projektjének legalapvetőbb ígérete. A méltóságuktól és önbecsülésüktől megfosztott individuumok, az egyszerre alávett és eldologiasodott struktúrák légüres térbe kerülnek: nem egyszerűen „értelemvesztett” állapotba, hanem történelmi értelemben is elárultatnak.

Ez a normatív bázis leginkább az elismerés elméleteivel rokonítható. Ebben az értelemben a szerző törekvései a kritikai elméleteknek ahhoz a vonulatához kapcsolódnak, amelyek végső soron a cselekvők fenomenológiai szintjén horgonyozza le a társadalomkritikát. Ez a megközelítés mára meghatározó pozíciót vívott ki a társadalomkritikai diskurzuson belül, mégsem feledkezhetünk meg belső ellentmondásairól. Így például érdemes lett volna reflektálni arra, miként árnyalható egy „autentikus”, értelem-teli életforma, illetve milyen hibrid, átmeneti mintázatok képzelhetők el az emberhez méltó élettől a teljességgel élehetetlen, szenvedésteli élet szélsőséges állapotáig érő skálán – ennek különösen a válságból vezető kiutak tárgyalásakor lett volna jelentősége.

A modernizáció két tendenciájának áttekintése a jelen válságáról alkotott diagnózist készíti elő. A különböző területeken (gazdaság, tudomány, nyilvánosság, demokrácia) észlelt válságtüneteket kiegészíti a mélyebb, átfogó válság: a racionális haszonelvűségbe, valamint az individualitás lehetőségébe vetett hit megroppanása. Ezáltal ugyanis a modern társadalmak önkorrekciós képessége válik kérdésessé. Az – előbb kvázi-vallásivá váló, majd hitként kiüresedő – haszonelvű racionalitás intézményrendszereiben formálódó, éppen ezért egyre inkább dezorientált cselekvők mind kevésbé képesek működtetni a fennálló kereteket, amelyek funkcionális leromlása tovább fokozza a cselekvők „tanult tehetetlenségét” – ezek az egymással összefüggő folyamatok összességében egy önfelszámoló spirális pályát jelölnek ki a modernizáció számára.

A kordiagnózis ebből a perspektívából vázolható fel Krémer szerint: a modernitás válsága az egyéniségük-

ben megbénított cselekvők és az autonómiát, reflexiót és kezdeményező-készséget elváró intézmények diszfunkcionális összekapcsolódásából fakad. Ahogy a racionalitásba vetett hit az egyéni tehetetlenség tapasztalatában erodálódik, úgy üresednek ki az intézmények, tovább gyorsítva a hit erózióját. Noha ennek részletes kifejtését egy későbbiekben megírandó könyv tárgyaként jelöli meg, a szerző mégis világossá teszi, hogy a 2010 utáni hazai társadalmi-politikai folyamatok is e tágabb válság felől értelmezhetők: ezek végső soron a modernizáció általános paradoxonjainak egy lokális kifejeződése, így megoldásukhoz is e kordiagnózison keresztül vezethet út.

A kordiagnózis kidolgozottságához képest sokkal vázlatosabb a megoldási javaslatok felvillantása. Ebben a fejezetben a leghangsúlyosabb, hogy a kiút a válságból nem képzelhető el pusztán valamiféle modernizációs restaurációként. Krémer szerint nem vezet visszafelé út a racionális haszonelvűség vallásához, mert időközben kiderültek a paradoxonjai. Így nem marad más hátra, mint az alternatív irányok keresése.

Mint minden kísérletezésnél, itt sem érdemes részletekbe menő programot kijelölni. Sokkal fontosabb annak a humanista normatív bázisnak a hangsúlyozása, amelyre korábban a kordiagnózis épült. Krémer azokat a társadalmi kísérleteket tekinti előremutatónak, amelyek lehetővé teszik, védik a „valakivé” válás folyamatát. Az ennek következtében gyarapodó autonóm, reflexív, cselekvősséggel rendelkező egyénektől remélhető, hogy a diszfunkcionalitás-spirálban vergődő intézményeket kimozdítsák a holtpontról.

Miközben érthető és érezhető e dimenzió fontossága, mégis felmerül az olvasóban, hogy korábbi következtetéseivel itt nem keveredik-e némiképp ellentmondásba a szerző. Hiszen a második fejezetben pontosan rekonstruálta, hogy a racionális haszonelvűség intézményrendszereivel milyen mélyen összefonódott az individualizáció lehetőségtere – ami egyúttal azt is implikálja, hogy a „valakiség” rehabilitációja kevésbé nélkülözheti ezen intézmények re-

konstrukcióját. Ezt a lehetőséget pedig nem véletlenül veti el a záró fejezetben. Más szóval kérdéses, lehet-e szelektálni a modernizáció tendenciái közül: megőrizhető-e a „valakiség” ideálja a racionális haszonelvűség intézményeinek fenn-tartása nélkül?

További kérdés, hogy a normatív bázis fogalmi tisztázatlansága mennyire üt vissza ezen a ponton: az autentikus, élhető élet „minimumának” kijelölése nem csupán absztrakt kérdésként hiányzik itt, hanem sokkal inkább a modernitással egyidős morál- és politikai filozófiai viták sorvezetőjeként is. Könnyű belátni, hogy a „valakiség” partikuláris igényeinek védelme rövid úton konfliktusba kerülhet az igazságosság általános elveivel. Ahhoz, hogy ezt az alapvető vitát lefolytathassuk, mindenképp szükség van a „valakiség” alaposabb szociológiai-fenomenológiai-egzisztencialista tisztázására.

Persze a szerző is tisztában van a megválaszolatlan kérdések sokaságával. Deklarált célja nem egy konklúzív társadalompolitikai program bemutatása, inkább egy továbbgondolásra érdemes, inspiráló kordiagnózis felállítás. Azt gondolom, ezt a célt mindenképp sikerült elérnie. Recenzióval azzal kezdtem, hogy *A valakik társadalma* nem szokványos szakkönyv – zárásként ezt kiegészíteném azzal, hogy valószínűleg nem is mindenkinek ajánlható. Leginkább úgy érdemes forgatni, ahogy önjellemzése szerint maga a szerző is olvas: „nem vagyok amolyan teológusféle filológus [...] viszonyban a jó és fontos munkákhoz inkább önző és hedonista: mit is mond nekem a szerző és mi az, ami számomra rácsodálkozást, élvezetet nyújt a szövegben, ahhoz, hogy általa jobban érthessem a világot.” (15. old.)

Aki szigorú fogalmi tisztázáson alapuló, analitikus kritikai elméletet keres, valószínűleg kevésbé találja meg Krémer Balázs könyvében. Akik viszont belevágnak abba a kalandba, hogy kövessék a szerzőt olykor kissé csapongó, olykor tisztázatlan fogalmakkal operáló, ám kétségtelenül eredeti kordiagnosztikai útján, aligha fognak csalódni.

SIK DOMONKOS

ANANYO BHATTACHARYA: THE MAN FROM THE FUTURE

THE VISIONARY LIFE OF JOHN VON NEUMANN

W.W. Norton&Co., 2022., 368 oldal

Halála óta világszerte könyvek sokasága jelent meg a páratlan polihisztor-ként számon tartott Neumann János életéről, munkásságáról. Bhattacharya fizikus végzettségű brit tudománytörténész, könyvében szórakoztatón és hitelesen kombinálja a történelmet, a tudományt és az életrajzot, felhasználva a korábbi tudománytörténeti munkákat. A bőséges forráslista és jegyzetapparátus ellenére az eredmény mégis csak egy népszerűsítő könyv, amelyben nincs minden állítás kétséget kizáróan alátámasztva.

Neumann János (1903–1957) Budapesten született, apja 1912-ben kapta a margittai nemesi előnevet, ezért lett fia neve külföldön von Neumann. Csofagyerek volt, már középiskolás korában is a legjobb magyar matematikusok adtak neki különórát. Párhuzamosan két szakon szerzett diplomát: Budapesten matematikait, és Berlinben, majd Zürichben vegyészmérnököt. A matematika akkori fővárosában, Göttingenben kezdett dolgozni David Hilbert, a kor matematikus fedelme asszisztenseként. Kiemelkedő matematikai logikai közleményei mellett bebizonyította a nem kooperatív játékelmélet első tételét, majd elsőként axiomatizálta az éppen megszülető kvantummechanikát, a Hilbert-terek elméletére támaszkodva egyesítette a kvantummechanika addig ismert két megközelítését.

1930-tól kezdve az Egyesült Államokban élt, Princetonban kapott állást az akkoriban alakuló Institute of Advanced Studies-ban (IAS) – Einsteinnel együtt.

Az amerikai kormányzat felismerte, hogy számos tudományos felfedezés jól használható a legkülönbözőbb katonai célokra, például a *lineáris*

programozás a légierő összetett anyagbeszerzésének megkönnyítésére. Neumann mint alkalmazott matematikus pótolhatatlannak bizonyult, 1957-ben bekövetkezett haláláig vezető szerepet játszott az amerikai haditechnika fejlesztésében, köztük a Manhattan Projectben. Kidolgozta a programozható számítógép építésének alapelveit és a megújított játékelmélet katonai alkalmazását, és az elsők közt kezdte meg a számítógép és az agy kapcsolatának vizsgálatát. A játékelméleti kutatás a hidegháború éveiben új területekre is kiterjedt, például az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti küzdelem racionális stratégiapárjainak kidolgozására.

Neumann legfontosabb társadalomtudományos teljesítménye a *játékelmélet* megalkotása volt. Ez az elmélet olyan helyzeteket elemez, ahol legalább két nem kooperáló szereplő hoz döntéseket, és minden szereplő nyeresége függhet a többi döntésétől is. A játékelmélet művelői eredetileg valóban társasjátékokat vizsgáltak, és tényleg szenvedélyes játékosok voltak.

1928-ban Neumann a társasjátékokat szem előtt tartva csak a kétszemélyes nullaösszegű játékokra definiálta az egyensúlyt és bizonyította annak létezését.¹ Még ehhez a látszólag bevezető feladathoz is be kellett vetnie a modern matematika egész nehéztüzségét. Jó néhány évvel később, a háborúhoz kötődő, szerteágazó munkája mellett is maradt ideje, hogy a játékelmélet általánosításával kidolgozza a gazdasági növekedés modelljét, mellyel elsőként igazolta szabatosan, hogy ha egy gazdaságban számos, összekapcsolódó iparág együtt növekszik, akkor létezik dinamikus egyensúly. Továbbá Oskar Morgenstern, eredetileg osztrák közgazdásszal összefogva megírták a téma első, 640 oldalas monográfiáját (*Theory of Games and Economic Behaviour*. Princeton University Press, 1944.). Ebben már nagy teret szenteltek a kooperatív játékok elméletének is, ahol a játékosok egymásra nézve kötelező megállapodásokat köthetnek. Említésre méltó a játékelmélet további fejlődésében pótolhatatlan Neumann–Morgenstern hasznossági függvény axiomatikus megalapozása is. Konkrét példával

élve: elvben meghatározható, hogy egy következetesen kockázatos lottó-játékosnak hetente hány ötös-lottó-szelvényt érdemes vennie, hogy adott jövedelme mellett a nevezett hasznosságfüggvényt maximalizálja. A várható veszteség ellenére az optimális szelvényt szám gyakran nem nulla.

A játékelmélet újabb fordulata 1950-ben következett be, amikor egy 22 éves fiatalember, John Nash a nem kooperatív játék modelljét tetszőleges számú játékosra és tetszőleges hasznosságfüggvényű játékokra általánosította.² Kedvenc példám a többszereplős, nem nulla összegű játékokra Cournot 1838-ban(!) megalkotott modelljének modernizált változata: az olajexportáló országoknak (OPEC) együttes érdeke, hogy minél jobban visszafogják az összkínálatot, hogy minél magasabb legyen az ár; de mivel minden ország profitja a saját exportjával arányos, egymástól függetlenül maximalizálnák saját termelésüket. Tehát egyensúly esetén egyik országnak sem érdemes egyoldalúan eltérnie saját kvótájától, de ez az egyensúly nagyon borulékony.

Nash áttörése után már semmi sem állt a játékelmélet közgazdasági alkalmazása útjában. Azóta a közgazdászok sora kapott játékelméleti eredményekért közgazdasági Nobel-díjat, az elsőt éppen Nash, Harsányi János-sal és Richard Seltennel megosztva.

1 ■ A nullaösszegű helyett szabatosabb állandó összegűt mondani, mert például a sakkban a nyereség összege 1. Eredetileg a labdarúgás is állandó összegű volt, de néhány évtizeddel ezelőtt a győzelem értékét 2-ről 3-ra emelték, s ezzel megszűnt az „állandóság”.

2 ■ Sylvia Nasar könyve, *A Beautiful Mind: The Life of Mathematical Genius and Nobel Laureate John Nash* (Simon and Schuster, 1998.) inspirálta a nagysikerű, bár kétes hitelességű *Egy csodálatos elme* c. filmet (2001) is, amelyben Neumann név nélkül, de felismerhetően szerepel.

3 ■ Ropolyi László szerkesztésében újabb válogatás jelent meg Neumann fizikai tárgyú írásaiból: *Neumann János válogatott írásai*. Typotex, Bp., 2014.

4 ■ Economics and thermodynamics. In: Dore–Chakravarty–Goodwin (eds.): *John von Neumann and modern economics*. Clarendon Press, Oxford, 141–148. old.

5 ■ Marx György: A marslakók legendája. *Fizikai Szemle* XLVII (1997), 3. szám.

6 ■ Hargittai István: *Az öt világformáló marslakó*. Vince, Bp., 2006., angol kiadás: *The Martians of Science*. Oxford University Press, 2008.; Hargittai István – Hargittai Balázs: *A marslakók bölcsessége*. Akadémiai, Bp., 2016.

Ha megéri a közgazdasági Nobel-díj 1969-es megalapítását, Neumann vélhetőleg az elsők között kapta volna meg.

A maga korában Neumann János a világ egyik legelismertebb alkalmazott matematikusa volt. Élete végéhez közeledve vágott bele az automataelmélet kidolgozásába, amivel a mesterséges intelligencia kutatásának egyik előfutára lett. 1956-ban Eisenhower elnök (egyébként a II. világháborús amerikai hadsereg egyik vezetője) maga adta át a haldokló Neumann-nak a legmagasabb kitüntetést.

Bhattacharya munkája kiváló, a tudományt népszerűsítő teljesítmény. A szigorúan tudományos művek gyakran még a szaktudósok számára is nehezen olvashatók. Még számukra is megkönnyíti a tájékozódást egy jó ismeretterjesztő könyv, amely az első olvasásra nélkülözhető részletektől megkíméli az olvasót. Nem szólva arról, hogy nem minden tudós képes közérthetően bemutatni felfedezését, erre gyakran alkalmasabb egy felkészült szakíró. Ebből a szempontból irigykedve olvastam a könyvet: szerzője milyen jó érzékkel kombinálja a tudományt, a történelmet és az elbeszélést. Nemcsak a fizikához, nemcsak a matematikai közgazdaságtanhoz, nemcsak a számítógéptudományhoz kellett értenie, hanem mindegyikhez. Ismeri továbbá a tudománytörténet legfontosabb megállapításait, jó arányérzékkel ismerteti a szakirodalmat és nem tér ki a bonyolultabb dolgok elmagyarázása elől sem. Jegyzetben ugyan, de még a kvantummechanikában alapvető mátrixszorzás felcserélhetőségének hiányát is szemlélteti.

Az egyébként jó érzékkel és szinte hibátlan helyesírással összeállított, a magyarországi éveket ismertető fejezetben van néhány téves adat és állítás. A fényképek minősége is messze elmarad a ma megszokottól.

Neumann több munkája is megjelent magyar fordításban, elsőként két kiváló közgazdász, Augusztinovics Mária és Bródy András gondozásában 1965-ben egy válogatás a rövidebb írásaiból.³ Számukra a gazdasági növekedés már említett, 1938-ban publikált modellje lehetett a legfontosabb, mivel a központi terve-

zés annak Leontief-féle input-output modellváltozatát használta. Bródy magnum opusában (*Érték és újratermelés*. KJK, Bp., 1970.) a Leontief-modellt alkalmazta a marxi közgazdaságtan és a tervezés modellezésére. 1989-ben pedig a Neumann nevezetes modelljének szentelt kötetben érdekes esszét közölt a termodinamika és a közgazdaságtan kapcsolatáról.⁴

Igényes Neumann-életrajz még nem jelent meg magyarul. Marx György a Sztálin halála után kezdődő olvadás idején vette fel a kapcsolatot a Nyugaton élő magyar fizikusokkal, mindenekelőtt Wigner Jenővel. Ő említette először a magyar sajtóban, hogy annak idején az Egyesült Államokban – állítólag Fermi feleségének *bonmot*-ja nyomán – mint a „marslakőről” beszélt a szakma öt magyar zsidó fizikus különleges csoportjáról, ide sorolva Kármán Tódort, Neumann Jánost, Szilárd Leót, Teller Edét és Wigner Jenőt.⁵ Hargittai István részletesen bemutatta őket mint „az öt világformáló marslakót” – Neumann-nak főleg a természettudományos munkásságát.⁶

SIMONOVITS ANDRÁS

A NEO-LIBERALIZMUS A FORRÁS-VIDÉKÉN TÚL

Promarket, 2022. október 21. (<https://www.promarket.org/2022/10/21/neoliberalism-beyond-the-heartlands>)

Nemrégiben jelent meg az általunk szerkesztett kötet a neoliberalizmusról. Bevezetésként három történettel igyekeztünk megrendíteni a neoliberalizmus eszmétörténetével kapcsolatos feltételezéseket.

Első történet: 1979-ben Hernando De Soto, a perui születésű, de Svájcban nevelkedett és tanult közgazdász *Demokrácia és piacgazdaság* címmel szemináriumot szervezett Limában, amelyre meghívta a friss közgazdaságtani Nobel-díjas F. A. Hayeket. Meghívást kaptak továbbá a bécsi

patríciuscsaládból származó Hayek professzorétól igencsak különböző pályát befutó személyek, akiket a szeminárium egy másik résztvevője, Mario Vargas Llosa Nobel-díjas író „feketepiaci vállalkozóknak” nevez: működési engedély nélküli utcai árusok, avagy vándorkereskedők (spanyolul: *ambulantes*).

Az eseményt követően De Soto – egy textilmágnás támogatásával – megalapította a Szabadság és Fejlődés Intézetnek keresztelt kutatóközpontot, amely célul tűzte, hogy deregulációval segít Latin-Amerika rohamosan növekvő nyomornegyedeinek lakóin, noha – mint az egyik újságíró megjegyezte – az eseményen megjelent utcai árusok előbbre valóknak tartottak volna határozottabb jóléti programokat, és a közelgő választásokkal kapcsolatban a marxista jelölttel rokonszenveztek.

De Soto a pillanatot tökéletesen megragadó üzenettel állt elő. Miután már két sikerkönyvet is publikált *The Other Path* (A másik út), illetve *The Mystery of Capital* (A tőke rejtélye) címmel, az 1990-es évekre a USAID és a Világbank új, a tulajdonjogok formalizálására támaszkodó fejlesztési koncepciójának legismertebb szószólója lett. *A másik út* újrakiadása kiegészült a szeptember 11. utáni korszakra jellemző alcímmel (*Gazdasági válasz a terrorizmusra*), valamint egy előszóval, amelyben De Soto megosztotta olvasóival sikere titkát: „Csak Nyugaton lehet a szegényeket nyugati paradigmákat mozgósítva meggyőzni a kiterjesztett piacok és a kapitalizmus előnyeiről. [...] A haladást olyan történetekkel kell szemléltetni a népnek, amelyek az ő társadalmi környezetükben estek meg.”

Az 1979-es összejövetel egyik társrendezője volt Maneul Ayau guatemalai politikai vállalkozó is. Akkoriban éppen szorosan együtt dolgozott hazája katonai kormányával egy egyetem megalapításán, amely a neoliberalizmus előretolt bástyájaként működhetne. Azóta az egyetem tucat-szám osztogat díszdoktori címet a neoliberalis szellemi mozgalom szervezeti zászlóshajójának tekintett Mont Pelerin Társaság tagjainak, például Václav Klaus volt cseh miniszterelnöknek, a vitatható rangú Charles Murray

társadalomtudósnak és magának Hayeknek is. Díszdoktor lett Milton Friedman is, aki 1992-ben „Ayau Presidente” feliratos baseballsapkában adott interjút a később fehér nacionalistaként elhíresült Peter Brimelow-nak.

Második történet: 1997-ben Part Sah közgazdász az Egyesült Államokból visszatért Indiába, miután doktori fokozatot szerzett az alabamai Auburn Egyetemen. Ott egyébként abban a Ludwig von Mises Intézet nevű kutatóközpontban dolgozott, amelyet még 1982-ben azzal a szándékkal hoztak létre, hogy megteremtsék a Cato Institute és a Heritage Foundation radikálisabb alternatíváját.

Sah a maga igyekezetét, hogy egy neoliberális kutatóközpontot hozzon létre az indiai szubkontinensen, „egy szunnyadó elefánt felébresztéséhez” hasonlította, és hozzáfűzte: „Tisztában voltam vele, hogy a szabadság üzenetét másképp kell megfogalmazni, mint az Egyesült Államokban, bele kell illeszteni India történeti és kulturális kontextusába.”

Ákárcsak Soto, ő is utcai árusokkal dolgozott, és azt hangoztatta, hogy „valójában a kormányzati szabályozás teherterele okolható a dolgozó szegények általános helyzetéért”. Bírálta az „engedélyek, jogosítványok és kvóták uralmát”, azt sugallva, hogy a birodalmi igazgatás nem ért véget 1947-ben, a britek távoztával, hanem egyszerűen posztkoloniális etatizmussá alakult át. Sah szóhasználatát itt egészen az 1950-es évekig nyúl vissza, amikor ezt a fogalmat Csakravarti Radzsagopalacsari fő kormányzó megalkotta, akinek fő gazdasági tanácsadója Friedman és Hayek barátja, Bellikot Raghunath Senoj volt. Senoj a hagyományos és a szabadpiaci elvek ötvözésére törekedett, azzal érvelve, hogy a hagyományos hindu társadalom *dharmája* „minimális államot” igényel, a kaszt pedig biztosítja „a komparatív költség és maximális termelés előnyeit az emberi képesség s tehetség adott társadalmi komplexuma esetén”.

Egy 1999-ben Bali szigetén tartott konferencián Sah mellett előadott Deepak Lal közgazdász is a Kaliforniai Egyetemenről (UCLA). Ő is a hagyományokra hivatkozott, amikor nemmel válaszolt az önmagának feltett kérdésre, hogy „nyugati fogalom volna-e a

szabadság?”. A birodalmakat dicsőítő könyvét 2005-ben egy újabb követte, *The Hindu Equilibrium* (A hindu egyensúly) címmel. Saját készítésű elmélete szerint a Nyugat kétféleképp is elfajzik. Egyrészt az 1960-as évek „szexuális és kulturális forradalma a nyugati erkölcsöket vadászó-gyűjtőgető őseik” szintjére vetette vissza. Másrészt a keresztény monoteizmus maradványait a szekuláris mutáció „öko-fundamentalizmussá” torzította, miközben Kína és India „hagyományos kozmológiai tudása” megőrződött. „Modernizálód-nak anélkül, hogy elnyugatosodnának”, állapította meg róluk. A Nyugat „társadalmi kötőanyaga” kilazult, a Kelet pedig készen áll, hogy a helyébe lépjen. Ez az álláspont a szabadpiac számos japán és kínai értelmiségi hívének egyetértésével találkozott.

Harmadik történet: Brazília utcáin a Dilma Rousseiff elnök elleni tiltakozások közepette felbukkant egy transzparens következő felirattal: „Kevesebb Marxot, több Miseset.” A brazil Mises Intézetet, amely kivette részét a mozgósításban, az alabamai eredeti mintájára alapította Helio Beltrao befektetési bankár 2008-ban.

2016-ban Winston Ling üzletember és politikai vállalkozó összeismertetett egy Jair Bolsonaro nevű politikust Paulo Guedes közgazdásszal, aki a Chicagói Egyetem volt diákja és a leendő elnök gazdasági minisztere lett. A Mont Pelerin Society 2020-ban a Hoover Intézetben tartotta gyűlését. A vacsoránál – miután Niall Ferguson bemutatta a résztvevőknek – Guedes tartott beszédet. Bolsonaro mosolyogva fényképezkedett Mises könyveivel a kezében, és egy passzust illesztett a brazil alkotmányba, amely kimondta a gazdasági szabadságot. Bolsonaro fiának önéletrajza „posztgraduális tanulmányokként” szerepelteti a Mises Intézetben általa hallgatott előadásokat az osztrák közgazdaságtanról.

A baloldaliságot támadó brazilok körében messze nem honolt egyetértés. Ling megírta, mennyire „keményen kellett küzdenie, hogy a közös ellenséggel vívott harc érdekében megőrizze a különböző csoportokat – konzervatív keresztényeket anarko-kapitalistákat, klasszikus liberálisokat, objektivistákat stb. – egybefűző egy-

séget”. A partnerek közé tartozott Olavo de Carvalho, az összeesküvés-elméletek misztikus híve, aki egy virginiai faluból a YouTube-on szólt több mint egymillió követőjéhez a globalisták cselszövevényeiről. Beltrao azzal henceg, hogy Carvalho meg ő az első között hívta fel a figyelmet a „kulturális marxizmus” gonoszságára.

Az általunk szerkesztett tanulmánygyűjtemény egyik szerzője szerint Brazília „ultraliberalizmusa” összekuszálta a megszokott politikai teret, s ebben világszerte utánpótlásra talált a 2020-as évek elején. Az alulról jövő ellenséges érzület a jobboldali média ösztökélésére hallgatva szembefordult azzal, amit az összejárászó globális elit állítólagos tervének vél: hogy a klímapolitika, az adózás kiterjesztése és a kapitalista reformok sürgetése az egyéni szabadságjogok megnyirbálását szolgálja.

Hogyan illeszkednek a „lokálissá vedlő” neoliberalizmus efféle tarka esetei a neoliberalizmus történetének eddigi feldolgozásaihoz? Nem túl jól. Mint Bob Jessop megjegyezte, az ismert történeti bemutatások általában a „neoliberalizmus forrásvidékével” indítanak, és gyakran a centrum-periféria-viszonynak megfelelően követik nyomon, hogyan terjednek tovább az északon és nyugaton kifejtett eszmék keletre és délre.

A neoliberalizmus tudományos vizsgálatának első szakasza az 1990-es évekre esett. Alapjában a „piaci fundamentalizmus” nyelven beszélt, feltételezve, hogy a neoglobalizmus immár egyetlen világvallásként kinyújtott csápaival körbefonja az egész világot, és felmorzsol minden partikularitást. A kutatások új hulláma a 2000-es években már egyének, nevek és arcok sokaságával dúszította fel a „neoliberalizáció” történeti narratíváit – többnyire szenvedő módon fogalmazott, vagy pedig csak egyetlen egyénes cselekvőt ismert, a „tőkét”. A Mont Pelerin Társaság körül szerveződő neoliberális szellemi mozgalomról szóló művek korpusza azután már lehetővé tette az eszmék, érdekek és intézmények közti viszonyok alaposabb tanulmányozását.

Noha ez a szakirodalom legalább már lehozta a neoliberalizmust a földre, továbbra is európai és észak-ame-

rikai szemszögből nézte a világot. Eltekintve Augusto Pinochet Chilének nevezetes esetétől, amelyet már jó ideje a neoliberalizmus kísérleti laborjának tekintettek, az újabb irodalom is az eszmék diffúziójának történeteként fogta fel az eszmék kifelé irányuló vándorlását. Ezt a szakirodalomban megfigyelhető tendenciát bírálta 2014-ben Raewyn Connell és Nour Dados, azt firtatva, hogy egyáltalán honnan ered a neoliberalizmus. Szerintük minden kutató nagyjából ugyanazt a mesét ismételteti, legyen szó a személyesebb Mont Pelerin változatról, vagy az elvontabb politikai gazdaságtaniról: „a globális Északon kialakult eszmerendszer politikai befolyásra tesz szert Északon, majd rákényszerítik a globális Délre is.” Ők viszont azt állították, hogy „a neoliberalizmus nem az északi ideológia vagy politikai gyakorlat kivételése, hanem a világot behálózó gazdasági és társadalmi viszonyok újraszövése”.

Jamie Pelerin joggal hangsúlyozta, hogy „nincs kiindulópontként szolgáló színhely – legyen az a Mont Pelerin, a Fehér Ház vagy a chilei kincstár – amelyhez hozzámérve értékelhetnénk a neoliberalizmus további »verzióit«. Csak egy fejlődő projekt összekapcsolódó, rendetlen történeti geográfiával rendelkezünk.” Ám könnyebb

előírni, mint megugrani ezt a mércét a történet megírásakor. Connell és Dados cikkének megjelenése óta többen is megírták a neoliberalizmus valamelyik helyi – főleg latin-amerikai és kelet-európai – történetét. Csakhogy a neoliberális eszmék transznacionális tovaterjedésének recepciójáról vagy az ettől függetlenül megfogalmazott belföldi gondolatok sorsáról meggyőző beszámolót írni lehetetlen a helyi történelem alapos ismerete, megfelelő nyelvtudás és a vonatkozó, szükségképp terjedelmes szakirodalmi jártasság nélkül, ráadásul tisztában kell lenni minden egyes helyszín bonyolult politika- és gazdaságtörténeti múltjával is ahhoz, hogy megállapítható legyen, hol a helye benne a neoliberális ideológiának.

„A neoliberalizmus egyik figyelemre méltó vonása, hogy mindenütt jelen van, de ahhoz, hogy alkalmas analitikus fogalom legyen, összhangba kell hozni a »mindenütt megléte« látható térbeli változatosságával” – szögezi le tanulmányában Russell Prince. Pontosan ez a *Market Civilizations* (Piaci civilizációk) tanulmánygyűjtemény célja. Jót tesz, ha nem egyes, hanem többes számban gondoljuk el, mi a piaci civilizáció. Már csak azért is, mert maguk a neoliberális gondolkodók is sok esetben vitatták az egyetlen egye-

temes homo economicus elképzelését és a piaci racionalitás és a hagyomány, avagy a liberalizmus és a konzervativizmus hibridjeivel egészítették ki a valóban új eszméket és fogalmakat.

2016 óta már többször eltemették a neoliberalizmust. Magunk is írtunk „a neoliberalizmus kilenc életéről”, hogy minden rendszerváltság nyomán hogyan támadnak újabb és újabb változatai a piaci civilizációnak. A 2020-as Covid-19 járvány együtt járt a neoliberalizmus halálának többször elismert bejelentésével. Azonban még a pandémia idején a lakosság védelmében tett közegészségügyi intézkedések is olyan tiltakozó mozgalmakat hívtak életre, amelyek a vállalatok gazdagodása kiváltotta népi dühöt ötvözték a jobboldali média szocializmusellenességével. Brazília „ultraliberalizmusának” kozmikus anarchokapitalizmusa talán csak rémisztő előzetese a neoliberális gondolkodás várható hibridjeinek, amelyekkel a túlhalózatossított, ugyanakkor egyre jobban elszigetelt és specializált médiavilág válaszol majd az eljövendő, kikerülhetetlen antropocén megrázkódtatásokra.

QUINN SLOBODIAN

DIETER PLEHWE

Wessely Anna fordítása

E SZÁMUNK SZERZŐI

Angyalosi Gergely – irodalomtörténész, BTK Irodalomtudományi Intézet

Apor Péter – történész, BTK Történettudományi Intézet

Dombrovski Áron – filozófus, BTK Filozófia Intézet

Patrick J. Geary – történész, Princeton, Institute of Advanced Studies

Hornyik Sándor – művészettörténész, BTK, Művészettörténeti Kutató Intézet

Illés Gábor – politológus, ELTE ÁJK

Kinde Anna – művészettörténész, doktorandusz, CEU

Lautner Péter – filozófiatörténész, PPKE BTK

Mráz Attila – filozófus, ELTE BTK

Németh Ákos – irodalomtörténész és politológus, Pécsi Tudományegyetem, BTK

Nyirkos Tamás – filozófus, NKE Eötvös József Kutatóközpont

Romsics Gergely – történész, BTK Történettudományi Intézet

Sik Domonkos – szociológus, ELTE TáTK

Simonovits András – közgazdaságtudós, KRTK

Somorjai Szabolcs – történész, levéltáros, BFL

Stark Tamás – történész, BTK Történettudományi Intézet

Szalisznyó Lilla – irodalomtörténész, doktorandusz, ELTE BTK

Szécsényi Endre – eszmetörténész, Aberdeen University és ELTE BTK

Tóth Gábor Attila – alkotmányjogász, Debreceni Egyetem, Semmelweis Egyetem